

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень
імені В.К. Макутова Національної академії наук України»

ПРАВОВА МОДЕЛЬ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Київ
2021

УДК 346, 346:[502.3:330.3:349.3] (477)
ББК 67.303:[65.23+65.9(4Укр):60.55:20.1]

П 68

Рецензенти:

доктор юридичних наук, доцент Кірін Р.С.
доктор юридичних наук, доцент Олюха В.Г.

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту економіко-правових досліджень НАН України
(протокол № 16 від 23.12.2021 р.)

П 68 Правова модель сталого розвитку України: монографія / під заг. ред. чл.-кор. НАН України В.А. Устименка. Київ : НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України», 2021. 296 с.

ISBN 978-966-02-9858-3

У монографії висвітлено методологічні засади формування правової моделі сталого розвитку України. Наведено характеристику окремих елементів інституціонального забезпечення формування правової моделі сталого розвитку України. Визначено особливості формування інвестиційно-інноваційної складової правової моделі сталого розвитку України. Аргументовано першочерговість імплементації міжнародно-правових засад доступу до суду як гарантійного механізму у структурі правової моделі сталого розвитку України.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів юридичних і економічних спеціальностей закладів вищої освіти, юристів-практиків, працівників органів державної влади і місцевого самоврядування.

В монографии освещены методологические основы формирования правовой модели устойчивого развития Украины. Представлена характеристика отдельных элементов институционального обеспечения формирования правовой модели устойчивого развития Украины. Определены особенности формирования инвестиционно-инновационной составляющей правовой модели устойчивого развития Украины. Аргументирована первоочередность имплементации международно-правовых основ доступа к суду как гарантийного механизма в структуре правовой модели устойчивого развития Украины.

Для научных работников, преподавателей, аспирантов, студентов юридических и экономических специальностей учреждений высшего образования, юристов-практиков, работников органов государственной власти и местного самоуправления.

УДК 346, 346:[502.3:330.3:349.3] (477)
ББК 67.303:[65.23+65.9(4Укр): 60.55:20.1]

ISBN 978-966-02-9858-3

© Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України», 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	8
1.1. Концептуальні аспекти формування правової моделі сталого розвитку України.....	8
1.2. Економічна ефективність правових норм та її оцінка через призму принципу верховенства права (на прикладі податкового законодавства).....	25
1.3. Концептуальні підходи до формування системи справедливого розподілу доходів в суспільстві на засадах сталого розвитку	34
1.4. Засади і підходи до формування правової моделі сталого розвитку в Європейському Союзі.....	51
РОЗДІЛ 2. ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ	69
2.1. Державна регуляторна політика у сфері господарської діяльності як основа підвищення ефективності правової моделі сталого розвитку України	69
2.2. Концепція модернізації правового забезпечення грошово-кредитної та макропруденційної політики держави як одна з форм об'єктивації правової моделі сталого розвитку України.....	95
2.3. Публічні закупівлі як елемент правової моделі сталого розвитку України.....	117
2.4. Державна допомога як інструмент реалізації стимулюючого потенціалу правової моделі сталого розвитку України.....	128
2.5. Концепція соціально відповідальної поведінки бізнесу та її вплив на формування правової моделі сталого розвитку України.....	140

2.6. Екологічна детермінанта формування правової моделі сталого розвитку України (на прикладі сфери поводження з відходами).....	149
---	------------

РОЗДІЛ 3. ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНА СКЛАДОВА ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ 165

3.1. Поняття інвестиційно-інноваційної складової правової моделі сталого розвитку України.....	165
---	------------

3.2. Території пріоритетного розвитку в Донецькій і Луганській областях як приклад застосування інвестиційно-інноваційної складової правової моделі сталого розвитку України.....	173
--	------------

3.3. Зарубіжний досвід надання гарантій захисту іноземних інвестицій як елемент інвестиційно-інноваційної складової правової моделі сталого розвитку	181
---	------------

РОЗДІЛ 4. ДОСТУП ДО СУДУ ЯК ГАРАНТІЙНИЙ МЕХАНІЗМ У СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ 190

4.1. Міжнародно-правові стандарти забезпечення права доступу до суду.....	192
--	------------

4.2. Стан забезпечення в Україні права доступу до суду	203
---	------------

4.3. Характеристика окремих принципів господарського судочинства України	218
---	------------

4.4. Ефективність судового захисту як основний критерій забезпечення доступу до правосуддя	233
---	------------

ВИСНОВКИ.....	241
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	249
--	------------

ВСТУП

Одним із поширених засобів досягнення бажаного стану правового регулювання суспільних відносин у науці визнається правове моделювання. Завдяки побудові правової моделі вдається у прогнозований спосіб забезпечити вплив на певні групи суспільних відносин з метою досягнення очікуваного результату.

Із утвердженням у суспільстві ідеології сталого розвитку та формалізацією останньої у міжнародно-правових актах, серед яких однією з перших було прийнято Декларацію Ріо-де-Жанейро по довкіллю і розвитку від 14 червня 1992 року, актуалізувалася потреба у формуванні державами світу національних правових моделей, здатних забезпечити досягнення цілей сталого розвитку [1].

Так, підсумковим документом «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку 2030» встановлено 17 цілей, які стосуються таких сфер, як бідність, голод та безпека продовольства, забезпечення здорового способу життя, освіта, гендерна рівність, вода та санітарія, енергетика, економічне зростання, інфраструктура та індустріалізація, нерівність, міста, стале споживання та виробництво, зміна клімату, океани, біорізноманіття, мир та правосуддя, партнерство тощо. Кожна з 17 цілей містить свої пріоритетні завдання, а документ загалом – 169 завдань [2]. Цілі та завдання мають комплексний характер і спрямовані на забезпечення збалансованості сталого розвитку за трьома компонентами – екологічним, економічним та соціальним.

Беручи до уваги національні особливості, у тому числі правового характеру, глобальні завдання сталого розвитку та індикатори їх виконання було адаптовано до потреб України із виділенням 86 завдань зі 172 (а в подальшому було розширено до 183) показниками для моніторингу, що було представлено у національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна» [3].

Об'єктивація правової моделі знаходить вияв у системі правових норм, об'єднаних за змістом у нормативно-правових актах, що належать до певної

галузі законодавства. Про розгалуженість правової моделі сталого розвитку України свідчить значна кількість нормативно-правових актів, які мають статус державної стратегії чи програми. Зокрема, у Добровільному огляді щодо Цілей сталого розвитку в Україні згадується про 162 нормативно-правові акти та 4,3 тис. заходів. Втім, як визнається експертами-розробниками згаданого Добровільного огляду, не всі завдання 17 цілей є врахованими. Так, Україні вдалось забезпечити прогрес за 15-ма з 17-ти цілей. Не за всіма цілями прогрес є рівномірним. Деякі цілі вже вдалось досягти на 80% і більше (цілі 1, 3, 4, 5), за чотирма цілями прогрес у межах 60-80% (цілі 2, 6, 8 та 16), за деякими прогрес в межах 20-60% (цілі 7, 11, 12, 17), досягнення орієнтирів за рештою цілей (цілі 9, 10, 13, 14 та 15) наразі порівняно з встановленими на 2020 рік цільовими значеннями є малоймовірним (менше 20%) [4].

Відповідно, зазначені відомості переконують в тому, що процес формування правової моделі сталого розвитку України триває та є динамічним, про що свідчать активна правотворча робота та законодавчі ініціативи останніх років. Водночас методологічні засади побудови правової моделі сталого розвитку України залишаються недосконалими, а саме спроби ігнорування загальних та галузевих правових принципів, які мають бути покладені в основу такої моделі, формування хибної концепції правового регулювання економічних відносин із одночасним вживанням з боку окремих політичних кіл заходів щодо виключення з правової системи держави окремих галузей законодавства (зокрема, галузі господарського законодавства) призводять до зниження ефективності правового регулювання суспільних відносин та досягнення цілей, що суперечать концепції сталого розвитку.

Саме вищевикладеним обумовлена актуальність підготовленого монографічного дослідження, основні наукові результати якого можуть скласти підґрунтя для якісних перетворень у правовій системі держави з метою утвердження ідеології сталого розвитку.

Монографія узагальнює результати науково-дослідної роботи Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Мамутова НАН

України» за темою «Правова модель сталого розвитку України» (державна реєстрація № 0119U101590) у межах цільової комплексної програми наукових досліджень НАН України «Траєкторія сталого розвитку України до 2030 року». Монографія підготовлена авторським колективом у складі: **член-кореспондент НАН України Устименко В.А.** – вступ, висновки, підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1; **доктор юридичних наук Джабраїлов Р.А.** – підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1; **доктор юридичних наук Гудіма Т.С.** – підрозділи 1.1, 2.2; **доктор юридичних наук Зельдіна О.Р.** – загальна редакція розділу 3, підрозділи 3.1, 3.2, 3.3; **доктор юридичних наук Коверзнев В.О.** – розділ 4; **доктор юридичних наук Малолітнева В.К.** – підрозділи 1.1, 2.3; **кандидат юридичних наук Ліллемяе О.Е.** – підрозділ 2.4; **кандидат юридичних наук Міщенко В.С.** – підрозділ 2.5; **кандидат юридичних наук Санченко А.Є.** – підрозділ 1.4; **кандидат юридичних наук Трегуб О.А.** – підрозділ 2.6; **кандидат юридичних Хрімлі К.О.** – підрозділ 3.3; **провідний економіст Гостєва О.Ю.** – підрозділи 3.2, 3.3; **провідний юрист Гришко В.В.** – підрозділи 3.2, 3.3.

РОЗДІЛ 1
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ
ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ
СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

1.1. Концептуальні аспекти формування правової моделі сталого розвитку України¹

У наукових джерелах можна зустріти різноманітні підходи до розуміння поняття «правова модель» і серед запропонованих визначень привертає увагу одне з таких, що наведене у колективній монографії «Правовые модели и реальность», а саме: це прогнозований варіант оптимального правового регулювання майбутніх явищ і процесів, що визначає цілі і засоби формування нового правового стану і дозволяє провести розрахунки пов'язаних з цим реальних результатів [5, с. 19].

Поділяючи таке бачення змістовного наповнення поняття «правова модель», вбачається за можливе також погодитися із авторським колективом вищезгаданої монографії щодо елементів правової моделі, схематично представленої у наступному вигляді:

I частина – концептуальна:

а) теорія;

б) інформаційне забезпечення;

в) предмет регулювання – правовий стан об'єкта впливу;

г) вибір мети досягнення нового правового стану, прогнози, вибір варіанта рішення.

II частина – розрахунково-аналітична:

¹ Основні результати, викладені в даному підрозділі були отримані у межах теми НДР «Правова модель сталого розвитку України» (державна реєстрація № 0119U101590) та оприлюднені в науковій статті «Устименко В.А., Джабраїлов Р.А., Малолітнева В.К., Гудіма Т.С. Концептуальні аспекти формування правової моделі сталого розвитку України. *Економіка та право*. 2021. № 4 (63).»

- а) перелік правових регуляторів;
- б) визначення суб'єктів (органів і т.п.);
- в) визначення ресурсів;
- г) динаміка правової поведінки.

III частина – формалізація моделі.

IV частина – передбачення результатів:

- а) моніторинг – інформаційно-правові «сигнали»;
- б) ризики (відхилення від цілей, типів дій і т.п.);
- в) зіставлення нормативних і фактичних результатів;
- г) корегування моделей [5, с. 22-23].

Як впливає зі схематичної структури «правової моделі», відправною точкою для формування такої моделі виступає теорія як складова концептуального блоку.

Саме напрацьовані у межах теорії права категорії мають стати ідеологічним фундаментом побудови будь-якої правової моделі і, особливо, коли йдеться про формування моделі правового регулювання суспільних відносин на засадах сталого розвитку.

Невипадково як в правовій теорії, так і в Конституції та законах України велика увага приділяється принципам права як засадничим елементам правової системи, які забезпечують втілення права (*jus*) у закон (*lex*).

Основоположним правовим принципом, який особливим чином знайшов відображення в Основному Законі України, виступає принцип верховенства права. Зокрема, у ч. 1 ст. 8 Конституції України наголошується, що *в Україні визнається і діє принцип верховенства права*.

При цьому принцип верховенства права має цілком конкретний зміст та набуває ознак конкретного правового інструменту у процесі правотворчої та правозастосовної діяльності.

Так, принцип верховенства права набуває ознак дієвого інструменту оцінки якості правових перетворень у країнах Європи. Зокрема, у засобах масової інформації неодноразово наводилися приклади, коли Європейська

комісія наголошувала на важливості дотримання принципу верховенства права як ключової умови отримання доступу до коштів бюджету Європейського Союзу (далі – ЄС). Так, у повідомленні, яке було розміщено у 2018 році на сайті Європейської комісії зазначалось:

«Головним нововведенням у запропонованому бюджеті (йдеться про довгостроковий бюджет на 2021-2027 роки) є зміцнення зв'язку між фінансуванням ЄС та верховенством права. Повага до верховенства права є необхідною передумовою для надійного фінансового управління та ефективного фінансування ЄС. Тому Комісія пропонує новий механізм захисту бюджету ЄС від фінансових ризиків, пов'язаних з узагальненими недоліками щодо верховенства права в державах-членах. Нові запропоновані інструменти дозволять Союзові призупинити, зменшити або обмежити доступ до фінансування ЄС у спосіб, пропорційний характеру, тяжкості та масштабам недоліків верховенства права» [6].

Зазначений підхід превалує дотепер, хоч і викликає певні заперечення з боку окремих країн-учасниць ЄС.

Привертають також увагу деякі підходи й узагальнюючі висновки Конституційного Суду України.

Так, у пп. 4.1 п. 4 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України в справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень ст. 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) наголошується: «Верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо. Одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується лише законодавством як однією з його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема норми моралі, традиції, звичаї тощо, які легітимовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним

рівнем суспільства. Всі ці елементи права об'єднуються якістю, що відповідає ідеології справедливості, ідеї права, яка значною мірою дістала відображення в Конституції України.

Таке розуміння права не дає підстав для його ототожнення із законом, який іноді може бути й несправедливим, у тому числі обмежувати свободу та рівність особи. Справедливість – одна з основних засад права, є вирішальною у визначенні його як регулятора суспільних відносин, одним із загальнолюдських вимірів права. Зазвичай справедливість розглядають як властивість права, виражену, зокрема, в рівному юридичному масштабі поведінки й у пропорційності юридичної відповідальності вчиненому правопорушенню» [7].

У мотивувальних частинах низки рішень Конституційного Суду України наводяться положення щодо елементів (або, як зазначається в текстах рішень, вимог) принципу верховенства права. Зокрема, у п. 2.1.1 мотивувальної частини Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 18 червня 2020 р. у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко О.М. щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису п. 5 р. III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» міститься застереження про те, що *однією з вимог принципу верховенства права (правовладдя) є вимога юридичної визначеності (як принцип)* [8]. Одним із складових елементів загального принципу юридичної визначеності є вимога (як принцип) передбачуваності приписів права. Додатково в згаданому Рішенні, у п. 2.1.2 мотивувальної частини підкреслено, що *складовим елементом загального принципу юридичної визначеності як вимоги верховенства права (правовладдя) також є принцип правомірних (легітимних) очікувань*, який, за тлумаченням Венеційської комісії, «виражає ідею, що органи публічної влади повинні додержуватися не лише приписів актів права, а й своїх обіцянок та пробуджених очікувань» (спеціальне дослідження Венеційської комісії «Мірило правовладдя», розділ II.B.5, п. 61 [8; 9]).

Як зазначено в п. 2.3 мотивувальної частини Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення п. 26 р. VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України, *юридична визначеність* є ключовою в розумінні верховенства права; *держава зобов'язана дотримуватися та застосовувати в прогнозований і послідовний спосіб ті закони, які вона ввела в дію*; юридична визначеність передбачає, що норми мають бути зрозумілими і точними, а також спрямованими на забезпечення постійної прогнозованості ситуацій і правовідносин. Далі наголошується на тому, що в контексті ст. 8 Конституції України юридична визначеність забезпечує адаптацію суб'єкта правозастосування до нормативних умов юридичної дійсності та його впевненість у своєму юридичному становищі, а також захист від свавільного втручання держави. При цьому юридичну визначеність запропоновано розуміти через такі складові: чіткість, зрозумілість, однозначність норм права; право особи у своїх діях розраховувати на розумну стабільність чинного законодавства і можливість передбачати наслідки застосування норм права (легітимні очікування) [10].

Як вбачається з наведених органом конституційної юрисдикції правових підходів до розуміння змісту принципу верховенства права, ключові елементи мають перебувати в системному зв'язку. А це означає, що будь-який елемент системи поза її межами не може повноцінно функціонувати і виступати об'єктивним індикатором стану правового регулювання суспільних відносин.

Відповідно, про ефективність правового регулювання суспільних відносин свідчитиме не тільки показник досягнення правовою нормою очікуваного результату за рахунок мінімально необхідних витрат ресурсів суб'єктів господарювання, громадян і держави (тобто економічний критерій), як про це зазначено у ст. 4 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003 р., але й ступінь відповідності

такої правової норми принципу верховенства права, що дозволить говорити про сприяння утвердженню правовим актом ідеології справедливості.

До речі, ефективність правового регулювання має бути іманентною ознакою системи правових норм, що формують змістовну частину моделі сталого розвитку держави.

Саме досягти ефективності моделі правового регулювання суспільних відносин у контексті досягнення цілей сталого розвитку видається найбільш складним завданням, вирішення якого перебуває у теоретичній та практичній площинах.

Насамперед, об'єктивні факти свідчать про перманентне ігнорування наукових підходів до вимірювання ефективності у правотворчій та правозастосовній практиці.

Головний лейтмотив та квазінаукова обґрунтованість більшості сучасних правових актів, зокрема у сфері економіки, зводяться до загальновідомого вислову «мета виправдовує засоби» і саме керуючись зазначеним ідеологічним підґрунтям формується квазіефективне правове поле, створюючи передумови для все більшого укорінення такого дефектного явища як «уявної ефективності».

Так звана «уявна ефективність» досягається щонайменше двома найбільш поширеними способами:

1) шляхом переконання суспільства, що обрані методи та засоби досягнення економічної мети відповідають кінцевій меті і що інші варіанти є гіршими (хоч такого аналізу насправді не проводилося). Про це більш детально викладено у статті [11];

2) коли справжня мета правового акта, яка переслідує задоволення «лобістських» інтересів, вуалюється іншою метою, яка із великою долею впевненості отримає суспільне схвалення. Про це більш детально викладено у тезах наукової доповіді [12].

Проблема неефективності або незначної ефективності правових норм найбільш гостро спостерігається на етапі реалізації національних заходів, спрямованих на досягнення цілей та завдань сталого розвитку.

Так, згідно з останньою доповіддю Організації Об'єднаних Націй про Цілі сталого розвитку на 2020 рік виявилось, що навколишнє середовище продовжує поступово погіршуватися, незважаючи на існуючий значний «правовий арсенал», а досягнення Цілей сталого розвитку не відповідає запланованому сценарію, зокрема, країни світу не вкладається в графік їх досягнення до 2030 року. В доповіді наголошується, що лише 21 з 169 цільових показників Цілей сталого розвитку досягли встановленого рівня [13].

Це, зокрема, підтверджується і нещодавніми висновками Міжурядової групи експертів зі зміни клімату (Intergovernmental Panel on Climate Change) [14], Міжурядової науково-політичної платформи з біорізноманіття та екосистемних послуг (Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services) [15], Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), а також Світового банку. Зокрема, за даними міжнародних інституцій швидка і небезпечна зміна клімату продовжує впливати на глобальний рівень бідності. Порушуються життєво важливі планетарні пороги. Основні екосистеми життєзабезпечення, включаючи ліси, водно-болотні угіддя, річки і океани, продовжують деградувати, і майже 1 млн видів знаходяться на межі зникнення [15]. Одночасно послідовні хвилі пандемії COVID-19, які досягли станом на 13 серпня 2021 року більше 205 млн випадків і більше 4,3 млн смертей у всьому світі [16], створюють ризики спаду розвитку світової економіки, що, в свою чергу, загрожує подальшим зростанням бідності.

Серед основних причин вищезазначених процесів було визначено: недосконалість імплементації міжнародних стандартів та недотримання імplementованих у національне законодавство міжнародних стандартів на практиці. Дослідження Мережі ЄС з імплементації та виконання екологічного законодавства (European Union Network for the Implementation and Enforcement of Environmental Law) підтвердило, що в реалізації екологічного законодавства

ЄС залишаються серйозні проблеми. Їх характер варіюється в залежності від секторів, учасників тощо. Однак є кілька загальних основних чинників, які є важливими причинами негативного прогресу у відповідному напрямі (в процесі реалізації), зокрема: нестача ресурсів, недостатній потенціал організацій, відповідальних за екологічне регулювання і забезпечення дотримання законодавства, а також неадекватні санкції та низький рівень штрафів для тих, хто порушує закон [17]. В свою чергу, у доповіді ООН з навколишнього середовища від 24 січня 2019 року наголошується на 38-кратному збільшенні природоохоронних законів, що діяли з 1972 року, а також на тому, що неефективність (слабка реалізація) цих законів є одним із найбільших викликів у напрямі пом'якшення зміни клімату, зменшення забруднення тощо [18]. За даними Європейської комісії невиконання в повному обсязі природоохоронного законодавства щорічно обходиться ЄС в 50 млрд євро [17].

Зазначене актуалізувало доцільність розробки юридичних індикаторів оцінки стану екологічного правопорядку на глобальному та національному рівнях і корегування існуючих правових моделей.

Для вирішення зазначеного питання Міжнародний центр з порівняльного екологічного права (International Center for Comparative Environmental Law) провів відповідні дослідження та в 2018 році представив нову методологію розробки правових індикаторів оцінки ефективності екологічного законодавства. Робота була опублікована за підтримки Інституту франкомовних країн з питань сталого розвитку (Francophonie pour le développement durable) в партнерстві з ЮНЕП, Міжнародним союзом охорони природи (International Union for Conservation of Nature) і Економічним співтовариством західноафриканських держав (The Economic Community of West African States) [19].

У 2019 році тематика розробки правових індикаторів ефективності законодавства була включена в програму Нормандської кафедри миру в області права для майбутніх поколінь (Normandy Chair for Peace Programme within the area of Law for Future Generations). На семінарі, що відбувся в Канському

університеті (University of Caen, France), було прийнято рішення розширити сферу охоплення попередніх досліджень, присвячених цьому питанню, з тим щоб отримати практичні результати, які можна було б відтворити як на глобальному, так і національному рівнях. Вважається, що після тестування інструменту оцінки ефективності в Європі (Португалія і Франція), Африці (Туніс) і Південній Америці (Бразилія) його можна буде застосовувати не тільки до екологічного права в інших регіонах світу, а також до вимірювання досягнення цілей сталого розвитку за рахунок ефективного використання існуючих правових інструментів. З урахуванням цього досвіду в 2020 році було випущено розширене видання первісної публікації під назвою «Вимірювання ефективності права навколишнього середовища: Правові індикатори сталого розвитку» («Measuring the Effectivity of Environmental Law: Legal Indicators for Sustainable Development») [20].

На думку авторів зазначеного видання, за допомогою правових індикаторів уряди, парламенти, економічні та соціальні суб'єкти та екологічні неурядові організації зможуть конкретно оцінити на науковій основі, які прогалини, недоліки та прогрес спостерігаються щодо виконання міжнародних конвенцій і національних законів. В свою чергу, використаний математичний метод дозволяє на основі анкети, що висвітлює всі правові та інституційні етапи застосування правових текстів, отримувати дані відносно тих моментів, які потребують поліпшення, та переваг застосування закону [20].

Крім того, в 2020 році на Всесвітньому конгресі Міжнародного союзу охорони природи (IUCN World Congress) була ухвалена ініціатива 060 – «Вимірювання ефективності екологічного законодавства за допомогою правових показників». Відповідна ініціатива містить заклик до: Всесвітньої комісії з екологічного права започаткувати відповідну роботу у напрямі тестування правових індикаторів законодавства та проведення навчання щодо їх розробки за участю вчених, суддів, прокурорів, представників органів державної влади, що відповідають за реалізацію екологічного законодавства; генерального директора запропонувати Організації об'єднаних націй додати

правові індикатори до існуючих індикаторів цілей сталого розвитку; сторін регіональних та універсальних конвенцій щодо використання цих індикаторів при оцінці звітів країн про стан навколишнього середовища; урядів та секретаріатів міжнародних та регіональних організацій щодо включення до своїх регулярних звітів про стан навколишнього середовища якісні правові індикатори для оцінки ефективності правової політики та рішень [21].

Вбачається, що наведені підходи до оцінки ефективності нормативно-правових актів, спрямованих на досягнення цілей сталого розвитку, є корисними і для України.

Загалом, істотну роль у підвищенні ефективності правової моделі сталого розвитку держави мають відігравати конституційні норми.

Невипадково, у зарубіжній науці у центрі уваги науковців перебувають питання побудови оптимальної моделі сталого розвитку економіки на засадах конституційних норм. Вказане дало поштовх до формування нового наукового напрямку, який отримав назву *конституційна економіка*.

Конституційна економіка визначається як науковий напрям, що вивчає питання взаємозв'язку конституції і економіки, демократії і вільного ринку з метою виявлення конституційно-правових передумов ефективного розвитку економіки і аналізу впливу економіко-правових відносин на державу [22, с. 10; 23].

В Україні зазначений науковий напрям отримав належний розвиток та підтримку, особливо з боку вчених – представників науки господарського права. Адже проблеми правового регулювання економічних відносин складають предметну сферу досліджень господарсько-правового спрямування.

До речі, академіком НАН України В.К. Мамутовим, засновником Донецької школи господарського права, свого часу було запропоновано доповнити Конституцію України окремим розділом, присвяченим засадам економічної системи. Дотепер зазначена пропозиція залишається вкрай актуальною та затребуваною. Адже практична реалізація ідеї академіка НАН України В.К. Мамутова дозволила б створити надійне конституційне підґрунтя

для стабільного розвитку економіки із закріпленням, як пропонував науковець, основних вимог до прийняття законів, які стосуються економіки, та забезпеченням ефективного механізму їх реалізації [24, с. 22].

В той же час через відсутність політичної волі, інституційну неспроможність, яка знайшла вияв у тривалій роботі Конституційної Комісії, із подальшим припиненням її діяльності у зв'язку зі створенням у 2019 році Комісії з питань правової реформи як консультативно-дорадчого органу при Президентові України, а також триваючі наукові дискусії щодо напрямів конституційно-правової реформи, ідея щодо доповнення Конституції України розділом про економічну систему залишилась не реалізованою.

Не в останню чергу невирішеність цього ключового питання створила передумови для продовження полеміки щодо співіснування двох галузей права та законодавства, а саме цивільного та господарського, як таких, що справляють значний правовий вплив на економічні відносини.

Наразі окремими представниками політичних кіл та деякими науковцями–цивілістами інспірується думка про недоцільність господарсько-правового регулювання економічних відносин та потребу розширення сфери правового регулювання Цивільного кодексу України на господарські відносини. Зазначене знайшло вияв у Концепції оновлення Цивільного кодексу України [25], низці законопроектів [26; 27] та виступах окремих науковців.

Втім зазначене питання слід розглядати не стільки через призму суто юридичної дискусії фахівців-правознавців, скільки через усвідомлення ризиків, які створюються для правової моделі сталого розвитку держави у разі скасування Господарського кодексу України та дезорганізації всієї системи господарського законодавства. Адже зазначений Кодекс є основою для досягнення Цілей сталого розвитку за економічною компонентою та синергетично пов'язаний із іншими актами законодавства України у екологічній та соціальній сферах.

Можливі наслідки скасування Господарського кодексу України ґрунтовно представлено у науково-експертному висновку до Концепції оновлення

Цивільного кодексу України, підготовленому провідними вітчизняними правознавцями, текст якого було схвалено на розширеному засіданні Координаційного бюро з проблем правових основ підприємницької діяльності, господарського та комерційного права Відділення екологічного, господарського та аграрного права НАПрН України (протокол № 3 від 09.04.2021 р.) та рекомендовано до друку вченою радою Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України» (протокол № 7 від 26.04.2021 р.) [28].

На відміну від Концепції оновлення Цивільного кодексу України, у Концепції модернізації господарського законодавства України [29] наголошено на доцільності дотримання балансу публічних та приватних засад у правовому регулюванні економічних відносин.

Спираючись на основні положення Концепції модернізації господарського законодавства України, вбачається за доцільне зупинитися на деяких міркуваннях щодо можливих ключових напрямів оновлення Господарського кодексу України [30] як стрижневого акта, що формує регулятивний потенціал правової моделі сталого розвитку держави.

Безперечно, одним з етапів розвитку національного законодавства слід визнати потребу у здійсненні заходів з рекодифікації господарсько-правових норм, що містяться як у тексті Господарського кодексу України, так і в межах численних законодавчих та підзаконних нормативно-правових актів.

На сьогодні кількість нормативно-правових актів, які регламентують різні сфери господарювання, дійшла критичної маси, що зумовлює потребу у відповідній систематизації цього правового матеріалу.

Нарощування нормативного тексту Господарського кодексу України за рахунок норм інших спеціальних нормативно-правових актів України може справити позитивний вплив на сучасний стан господарського законодавства. Новий етап кодифікації господарського законодавства України дозволить усунути непоодинокі випадки колізії та конкуренції правових норм, які регламентують різні аспекти здійснення господарської діяльності.

Крім того, поглинання та відповідне упорядкування господарсько-правових норм сприятиме істотному зменшенню кількості бланкетних норм. Норми Господарського кодексу України мають набути характеру прямої дії. Це, в свою чергу, означає, що суб'єкти правозастосування мають знайти відповідь на поставлене питання переважно у тексті Господарського кодексу України, мінімізувавши час, потрібний для пошуку додаткової інформації.

На зміну загальним нормативним приписам мають прийти деталізовані та вичерпні норми права. При цьому не слід побоюватися значного збільшення обсягу Господарського кодексу України у ході його рекодифікації. Це закономірний результат та, як свідчить зарубіжний досвід, великий за обсягом документ не створює перешкод у практиці правозастосування через внутрішню оптимізацію структури.

Зокрема, на сьогодні Комерційний кодекс Франції складається з понад 2000 статей, об'єднаних у дев'ятьох книгах. При цьому кодифікація комерційного законодавства у Франції дозволила систематизувати 90 різних нормативно-правових актів із питань комерції та господарської діяльності, прийнятих за останні 200 років. Серед них понад 50 нормативно-правових актів було частково чи повністю скасовано у зв'язку із набуттям чинності Комерційного кодексу Франції [31, с. 6–7].

Саме такий прийом законодавчої техніки вбачається за доцільне взяти за основу у процесі рекодифікації господарського законодавства України.

Додатково у тексті Господарського кодексу України доцільно закріпити норми права, які регламентують нові види господарської діяльності та нові форми організації господарських відносин. Насамперед, мова йде про норми, що мають визначити правові засади здійснення дилерської та брокерської діяльності, аутсорсингу, публічно-приватного партнерства, організації та здійснення електронної комерції і, загалом, правового регулювання цифровізації та роботизації економіки, використання у господарському обігу криптовалют та інших заміників грошей, правовий режим відходів як вторинної сировини у сфері господарювання тощо.

Роботи з рекодифікації господарського законодавства України одночасно потребують досягнення певного рівня консолідації та узгодження наукових поглядів та думок щодо напрямів розвитку окремих відносно відособлених груп правових норм. Зокрема, на теперішній час окремими представниками науки господарського права висловлюються думки щодо необхідності самостійної кодифікації норм інноваційного, інвестиційного та корпоративного права.

Втім вбачається за доцільне об'єднати науковцям-господарникам свої зусилля на шляху до деталізації положень інноваційного, інвестиційного та корпоративного права у межах Господарського кодексу України. Адже навряд чи є сенс сперечатися з думкою про те, що вказані групи правових норм цілком можливо визнати підгалузями господарського права.

До речі, під впливом цифровізації економіки окремими науковцями-господарниками, зокрема О.М. Вінник, наголошується на доцільності виділення «права цифрової економіки»: «(1) як підгалузі господарського права, що визначає специфіку відносин цифровізації в економічній сфері країни та пов'язані з цим проблеми правового регулювання, (2) як підгалузі господарського законодавства, що складається з актів законодавства та правових норм, які регулюють ці відносини з урахуванням їхньої специфіки; (3) як напряму господарсько-правової науки, що вивчає становлення, їх перспективний розвиток з метою визначення характерних рис, переваг та ризиків цифровізації та напрацювання рекомендацій для законодавця щодо оптимальних шляхів удосконалення правового регулювання цих складних відносин» [32, с. 160].

Крім того, в світлі адаптації законодавства України, у тому числі господарського, до права ЄС та підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС [33], значно посилюється вплив міжнародно-правових норм на стан та напрями розвитку окремих інститутів господарського права, що сприяє універсалізації правової моделі сталого розвитку держави.

Зокрема, значним слід визнати потенціал інституту публічних закупівель, який концептуально зазнав змін та норми якого спрямовані не лише на

регулювання відносин щодо економного витрачання бюджетних коштів під час закупівель товарів, робіт та послуг, але і на реалізацію, так званих, «горизонтальних цілей», притаманних різним напрямкам державної політики.

Інститут публічних закупівель якомога більше адаптований до вимог сталого розвитку та ефективно сприяє вирішенню ключових завдань екологічного, економічного та соціального характеру.

Це обумовлюється наступним. По-перше, завдяки своїм значним обсягам (в Україні щорічні обсяги публічних закупівель становлять приблизно 13% [34]) закупівлі можуть виступати засобом стимулювання ринку виробляти більш сталі товари. По-друге, публічні закупівлі є потенційним засобом для реалізації як безпосередньо, так і опосередковано, всіх 17 Глобальних цілей сталого розвитку, на чому детально наголошується у деяких дослідженнях [35]. Безпосередній вплив та зв'язок публічні закупівлі мають з Ціллю 7 «Доступна та чиста енергія», зокрема завданням 7.4 щодо збільшення частки енергії з відновлювальних джерел, коли замовники можуть на етапі визначення технічних специфікацій та критеріїв оцінки тендерних пропозицій надавати перевагу товарам, виробленим з використанням енергії з відновлювальних джерел, або надавати перевагу саме «зеленій» енергії [36]. Крім того, значний вплив публічні закупівлі можуть справляти на реалізацію Цілі 8 «Гідна праця та економічне зростання», особливо: 1) сприяти виконанню завдання 8.3 щодо підвищення зайнятості населення та завдання 8.4 щодо скорочення частки молоді, яка не працює, не навчається і не набуває професійних навичок, коли замовники встановлюють спеціальні умови договору про закупівлю, які можуть бути пов'язаними із зайнятістю, працевлаштуванням та навчанням, наприклад, певних груп населення (людей з обмеженими можливостями, молодих фахівців, внутрішньо переміщених осіб тощо), що активно впроваджується у країнах-членах ЄС та інших зарубіжних державах [37]; 2) завдання 8.5 щодо забезпечення надійних та безпечних умов праці, коли замовник встановлює спеціальні умови договору про закупівлю щодо дотримання відповідних соціальних стандартів під час виконання договору, а також має можливість

відхиляти тендерну пропозицію, ціна якої є аномально низькою внаслідок недотримання учасником прав працівників або зобов'язань у сфері охорони праці, у т.ч. які закріплені у Конвенціях Міжнародної організації праці [38, с. 2, 4]. Також публічні закупівлі можуть мати безпосередній вплив на реалізацію Цілі 9 «Промисловість, інновації та інфраструктура», адже публічні закупівлі визнаються багатьма країнами світу в якості потужного засобу стимулювання розвитку інновацій [38], і на законодавчому рівні передбачають спеціальні закупівельні процедури (інноваційне партнерство, конкурентний діалог тощо) з метою врахування специфіки предмета закупівлі [40].

Крім того, найбільш очевидний взаємозв'язок закупівель визначений щодо Глобальної цілі 12 «Відповідальне споживання та виробництво», у якій прямо передбачено серед завдань забезпечення сталої практики публічних закупівель відповідно до національних стратегій і пріоритетів. Наприклад, у ЄС публічні закупівлі визнаються засобом досягнення цілей з розвитку циркулярної економіки, про що зазначено у Плані дій з розвитку циркулярної економіки [41]. Багато країн сприяють розвитку саме циркулярних публічних закупівель [42]. Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна» [3] в межах Цілі 12 зазначає, що окремо для України таке завдання не визначено, оскільки воно враховано у відповідних програмних документах. Дійсно, слід вказати, що наразі Національна економічна стратегія на період до 2030 року визначає розвиток сталих публічних закупівель, однак лише у якості завдання в межах стратегічної цілі «Посилення конкурентоспроможності виробленої в Україні промислової продукції, впровадження ресурсо- та енергоефективних технологій» та в межах такого шляху досягнення стратегічної цілі, як підвищення ресурсоефективності. Слід зробити висновок, що дана Стратегія розглядає сталі публічні закупівлі лише в аспекті «зелених» закупівель і не охоплює соціально відповідальні закупівлі, закупівлі для інновацій, для підтримки малого та середнього бізнесу тощо, що є вузьким підходом і потребує зміни.

При цьому слід зазначити, що досягнення Цілей сталого розвитку в більшій частині можливе лише в кооперації всіх країн світу. Правова модель сталого розвитку України не може функціонувати поза міжнародним контекстом, адже у значній частині міжнародні зобов'язання визначають самі напрями формування такої моделі. Відповідно доцільним є врахування у процесі формування правової моделі сталого розвитку держави прогресивних положень окремих актів ЄС у сфері господарювання. Насамперед, слід почати роботу з аналізу тих актів ЄС, які відповідно до планів імплементації, що затверджені у межах спеціалізації різними міністерствами та іншими центральними органами виконавчої влади України, визнано обов'язковими для врахування. Зокрема, на даний час прийнято низку «дорожніх карт» з питань імплементації у господарське законодавство України норм у сфері публічних закупівель, державної допомоги суб'єктам господарювання, технічного регулювання, енергетики тощо.

Відповідно ефективність правової моделі сталого розвитку буде значно вищою за умови збереження у правовій системі Господарського кодексу України, що додатково свідчитиме про дотримання принципу верховенства права.

Адже до сьогоднішнього дня історія становлення та розвитку господарського законодавства переконувала в тому, що держава свідомо докладала зусиль до розробки та введення в дію Господарського кодексу України – починаю від ідеї про розробку Господарського (торгового) кодексу України, втіленій у Концепцію судово-правової реформи в Україні, затвердженій у 1992 році постановою Верховної Ради України [43] до остаточного прийняття кодексу у 2003 році та виділенні у 2004 році у межах Класифікатора галузей законодавства України такої галузі як «090.000.000 Господарське законодавство. Підприємства і підприємницька діяльність» [44].

Отже, логічними виглядатимуть наступні дії Верховної Ради України щодо подальшого поглиблення реформ у частині розвитку господарського

законодавства у прогнoзований і послідовний спосіб, виправдовуючи очікування суспільства.

1.2. Економічна ефективність правових норм та її оцінка через призму принципу верховенства права (на прикладі податкового законодавства)²

На сучасному етапі розвитку суспільства дедалі затребуванішими стають наукові підходи та концепції, завдяки трансформації яких у практичну площину забезпечується формування методологічного інструментарію організації правового регулювання певних груп суспільних відносин. При цьому важливою якістю правового регулювання повинна виступати ефективність обраних державою методу і засобу сприяння досягненню запланованого соціально-економічного результату. Попри те що на законодавчому рівні прояв дістали окремі засади нормопроектної роботи (зокрема, на прикладі законодавства у сфері регуляторної політики), триває практика ухвалення нормативно-правових актів, ефективність яких залишається сумнівною. Однією з причин такого стану правового регулювання суспільних відносин можна назвати неналежне врахування, а часом свідоме ігнорування теоретико-прикладних конструкцій, що дістали обґрунтування в межах правової та економічної науки. У підсумку це призводить до встановлення в певній сфері суспільних відносин несправедливого порядку, що може загрожувати подальшому сталому розвитку держави.

Зауважимо, що недооцінка вагомості розробок економічної та правової науки часом призводить до виникнення низки проблем у сфері формування та здійснення державної економічної політики, визначення стратегії і тактики

² Основні результати, викладені в даному підрозділі були отримані у межах теми НДР «Правова модель сталого розвитку України» (державна реєстрація № 0119U101590) та оприлюднені в науковій статті «Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Економічна ефективність правових норм та її оцінка через призму принципу верховенства права (на прикладі податкового законодавства). *Економіка України*. 2021. № 2 (711). С. 63–74.»

соціально-економічних перетворень, а також створення перешкод на шляху до утвердження ідеології соціально орієнтованої правової держави.

Невипадково А.А. Гриценко наголошує на тому, що розвиток економічної теорії стає проблемою стратегічного значення, з огляду на що увага до економічної теорії, забезпечення її розвитку – необхідні умови стабільної економічної динаміки [45]. Поділяючи таке бачення ролі та вагомості економічної науки, вважаємо за доцільне додатково акцентувати на тому, що в більшості випадків саме через нехтування економічною думкою та відсутність економічної експертизи проєктів нормативно-правових актів механізм реалізації правової норми та очікуваний результат не завжди сприяють дотриманню публічних інтересів. Інколи навіть можна спостерігати протилежний результат.

Напевно, усунення факторів, які істотно впливають на вибір засобу досягнення мети правового регулювання, мало б відбуватися на етапі розробки проєкту нормативно-правового акта. Однак через формальний підхід до оцінки ефективності правової норми та опису ключових параметрів нормативно-правового акта в пояснювальній записці, яка є обов'язковим супровідним документом до законопроєктів чи інших нормативно-правових актів, досягнення мети правового регулювання відбувається з використанням менш ефективних або навіть зовсім неефективних правових засобів.

Як засвідчує практика діяльності Верховної Ради України, у пояснювальних записках до законопроєктів досить поверхово, тобто без належних ґрунтовних економічних розрахунків, наводяться міркування авторів документа щодо соціально-економічних наслідків і потрібного фінансово-економічного забезпечення. Як правило, містяться вислови, які не дають повного уявлення про очікуваний стан суспільних відносин, регулювання яких передбачається законопроєктом.

Певною мірою окремі недоліки того чи іншого законопроєкту, запропонованого до розгляду Верховній Раді України, та можливі способи їх усунення наводяться у висновку Головного науково-експертного управління

Верховної Ради України. Утім, оцінка законопроекту і аргументування доцільності уточнення певних положень документа ґрунтуються переважно на правових позиціях, виявленні відповідності чи суперечності майбутніх правових норм чинному законодавству України. Водночас дієвість правового регулювання відповідної групи суспільних відносин мала б оцінюватися з використанням одного з критеріїв, обґрунтованих у юридичній та економічній науках, а саме *критерію ефективності*.

У наукових джерелах, зокрема з теорії держави і права, спостерігається єдине бачення сутності поняття «ефективність правового регулювання». Так, на думку О.Ф. Скакун, під ефективністю механізму правового регулювання слід розуміти міру досягнення очікуваного результату правового регулювання, тобто співвідношення між усталеною метою правового регулювання суспільних відносин і реальними результатами [46, с. 267]. Ефективність правового регулювання через співвідношення його мети та реальних результатів розглядає П.М. Рабінович [47, с. 158–161].

У свою чергу, Т.І. Тарахонич, з посиланням на наукову працю В.М. Сирих, зазначає, що досягнення мети правового регулювання дістає відображення в отриманні тих чи інших соціальних результатів: ступінь задоволення соціальних потреб та інтересів, формування і наявність певних соціальних станів (суспільний порядок і злагода, благополуччя, ступінь збереження і стабільного оптимального розвитку суспільства) тощо [48, с. 12].

У нормативно-правовій площині категорія «ефективність» розглядається як один з принципів державної регуляторної політики і визначається як забезпечення досягнення внаслідок дії регуляторного акта максимально можливих позитивних результатів за рахунок мінімально необхідних витрат ресурсів суб'єктів господарювання, громадян і держави (ст. 4 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» [49]). Певною мірою легальна дефініція намагається врахувати й інші критерії оцінки ефективності правового регулювання, крім ступеня досягнення мети, що проявляється в акцентуванні уваги на економічних

ознаках. Зокрема, наголошується на важливості досягнення мети правового регулювання за рахунок мінімально необхідних витрат ресурсів суб'єктів господарювання, громадян і держави.

Як зазначає В.В. Поєдинок, етапи здійснення аналізу регуляторного впливу, передбачені Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», зовні є доволі подібними до етапів оцінки впливу в ЄС, в основу якої покладено вигодо-витратний аналіз (cost-benefit analysis), що набув значного поширення у світі. Такий аналіз є аналітичною процедурою, що оцінює чисту економічну корисність певного регуляторного заходу, конвертуючи всі пов'язані з його реалізацією витрати і доходи у грошовий вимір, і визначає, чи переважають вигоди над витратами [50, с. 220, 226]. Водночас слід підтримати думку В.В. Поєдинок про те, що, попри дію Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», реальної методологічної основи оцінки заходів державного регулювання господарської діяльності не створено. З огляду на це, слушними є пропозиції науковця про доцільність: визначення кола регуляторних заходів, які підлягають оцінці впливу; окреслення методів оцінки впливу (основним методом повинен виступати вигодо-витратний аналіз, інші методи можуть застосовуватися за чітко визначених умов); встановлення наслідків непроходження регуляторним заходом тесту, передбаченого методом аналізу (за загальним правилом – неможливість прийняття або скасування заходу); ухвалення офіційного Керівництва з оцінки регуляторного впливу [50, с. 227].

Вигодо-витратний аналіз ураховує ідеологічне підґрунтя концепції ефективності або максимізації добробуту Калдора – Хікса, яка в економічній науці визнається частиною нормативної теорії. На думку Р. Познера, концепція ефективності або максимізації добробуту Калдора – Хікса є більш прийнятною, оскільки її практичне використання припускає, що трансакція буде ефективною, якщо навіть за підсумками її здійснення буде завдано певної шкоди інтересам інших [51, с. 17]. Водночас, відповідно до критерію

поліпшення за Парето – ще однієї складової нормативної теорії, – ефективність має місце лише тоді, коли добробут одних не збільшується за рахунок інших [51, с. 16].

Як зазначають Д.І. Степанов і С.Б. Авдашева, головна відмінність перерозподілу, ефективного за концепцією Калдора – Хікса, від Парето-поліпшення полягає в гіпотетичному характері компенсації стороні, що програла [52, с. 114—115]. При цьому, як зазначають науковці, критерій Калдора – Хікса передбачає визнання превалюючими спільних інтересів певної більшості в групі з можливістю ігнорування інтересів окремих суб'єктів заради загального блага [52, с. 115]. На їх думку, в контексті визначення ступеня ефективності правового регулювання, якщо загальна сума виграшів після введення нового регулювання виявляється більшою, ніж сума програшів, відповідна норма може бути визнана економічно ефективною з позицій критерію Калдора – Хікса [52, с. 125]. Також наголошується, що будь-яке Парето-поліпшення відповідає критерію ефективності Калдора – Хікса, але зворотнє твердження буде невірним. Саме тому даний критерій також часто називають потенційним Парето-поліпшенням [52, с. 115].

У підсумку, індикатором ефективності регуляторного акта є ступінь превалювання вигоди (економічної переваги) від його застосування над можливими втратами, які можуть виникнути в процесі правозастосування. Утім, дана формула не враховує значущості для суспільства тих втрат, які, на переконання розробника регуляторного акта, можуть бути оцінені як незначні або прийнятні для досягнення мети правового регулювання. У такому разі доводиться констатувати, що ефективність регуляторного акта не є абсолютною величиною та потребує оцінки саме з позицій суб'єкта чи, як правило, значної групи осіб, інтереси яких зачіпає той чи інший правовий акт.

З формальної точки зору все так і має відбуватися. Зокрема, ст. 8 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» містить вичерпний перелік позицій, які мають відобразитися в аналізі регуляторного впливу акта. Можна навести лише окремі з них, яких має

дотримуватись розробник проєкту регуляторного акту, а саме: визначити очікувані результати прийняття запропонованого регуляторного акта, у тому числі здійснити розрахунок очікуваних витрат і вигід суб'єктів господарювання, громадян і держави внаслідок його дії; визначити та оцінити всі прийнятні альтернативні способи досягнення встановлених цілей, у тому числі ті з них, які не передбачають безпосереднього державного регулювання господарських відносин; обґрунтувати можливість досягнення встановлених цілей у разі прийняття запропонованого регуляторного акта; обґрунтовано довести, що досягнення запропонованим регуляторним актом встановлених цілей є можливим з найменшими витратами для суб'єктів господарювання, громадян та держави; обґрунтовано довести, що вигоди, які виникатимуть унаслідок дії запропонованого регуляторного акта, виправдовують відповідні витрати у випадку, якщо витрати та/або вигоди не можуть бути кількісно визначені; тощо.

Утім, правотворча практика містить випадки, коли регуляторний орган не вдається до підготовки аналізу регуляторного впливу акта, підмінюючи останній пояснювальною запискою до законопроєкту, висновком профільного комітету Верховної Ради України тощо. Такий підхід, зокрема, було витримано під час розробки проєкту відповідного Закону України (далі – законопроєкт № 3688), який як Закон України було прийнято 24 грудня 2015 р. [53] (далі – закон № 909-VIII) з набранням чинності з 1 січня 2016 р. (за винятком деяких пунктів, які набрали чинності через певний час). Текст законопроєкту № 3688 разом із супровідними документами представлено на офіційному сайті Верховної Ради України в розділі «Законопроєкти». Зокрема, привертає увагу п. 10 пояснювальної записки, у якому зазначено, що законопроєкт є **регуляторним актом та потребує погодження з Державною регуляторною службою України**. Хоча, відповідно до ст. 21 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», процедуру погодження з уповноваженим органом передбачено для проєктів регуляторних актів, які розробляються органами виконавчої влади. Згідно з абз. 7 ч. 1 ст. 30

даного Закону, до повноважень уповноваженого органу щодо здійснення державної регуляторної політики, серед іншого, належить проведення експертиз проєктів законів України, інших нормативно-правових актів, які регулюють господарські й адміністративні відносини між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, надання розробникам цих проєктів пропозицій про їх удосконалення відповідно до принципів державної регуляторної політики.

Утім, інформацію про вжиття заходів з розробки аналізу регуляторного впливу та проведення експертизи уповноваженим органом щодо здійснення державної регуляторної політики в картці законопроєкту № 3688 не наведено. Отже, можна дійти висновку, що через дуже стислий строк, протягом якого законопроєкт № 3688 було внесено на розгляд Верховної Ради України та прийнято за основу і в цілому, а це відбувалось у період з 22 по 24 грудня 2015 р., напевно, не було дотримано вимог Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». У підсумку це призвело до спрямування податкової політики на досягнення соціально-економічних результатів, які суперечать принципам податкової політики як виду економічної політики і засадам соціальної політики держави у частині перерозподілу доходів, викладеним у документах стратегічного характеру.

Серед низки змін, які були передбачені законопроєктом № 3688 і остаточно закріплені в тексті закону № 909-VIII, на увагу заслуговує підвищення ставки податку на доходи фізичних осіб з 15 до 18% з одночасним зниженням ставки податку на пасивні доходи з 20 до 18% (крім дивідендів, ставка оподаткування яких залишилася на рівні 5%). Немаловажним фактом є й те, що такі зміни відбулися наприкінці бюджетного року.

Відомо, що основу будь-якої галузі права і законодавства формують правові принципи, які визначають особливості застосування правових норм, режим правового регулювання суспільних відносин тощо. Принципи податкового законодавства наведено у ст. 4 Податкового кодексу України [54], і серед них увагу привертають соціальна справедливість і стабільність.

Соціальна справедливість визначається, зокрема, як установлення податків та зборів відповідно до платоспроможності платників податків (п. 4.1.6). У свою чергу, **стабільність** означає, що зміни до будь-яких елементів податків та зборів не можуть вноситися пізніше, ніж за шість місяців до початку нового бюджетного періоду, в якому діятимуть нові правила і ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не можуть змінюватися протягом бюджетного року (п. 4.1.9) [54].

Якщо взяти до уваги, що зміни в оподаткуванні доходів відбулися наприкінці грудня 2015 р. з набранням чинності з 1 січня 2016 р., то наочним є порушення принципу стабільності податкового законодавства. Як і сумнівним є дотримання принципу соціальної справедливості, оскільки об'єктивно платоспроможність платників податків не підвищилася настільки, аби можна було говорити про обґрунтованість зростання ставки податку на доходи фізичних осіб. Про це свідчить, зокрема, Стратегія подолання бідності [55] зі строком реалізації до 2020 р. Серед основних завдань Стратегії наголошувалося на необхідності зменшення економічно необґрунтованої нерівності та сприяння утвердженню принципу соціальної справедливості в системі розподілу доходів шляхом зміни принципу розподілу доходів у суспільстві в результаті перенесення основного податкового навантаження з груп населення з низькими і середніми доходами на заможні прошарки суспільства. З цього випливає, що держава згодом, через кілька місяців після прийняття закону № 909-VIII, визнає, що все ж таки доцільно перенести податкове навантаження на заможні прошарки суспільства. Отже, можна дійти висновку, що підвищення ставки податку на доходи фізичних осіб для всіх громадян України з ігноруванням рівня їхніх доходів було невірним рішенням.

Напевно, слід вжити заходів щодо впровадження прогресивної системи оподаткування. Про це неодноразово зазначали провідні вітчизняні науковці, які представляють економічну науку. Так, на думку Е.М. Лібанової, необхідною є кардинальна зміна політики доходів, зокрема, докорінна реформа системи оподаткування. У цьому зв'язку одним з подальших кроків, на її погляд, має

бути відновлення на принципово інших засадах повномасштабної прогресивної шкали оподаткування [56, с. 24]. Таким чином, Верховна Рада України як законодавчий орган мала б усвідомити неефективність обраного підходу до оподаткування доходів громадян за єдиною ставкою, який не враховує різниці в майновому стані людини, ігнорує об'єктивно існуючу нерівність у суспільстві.

Виявити невідповідність положень закону № 909-VIII стратегічним цілям державної економічної та соціальної політики можна було в разі відстеження Верховною Радою України як регуляторним органом результативності прийнятих регуляторних актів. Як зазначено у ч. 1 ст. 10 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», стосовно кожного регуляторного акта послідовно здійснюється базовий, повторний і періодичний нагляд за його результативністю, за підсумками якого орган, що ухвалив відповідний акт, має підготувати й оприлюднити звіт у порядку і строки, встановлені даним законом. Наскільки відомо, відстеження результативності закону № 909-VIII дотепер не було здійснене, оскільки відповідні звіти в загальному доступі відсутні. Варто зауважити, що якби це було зроблено, можна було б виявити й інші вади цього нормативно-правового акта, зокрема, які з них є *наслідком відхилення від принципу верховенства права*, підходи до розуміння якого з боку органу конституційної юрисдикції знайшли висвітлення у підрозділі 1.1 цього дослідження.

Відповідно, слід наголосити на тому, що ефективність нормативно-правового акта слід оцінювати в нерозривному зв'язку з виділеними Конституційним Судом України, а також представленими у наукових джерелах [57, с. 27–36], елементами принципу верховенства права.

У разі застосування зазначеного підходу до оцінки ефективності закону № 909-VIII можна визнати, що його регулюючий вплив суперечить вимозі *юридичної визначеності й такому її елементу, як правомірні (легітимні) очікування*. Адже, попри грубе порушення принципів податкового законодавства (стабільності та соціальної справедливості) і засад здійснення податкової політики як напряду економічної політики, передбачених ст. 10

Господарського кодексу України, з прийняттям Стратегії подолання бідності стало очевидним, що ще на етапі розробки законопроєкту № 3688 було відомо про значні проблеми у сфері соціального забезпечення населення, низьку платоспроможність громадян і неналежний рівень оплати їхньої праці. Зокрема, у розділі «Проблема, яка потребує розв'язання» даної Стратегії зазначено, що рівень бідності в країні залишається стабільно високим, а за даними дев'яти місяців 2015 року, за межею відносної бідності за витратами перебувало 23,8 відсотка населення. Таким чином, економічні та правові підстави для підвищення ставки податку на доходи фізичних осіб були відсутні. Відповідно, серед легітимних очікувань виправданими були б заходи з боку держави з щонайменше збереження ставок оподаткування доходів громадян або ж, навпаки, впровадження системи прогресивного оподаткування. Утім, як уже було продемонстровано, законодавець обрав інший підхід до вирішення наявних на той час проблем в економіці країни.

У зв'язку з цим дотепер актуальною залишається пропозиція В.К. Мамутова про закріплення в Конституції України основ економічної системи, що дозволило б закріпити основні вимоги до прийняття законів, які стосуються економіки, і забезпечити ефективний механізм їх реалізації [24, с. 22].

1.3. Концептуальні підходи до формування системи справедливого розподілу доходів в суспільстві на засадах сталого розвитку³

Як не дивно, але у кризові періоди виникають не лише нові виклики перед суспільством, але і також з'являються можливості для перегляду підходів до

³ Основні результати, викладені в даному підрозділі були отримані у межах теми НДР «Правова модель сталого розвитку України» (державна реєстрація № 0119U101590) та оприлюднені в тезах «Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Особливості здійснення розподілу доходів в Україні: сучасний стан та перспективи реформування. *Другі наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова* (м. Київ, 3 липня 2020 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. Київ: НАН України; ДУ «ІСПД імені В.К. Мамутова НАН України», 2020. С. 8–21.»

вирішення низки назрілих проблем у різних сферах соціально-економічного життя. До речі, саме у кризові періоди держава є найбільш спроможною вирішити ті питання організації життєдіяльності суспільства, які, за звичайних умов функціонування економіки, залишаються у площині перманентних дискусій.

На превеликий жаль, слід визнати, що, через поширення у світі пандемії коронавірусу, загострюються проблеми економічного, соціального, екологічного тощо характерів. Запобігти глибинним деструктивним явищам держави світу намагаються різними методами та засобами, які спрямовані на підтримку бізнесу, посилення банківського сектору, забезпечення зайнятості населення тощо. Безперечно, Україна вживає аналогічних за змістом заходів, які отримали вияв у низці нормативно-правових актів.

Насамперед, привертає увагу Закон України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»» від 13.04.2020 р. № 553-IX (далі – Закон № 553-IX), яким було переглянуто дохідну та витратну частину Державного бюджету України, визначено певні особливості фінансування окремих витратних статей бюджету [58].

Завдяки змінам, передбаченим Законом № 553-IX, вдалося віднайти внутрішні резерви держави, скоротивши витрати на фінансування діяльності значного переліку органів державної влади. Зокрема, з порівняльної таблиці змін видатків та надання кредитів, яку розміщено на інтернет сторінці Верховної Ради України як додаток до проєкту Закону № 553-IX, впливає те, що державі вдалося зекономити більш ніж 82 млрд грн. [59].

Звісно, за звичайних умов функціонування економіки, навряд чи Верховна Рада України була б спроможна до вжиття заходів з економії бюджетних коштів із спрямуванням їх на вирішення більш актуальних питань розвитку держави.

Принагідно слід зауважити, що у листі Комітету Верховної Ради України на доповнення до листа-висновку цього ж Комітету від 11.04.2020 р. № 04-13/3-2020/28341 (56216) жодним чином не наголошується на тому, що таке

зменшення фінансування видатків широкого кола органів державної влади справить негативний вплив на якість та оперативність виконання функцій, покладених на них чинним законодавством України [59]. Звісно, не виключається, що певні видатки стосуються фінансування окремих програм та надання з державного бюджету субвенцій, але все одно можна дійти висновку, що значна питома вага скорочення видаткової частини має відношення до діяльності органів влади.

Зокрема, у розвиток цієї думки, можна привернути увагу на те, що у Законі № 553-IX було передбачено окремі положення щодо оплати праці працівників, службових і посадових осіб бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого самоврядування), а також працівників, які обіймають керівні посади у суб'єктах господарювання державного сектору економіки, у частині обмеження максимального розміру виплат. Хоч рішенням Конституційного Суду України від 28.08.2020 р. № 10-р/2020 [60], як на наш погляд, з суто формальних підстав було визнано неконституційними положення Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» (із змінами) в частині встановлення обмеження максимального розміру заробітної плати працівників, службових і посадових осіб бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого самоврядування), втім вважаємо за доцільне навести аналіз зазначених правових норм, які склали підґрунтя для розробки низки теоретико-прикладних висновків.

Так, п. 10 розділу I Закону № 553-IX було доповнено Закон України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» статтею 29, яка передбачала, що у квітні 2020 року та на період до завершення місяця, в якому відміняється карантин, установлений Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, заробітна плата, грошове забезпечення працівників, службових і посадових осіб бюджетних установ (включаючи органи державної влади та інші державні органи, органи місцевого

самоврядування) нараховуються у розмірі, що не перевищує 10 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня 2020 року. При цьому у зазначеному максимальному розмірі не враховуються суми допомоги по тимчасовій непрацездатності, допомоги для оздоровлення, матеріальної допомоги для вирішення соціально-побутових питань та оплата щорічної відпустки (ч. 1).

Зазначені обмеження, як було встановлено ч. 3 ст. 29, застосовуються також при нарахуванні заробітної плати, суддівської винагороди, грошового забезпечення відповідно народним депутатам України, суддям, суддям Конституційного Суду України, членам Вищої ради правосуддя, членам Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, прокурорам, працівникам, службовим і посадовим особам Національного банку України, а також іншим службовим і посадовим особам, працівникам, оплата праці яких регулюється спеціальними законами (крім осіб, встановлених у переліку, затвердженому Кабінетом Міністрів України відповідно до частини 2 цієї статті).

Аналогічні за змістом обмеження встановлені для оплати праці працівників, які обіймають керівні посади у суб'єктах господарювання державного сектору економіки. Зокрема, у п. 10 розділу II Закону № 553-IX встановлено, що у квітні 2020 року та на період до завершення місяця, в якому відміняється карантин, установлений Кабінетом Міністрів України з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, місячна винагорода і заробітна плата керівникам, членам виконавчих органів та наглядових рад суб'єктів господарювання державного сектору економіки (включаючи державні банки), управління якими здійснюється відповідно до законодавства про управління об'єктами державної власності (включаючи Закон України «Про банки і банківську діяльність»), визначається у розмірі, що не перевищує 10 розмірів мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня 2020 року. При цьому у зазначеному максимальному розмірі не враховуються суми допомоги по тимчасовій непрацездатності та оплата щорічної відпустки. Хоч і це

обмеження по суті було скасовано. Зокрема, у зв'язку з прийняттям Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 17.09.2020 р. № 909-IX (далі – Закон № 909-IX) [61], Кабінетом Міністрів України було прийнято рішення *про скорочення строку дії зазначеного обмеження* та постановою «Деякі питання оплати праці керівників, членів виконавчих органів та винагороди членів наглядових рад суб'єктів господарювання державного сектору економіки» від 26.10.2020 р. № 996 [62] було відновлено дію пункту 2 постанови Кабінету Міністрів України від 05.02.2020 р. № 141 «Питання умов і розмірів оплати праці керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки», яким передбачено те, що місячний розмір заробітної плати керівника суб'єкта господарювання державного сектору економіки, що визначається в контракті, *не повинен перевищувати 1250 тис. грн* [63].

При цьому варто звернути увагу на те, що п. 10 розділу II «Прикінцеві положення» Закону № 553-IX встановлено *єдину чітку підставу* для зняття обмеження розміру місячної винагороди і заробітної плати осіб, які згадуються у зазначеному пункті, а саме *відміна карантину*. Втім, Кабінет Міністрів України, користуючись наданими йому п. 4 розділу «Прикінцеві положення» Закону № 909-IX дискреційними повноваженнями, прийняв рішення у вигляді постанови, яким по суті скасував норму п. 10 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»» від 13.04.2020 р. № 553-IX.

Отже, з аналізу вищезазначених правових норм можна було дійти висновку, що максимальний розмір доходу у межах трудових відносин *не повинен був перевищувати 47230 грн*.

Безперечно, такі заходи заслуговували на підтримку, адже надлишкові суми мали б спрямовуватися на вирішення вкрай важливих соціально-економічних питань.

В той же час виникає питання про те як так вийшло, що згадані вище категорії працівників отримували заробітну плату, що перевищує 10-ти кратний розмір мінімальної заробітної плати? І навіть запропоноване обмеження

максимальної межі заробітку є неоднозначним і навряд чи економічно обґрунтованим. Адже незрозуміло чому саме 10-ти кратний розмір мінімальної заробітної плати було обрано у якості максимальної межі? І взагалі чи співвідноситься розмір оплати праці згаданих категорій працівників із трудовими доходами іншої частини громадян України?

Відповідно до Схеми посадових окладів на посадах державної служби з урахуванням категорій, підкатегорій та рівнів державних органів у 2020 році, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України «Питання оплати праці працівників державних органів» від 18 січня 2017 р. № 15 (із наступними змінами), керівник державного органу (Апарат Верховної Ради України, Секретаріат Кабінету Міністрів України, Офіс Президента України, апарати (секретаріати) Ради національної безпеки і оборони України, Рахункової палати, Конституційного Суду України, Офісу Генерального прокурора, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення) матиме посадовий оклад у розмірі *37800 грн*, а рівня міністерств, центральних органів виконавчої влади із спеціальним статусом, який встановлений законом – *33600 грн*. [64].

Звісно, суми, які нараховуються як заробітна плата, є значно вищими. Наприклад, за інформацією, наведеною на інтернет сторінці Кабінету Міністрів України, нарахована Прем'єр-міністру України заробітна плата за грудень місяць 2019 р. склала *76190 грн*, віце-прем'єр-міністру з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України – *86774 грн*, віце-прем'єр-міністру України – Міністру цифрової трансформації України – *84887 грн* [65]. Відповідні значні виплати для членів Уряду було збережено і у 2020 році [66].

Отже, майже вдвічі буде зменшено розмір заробітної плати високопосадовців, беручи за одиницю виміру 10-ти кратний розмір мінімальної заробітної плати. Більш ніж в 20-30 разів, беручи за основу ту ж саму одиницю виміру, має зменшитися щомісячна заробітна плата керівників більшості суб'єктів господарювання державного сектору економіки. Адже, за інформацією з інтернет джерел, щомісячна заробітна плата генерального

директора ПАТ «Укрпошта» складала *836000 грн*, що, за словами самого керівника державного підприємства, у 200 разів перевищує заробітну плату листоноші [67]. Зазначене має відповідну нормативно-правову основу, а саме, як зазначено у додатку до постанови Кабінету Міністрів України «Про умови і розміри оплати праці керівників підприємств, заснованих на державній, комунальній власності, та об'єднань державних підприємств» від 19 травня 1999 р. № 859, якщо вартість активів підприємства, заснованого на державній, комунальній власності становить більш як *30 млрд грн* або річний чистий дохід від реалізації товарів (робіт, послуг) становить більш як *10 млрд грн*, або середньооблікова чисельність працівників – більш як 20 тис. осіб, то максимально допустимий розмір посадового окладу керівника підприємства у кратності до мінімального посадового окладу (ставки) працівника основної професії становить *до 200* [68].

Відповідно до відомостей Державної служби статистики України, станом на жовтень місяць 2021 р. середня заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності становить *14045 грн* [69].

І це в той час, коли в країнах-учасницях Європейського Союзу (далі – ЄС) мінімальна заробітна плата є значно вищою від середньої заробітної плати в Україні. Зокрема, Євростат станом на січень 2020 року диференціював країни-учасниці на три групи залежно від розміру мінімальної заробітної плати, а саме:

група 1, де мінімальна заробітна плата була нижчою за 500 євро на місяць. До цієї групи увійшли Болгарія, Латвія, Румунія та Угорщина, де національна мінімальна заробітна плата становила від 312 євро в Болгарії до 487 євро в Угорщині;

група 2, де мінімальна заробітна плата становила не менше 500 євро, але була нижчою за 1000 євро. До цієї групи увійшли Хорватія, Чехія, Словаччина, Естонія, Литва, Польща, Португалія, Греція, Мальта і Словенія. Національна мінімальна заробітна плата становила від 546 євро в Хорватії до 941 євро в Словенії;

3 група, де мінімальна заробітна плата становила не менше 1000 євро на місяць. До цієї групи увійшли Іспанія, Франція, Німеччина, Бельгія, Нідерланди, Ірландія та Люксембург. Національна мінімальна заробітна плата становила від 1050 євро в Іспанії до 2142 євро в Люксембурзі [70].

Як зазначає академік НАН України Е.М. Лібанова, «неприпустимо низькі (навіть за національними стандартами офіційної оплати праці) заробітки принаймні половини працюючих є характерною ознакою нерівності в Україні. Так, у скандинавських країнах середня зарплата 50 % бідніших становить 70 % середньої по країні, в європейських країнах – 60 %, у США – 50 %, а в Україні – лише 30 %» [71].

Зіставляючи доходи різних верств населення з доходами найбіднішої половини в різні часи і в різних країнах, академік НАН України Е.М. Лібанова зауважує, що у скандинавських країнах, де, як вважається, в 70–80-х роках минулого століття спостерігалася мінімальна нерівність, доходи заможних 10 % населення втричі перевищували доходи найбіднішої половини; у європейських країнах з помірною нерівністю – більш як у 4 рази; у США з високим рівнем нерівності – у 7 разів. Водночас в Україні, як зауважує науковець, загалом цей показник становить 13, а в м. Києві – 21,5 разів. Додатково академік НАН України Е.М. Лібанова наводить і іншу не менш цікаву статистику. Зокрема, якщо розглядати співвідношення середніх заробітків (науковець акцентує увагу на легальному заробітку) 1 % найбагатших людей до середніх заробітків найбідніших 50 %, то у Скандинавії перевищення становить 7 разів; в Європі – майже 12; в США – 24; в Україні – майже 45; у м. Києві – понад 95 разів [56, с. 23].

Неприпустимо низькі доходи майже половини населення та надзвичайно велика різниця в оплаті праці 1% найбільш високо оплачуваних працівників і решти робочої сили, визнаються академіком НАН України Е.М. Лібановою ключовими ознаками соціально-економічної нерівності в Україні [71].

Слід зазначити, що нерівність поглиблюється ще більше у зв'язку з невідповідністю нормативно визначеного розміру прожиткового мінімуму із

фактичним розміром прожиткового мінімуму. На зазначену невідповідність зверталась увага у п. 8 розділу «Прикінцеві положення» Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» від 14 листопада 2019 року, який згодом було виключено Законом № 553-IX. Зокрема, у цьому пункті містилось доручення Кабінету Міністрів України здійснити заходи щодо наближення у 2020 році розміру прожиткового мінімуму до його реальної величини, яка розрахунково може становити близько *4251 грн*, з відповідним коригуванням розміру прожиткового мінімуму для основних соціальних і демографічних груп населення. Станом на 1 січня 2020 року розмір прожиткового мінімуму становить *2027 грн*, тобто є меншим майже в 2 рази.

Отже, виключення цієї норми із Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік» дає підстави стверджувати, що Кабінет Міністрів України не вживатиме заходів щодо встановлення паритету між нормативним та фактичним розмірами прожиткового мінімуму. Зазначене лише посилить конфронтацію у суспільстві та свідчитиме про порушення державою вже на постійній основі норми ч. 3 ст. 46 Конституції України, яка передбачає те, що пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом [72].

У певній мірі соціально-економічна нерівність в Україні і надалі поглиблюватиметься, а сучасна економічна криза, викликана погіршенням у світі епідемічної ситуації, додатково привернула увагу держави на наявну в суспільстві проблему. Спроба одночасного вирішення економічних проблем держави та у певній мірі применшення соціальної нерівності в суспільстві шляхом обмеження максимального розміру заробітної плати працівників бюджетних установ, у тому числі органів державної влади та місцевого самоврядування, а також осіб, які обіймають керівні посади у суб'єктах господарювання державного сектору економіки, є схвальною, але навряд чи сприяє вирішенню стратегічного завдання щодо покращення добробуту населення та подолання бідності в країні.

Тим більше, що таке обмеження максимальної межі оплати праці є тимчасовим заходом, оскільки, як було зазначено у Законі № 553-ІХ, встановлюється на період до завершення місяця, в якому відміняється карантин.

Загалом, обмеження максимального розміру доходу, який можна отримати за рахунок публічних коштів, тобто коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів, вбачається за доцільне встановити на постійній основі. Звісно, ця пропозиція на даний час суперечить ч. 2 ст. 94 Кодексу законів про працю України, якою встановлено, що розмір заробітної плати залежить від складності та умов виконуваної роботи, професійно-ділових якостей працівника, результатів його праці та господарської діяльності підприємства, установи, організації і *максимальним розміром не обмежується* [73]. Втім вищенаведені цифри, які демонструють рівень заробітних плат державних службовців, керівного складу суб'єктів господарювання державного сектору економіки та звичайних громадян, нашою думкою є доцільність встановлення справедливого механізму розподілу коштів Державного бюджету України, а також місцевих бюджетів, у формуванні яких, у тому числі, беруть участь всі працездатні громадяни України як платники податків, зборів та інших обов'язкових платежів.

Можливі шляхи вирішення зазначеної проблеми представлені у низці законопроектів. Зокрема, у законопроектах № 2798 від 23.01.2020 р. [74] та № 2798-1 від 10.02.2020 р. [75] пропонується обмежити максимальний розмір заробітної плати керівників і працівників підприємств державного сектору економіки, державних службовців і працівників установ та організацій, що фінансуються чи дотуються з бюджету 10-ти кратним розміром мінімальної заробітної плати. Встановити значно більший максимальний розмір заробітної плати пропонується законопроектом № 2798-2 від 10.02.2020 р., а саме не більше 100 тис. грн [76].

Втім жодним із наведених законопроектів не наведено економічне обґрунтування зазначених пропозицій.

Напевно для визначення критеріїв встановлення обмеження максимального розміру доходу, який можна отримати за рахунок коштів Державного бюджету України та місцевих бюджетів, вбачається за доцільне звернутися до методологічного інструментарію, напрацьованого у межах економічної науки та апробованого у практичній площині більшістю країн світу.

Зокрема, як наголошує академік НАН України Е.М. Лібанова, для визначення ступеня нерівності населення за доходами використовується весь спектр показників варіації (коефіцієнт варіації, середнє квадратичне відхилення тощо). Разом з тим, науковець підкреслює, що існують і спеціальні коефіцієнти, що дозволяють оцінити нерівність за доходами і виміряти вплив факторів на цей феномен. Зокрема, у монографічному дослідженні «Бідність населення України: причини, масштаби, наслідки» академік НАН України Е.М. Лібанова ґрунтовно зупиняється на аналізі коефіцієнта Лоренца, коефіцієнта Джині, індексу Аткинсона, індексу Тіля, децильного (квінтільного) коефіцієнта диференціації (коефіцієнта фондів), коефіцієнта контрастів доходів [77, с. 32–40].

При цьому слід звернути увагу на те, що у статистичній роботі міжнародних організацій та наддержавних об'єднань віддається перевага коефіцієнту Джині та/або децильному (квінтільному) коефіцієнту диференціації (коефіцієнту фондів).

Зокрема, у публікації Євростата «Сталий розвиток в Європейському Союзі. Моніторинговий звіт щодо прогресу в напрямку ЦСР в контексті ЄС» (видання за 2019 рік) під час висвітлення інформації щодо стану зменшення нерівності всередині та між країнами ЄС наводяться відомості із посиланням на квінтільний коефіцієнт. Так, наголошується, що «Квінтільний коефіцієнт частки доходу порівнює дохід, отриманий 20% населення з найвищим рівнем коефіцієнту наявного до розподілу доходу, із доходом, одержаним 20% населення з найнижчим рівнем коефіцієнту наявного до розподілу доходу. Чим вищою є різниця, тим більшою є нерівність доходів. В ЄС, починаючи з 2005

року, таке співвідношення збільшилося, але у незначній мірі, досягнувши співвідношення 5,1 у 2017 році. Це означає, що дохід найбагатших 20% домогосподарств був приблизно в п'ять разів більшим від доходу найбідніших 20%.» [78, с. 201].

В той же час у статистиці заробітку, підготовленій Євростатом, для відображення відмінностей використовується децильний коефіцієнт. Як впливає зі статистичних відомостей: «У всіх країнах-членах ЄС у 2014 році коефіцієнт співвідношення D9/D1 становив від 2,1 у Швеції до 4,7 у Польщі. Це означає, що 10% найоплачуваніших працівників заробляли щонайменше вдвічі більше, ніж 10% з найнижчою оплатою у Швеції, і майже в п'ять разів більше в Польщі. Після Польщі, у Румунії (із коефіцієнтом 4,6), Кіпрі (4,5), Португалії (4,3), Болгарії (4,2) та Ірландії (4,1) було також зафіксовано великі відмінності у коефіцієнті D9/D1. Навпаки, найнижчі коефіцієнти D9/D1 були зафіксовані після Швеції, в Бельгії, Данії та Фінляндії (всі у співвідношенні 2,4), Франції (2,7) та Мальті (2,9).» [79].

В свою чергу на офіційному сайті Організації економічного співробітництва та розвитку у розділі «База даних» представлена інформація щодо індикатору «Нерівність доходів». Зокрема, можна обрати для відображення інформації один з декількох коефіцієнтів, а саме: коефіцієнт Джині або децильні/квінтільні коефіцієнти диференціації доходів. За квінтільним коефіцієнтом, наведеним у базі даних Організації економічного співробітництва та розвитку, середній показник нерівності доходів в цілому по ЄС станом на 2017 рік, який можна самостійно розрахувати на підставі відомостей про кожну країну-учасницю ЄС, дорівнює 5,02. В свою чергу середній показник децильного коефіцієнту P90/P10 (відношення верхньої граничної величини дев'ятого децила – тобто 10% людей з найвищим доходом – до рівня першого децила) станом на 2017 рік склав 4,02 [80].

У базі даних Організації економічного співробітництва та розвитку інформація щодо України не представлена, що напевно зумовлено відсутністю членства у цій організації.

На національному рівні Державною службою статистики України, під час визначення співвідношення рівня доходів населення, одночасно використовуються як децильні, так і квінтільні коефіцієнти фондів.

Так, у статистичному збірнику «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2018 році» (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України) зазначається, що співвідношення грошових доходів найбільш та найменш забезпечених 10% населення (децильний коефіцієнт фондів) у 2017 р. дорівнювало 5,2, а в 2018 р. – 5,4. В свою чергу співвідношення грошових доходів найбільш та найменш забезпечених 20% населення (квінтільний коефіцієнт фондів) у 2017 р. становило 3,6, а в 2018 р. – 3,8 [81, с. 277].

Як можна побачити, квінтільний коефіцієнт є меншим за децильний, що зумовлено, як наголошує академік НАН України Е.М. Лібанова, тим, що квінтільний коефіцієнт передбачає виключення з розрахунків удвічі більшої частки населення з найбільш відмінними від середнього рівня доходами (витратами) [77, с. 39].

У порівнянні із квінтільним коефіцієнтом 5,1 у ЄС у 2017 р., вітчизняний показник 3,6 у 2017 році виглядає досить оптимістичним та мав би свідчити про досить низьку відмінність у доходах населення. Втім реальна ситуація є протилежною і тому можна погодитися із сумнівами щодо об'єктивності статистичних розрахунків, висловленими у окремих електронних засобах масової інформації із посиланням на неврахування у статистичних спостереженнях значного відставання нормативного рівня прожиткового рівня від його фактичного рівня. Зокрема, зазначається наступне: «Згідно з даними вибіркового обстежень Держстату, за три квартали 2018-го доходи, нижчі від прожиткового мінімуму, офіційно встановленого в законі про держбюджет, мали лише 1,7% жителів, а нижчі від фактичного прожиткового мінімуму (розраховується Мінсоцполітики) – 29,3%. Ці цифри, до речі, наочно ілюструють розрив між реальним та офіційним рівнями крайньої бідності в Україні. Середньодушовий дохід менше 3,7 тис. грн, тобто на той час

мінімальної заробітної платні, мали понад 41% домогосподарств. Що й може фігурувати як показник, близький до реальної кількості українських громадян, які проживають за межею бідності. Корелює із цим показником також інший результат вибірових обстежень домогосподарств, що проводився Держстатом. Ідеться про розподіл рівня своїх доходів за самооцінкою. Так ось: заявили, що постійно відмовляли собі в найнеобхіднішому, крім харчування (або навіть і в ньому) сукупно 42,6% опитаних домогосподарств.» [82].

Сумніви щодо об'єктивності статистичних спостережень додатково підтверджуються наведеними у цьому дослідженні розрахунками академіка НАН України Е.М. Лібанової про те, що децильний коефіцієнт фондів в Україні становить 13 % [56, с. 23].

Зазначене свідчить про те, що національна система моніторингу рівня доходів населення та визначення їх співвідношення потребує подальшого вдосконалення, про що напевно більш компетентно мають висловити свою думку фахівці за профілем.

Вбачається, що наявний методологічний інструментарій вимірювання соціально-економічної нерівності в суспільстві мав би бути використаний у законотворчому процесі з метою втілення у правову площину науково обґрунтованих підходів до перегляду механізму оплати праці. Насамперед, у контексті цього дослідження мається на увазі доцільність нормативного закріплення максимального розміру доходу, який може отримати працівник за рахунок коштів Державного бюджету України або місцевого бюджету. Зазначене виглядатиме закономірним у контексті ч. 1 ст. 8 Закону України «Про оплату праці» від 24.03.1995 р., яка передбачає, що *держава здійснює регулювання оплати праці працівників підприємств усіх форм власності шляхом встановлення розміру мінімальної заробітної плати та інших державних норм і гарантій, встановлення умов і розмірів оплати праці керівників підприємств, заснованих на державній, комунальній власності, працівників підприємств, установ та організацій, що фінансуються чи*

дотуються з бюджету, а також шляхом оподаткування доходів працівників [83].

Вбачається, що встановлення такої максимальної межі сприятиме реальному дотриманню державою принципу соціальної справедливості. Адже забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу визнано одним з ключових завдань бюджетної політики як напрямку економічної політики держави, про що зазначено у ч. 1 ст. 10 Господарського кодексу України [30]. Більше того, саме на справедливому і неупередженому розподілі суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами, наголошується у ч. 1 ст. 95 Конституції України.

Звісно, так чи інакше подолати повністю соціальну нерівність навряд чи вдасться, але і для її існування повинні бути дотримані певні умови. Зокрема, Джон Ролз у «Теорії справедливості» аргументовано доводить, що соціальні й економічні нерівності є справедливими тільки тоді, коли наслідком їх виступають компенсуючі пільги для кожного й зокрема для найменш привілейованих членів суспільства, тобто несправедливості не буде тоді, коли небагато людей здобувають більше благ за умови, що тим самим поліпшиться становище не таких щасливих осіб, як вони [84, с. 41]. Втім напевно ще зарано говорити, що в Україні існує описана Джоном Ролзом об'єктивна можливість для існування соціально-економічної нерівності. Адже на сьогодні така нерівність створена штучно і жодним чином немає природного характеру.

Слід зазначити, що питанню подолання нерівності приділяється важлива увага у міжнародних документах, зокрема, у Цілях сталого розвитку до 2030 року, ухвалених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1. Зокрема, у межах Цілі 10 «Скорочення нерівності всередині країн та між ними» привертають увагу пункти 10.1 та 10.4, які, відповідно, передбачають: до 2030 року поступово досягти й підтримувати зростання доходів найменш забезпечених 40 відсотків населення на рівні, що перевищує середній в країні; прийняти відповідну політику, особливо бюджетно-податкову політику, *політику у сфері заробітної*

плати та соціального захисту, і поступово домагатися забезпечення більшої рівності [2].

Звісно, підтримуючи Цілі сталого розвитку, Україна представила бачення орієнтирів їх досягнення у національній доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна». За підсумками кропіткої роботи групи експертів, у змісті доповіді 17 Цілей сталого розвитку розкриваються через національну систему завдань щодо їх досягнення та індикаторів оцінки їх виконання. Зокрема, Ціль 10 «Скорочення нерівності», серед іншого, містить завдання 10.4, пов'язане із проведенням політики оплати праці на засадах рівності та справедливості. Індикатором виконання цього завдання визнано *співвідношення середньомісячної заробітної плати (доходів) десятої та першої децильних груп працівників (децильний коефіцієнт)* [3, с. 78].

Враховуючи зазначене та беручи до уваги те, що Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, як зазначено в Указі Президента України від 30 вересня 2019 року № 722/2019 [85], визнано *орієнтирами для розроблення проєктів прогнозних і програмних документів, проєктів нормативно-правових актів* з метою забезпечення збалансованості економічного, соціального та екологічного вимірів сталого розвитку України, вбачається за доцільне внести зміни до Кодексу законів про працю України та Закону України «Про оплату праці», закріпивши норму про те, що максимальний розмір доходу, який може отримати працівник за трудовим договором за рахунок коштів Державного бюджету України або місцевого бюджету, не може перевищувати суму, яка визначається шляхом множення розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня календарного року, на децильний коефіцієнт фондів, визначений Державною службою статистики України за методологією, яка використовується Євростатом. При цьому також слід передбачити, що у разі перевищення децильного коефіцієнту фондів, порівняно із середнім значенням аналогічного коефіцієнту в ЄС, то застосуванню підлягає останній.

Слід наголосити, що впровадження у законодавство такої формули визначення максимального розміру доходу за рахунок коштів Державного

бюджету України або місцевого бюджету сприятиме реальному покращенню матеріального стану значної частини населення, оскільки збільшення доходу осіб, які обіймають керівні посади в органах влади та суб'єктах господарювання державного та комунального секторів економіки, буде залежати від збільшення розміру мінімальної заробітної плати. У підсумку збільшення максимального розміру доходу залежатиме не від суб'єктивних рішень, а від об'єктивних позитивних трансформацій в економіці. Вочевидь це принесе користь звичайним громадянам.

Додатково слід зазначити, що посилення у вищенаведеній пропозиції на статистичну методологію ЄС є не випадковим, оскільки відповідно до ст. 355 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, національна статистична система має ґрунтуватися на фундаментальних принципах ООН щодо офіційної статистики з *урахуванням acquis ЄС у сфері статистики, зокрема Кодексу норм європейської статистики, з метою гармонізації національної статистичної системи з європейськими нормами та стандартами*. Acquis у сфері статистики викладені у Збірнику статистичних вимог, який щорічно оновлюється та який Сторони розглядають у якості додатка до цієї Угоди (Додаток XXIX). Важливо і те, що, відповідно до п. «b» ст. 356 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС, співробітництво між Сторонами спрямовується *на поступову гармонізацію української статистичної системи з Європейською статистичною системою (ЄСС)* [33]. Отже, у підсумку практична реалізація наведеної пропозиції може створити передумови для синхронізації роботи Державної служби статистики України з Євростатом та ефективного виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС.

Не виключено, що запропонований механізм регулювання оплати праці можна буде поширити і на приватний сектор економіки, що, зокрема, впливає із змісту п. 10.4 Цілі 10, представленого у Цілях сталого розвитку до 2030 року, ухвалених резолюцією Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй від 25 вересня 2015 року № 70/1. Але зазначене питання потребує окремого більш ґрунтовного аналізу.

1.4. Засади і підходи до формування правової моделі сталого розвитку в Європейському Союзі

Сталий розвиток є модерною загальносвітовою парадигмою, що визначає позитивну трансформацію суспільних відносин у різних сферах і галузях. Зокрема, вона проникає в матерію сфери права, як одного з регуляторів суспільних відносин, системи норм поведінки, які є загальнообов'язковими і формально-визначеними та дотримання і виконання яких у встановленому порядку забезпечуються державою. Це проникнення викликає відповідні перетворення, формування нових правових моделей, включно.

Сучасні теоретико-правові дослідження доводять, що зміни правових моделей, перенесення норм із однієї правової системи до іншої або їх перехід від одного народу до іншого не є винятковим явищем і виявляється загальноприйнятою практикою з найдавніших історичних часів. За висновками дослідників у сфері міжнародного порівняльного права, право не є статичним і безперервно змінюється [86], а правові моделі циркулюють, що призводить до «правового трансплантування» [87], транспонування з адаптацією, імітування тощо.

Формування правової моделі сталого розвитку в світі та, зокрема, в європейському регіоні нині відбувається на основі й в результаті процесів комплексного стратегічного аналізу-пізнання явищ сьогочасної дійсності та програмування відповідних засад і цілей, науково та емпірично обґрунтованих завдань, раціональних способів і механізмів діяльності держав з метою забезпечення прогресивного розвитку людства та збереження планети. У цих процесах беруть участь ООН та її агенції, регіональні міжнародні організації та інституційні утворення (в Європі, напр.: Рада Європи, Європейський Союз, Організація з безпеки та співробітництва в Європі, Організація європейського економічного співробітництва, ін.), об'єднання груп держав (у світі, напр.: Співдружність Націй, Африканський союз, Євразійський економічний союз,

ін.) та окремі держави самостійно або як члени вищеназваних організацій та утворень.

Фундаментальним глобально-політичним програмно-правовим документом, що впродовж поточного десятиліття потужно впливає на новітнє правове моделювання, безперечно є Порядок денний ООН у сфері сталого розвитку на період до 2030 року (з Цілями сталого розвитку у його серцевині), що введений в дію в 2015 році резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 70/1 [2]. Ґрунтовний та визначальний характер цього документу обумовлений тим, що його концептуальні засади послідовно формувалися людством декілька десятиліть. Політико-правовими віхами цього процесу є рішення Конференцій ООН з навколишнього середовища та розвитку, зокрема першого міжнародного «Саміту Землі» 1992 р., який проголосив Порядок денний на ХХІ століття. Його концентрована ідеологія полягає у пріоритизації гармонійного досягнення високої якості навколишнього середовища, забезпечення здорової економіки для всіх народів світу, задоволення потреб людей та збереження сталого розвитку протягом тривалого періоду.

Порядок денний ООН в сфері сталого розвитку на період до 2030 року встановлює адаптовані до сучасності трансформаційні рамки, спрямовані на повсюдне подолання бідності та сталий розвиток, на врівноваження його економічного, соціального та екологічного вимірів, включаючи питання управління і побудови мирних та інклюзивних суспільств, які необхідно впроваджувати не фрагментарно та вибірково, а в цілому. Завдяки універсальності, що властива конструкції сталого розвитку, він набуває форми правової моделі, яку можна застосовувати в різних юрисдикціях і правових системах.

На думку дослідників, ця правова модель сформована завдяки стратифікації та комбінування філософських цінностей та практичних питань у сфері екології, економіки, соціології та демографії. Вона побудована на ідеї нероздільності захисту екології та економічного і соціального розвитку, що водночас залежить від стану науково-технічного прогресу. Тому модель

сталого розвитку є динамічною, такою, що плекає захист екології через право та забезпечує баланс між протилежними та екстремальними тенденціями, як от фундаменталістський екологізм та антропоцентризм, що донині вважається домінантною парадигмою відносин між людиною та природою [88].

Її динамізм підкреслюється рухом від права, сконцентрованого на захисті довкілля, до поліцентричного права сталого розвитку, де «золота середина» може бути знайдена лише в балансі та узгодженості між трьома засадами сталого розвитку – його «три «E»» («*Environment, Economy, and Equity*») та має бути заново винайдена в кожній публічній політиці або кожному рішенні публічно-правового або приватно-правового характеру. Результатом такого балансу й узгодженості є створення нового правового поля, заснованого на всеохоплюючому та інтерактивному підході, що стосується складних екологічних питань. Таким чином це нове правове поле може бути здатним генерувати рішення (модельні, неординарні або усталеного зразка – прим. автора) для розв'язання глобальних і поточних проблем [89].

Науковці висловлюють переконання, що чотирма компонентами правової моделі сталого розвитку є наступні:

- необхідність зберігати природні ресурси на користь майбутніх поколінь, що забезпечує справедливість між поколіннями;

- справедливе використання природних ресурсів, засноване на підході, згідно з яким використання природних ресурсів однією державою має враховувати інтереси інших держав, що забезпечує справедливість між людьми одного покоління;

- користування природними ресурсами у сталий («обачний/розсудливий» або «мудрий», або «належний») спосіб, що забезпечує стале використання;

- необхідність об'єднати в єдине ціле економічні, соціальні та екологічні політики, що забезпечує інтеграцію [90].

Тож, вважається, що для досягнення імплементації правової моделі сталого розвитку необхідно забезпечити правове регулювання діяльності в трьох сферах/вимірах:

– екологія («*environment*»), що означає забезпечення захисту планети від непрогнозованої та недбалої діяльності крупних суб'єктів господарювання (корпорацій), збереження природних ресурсів і зменшення негативного впливу на екосистеми. Це включає захист довкілля, вироблення екологічно чистих продуктів, забезпечення якості повітря та води, зменшення виробництва та застосування забруднюючих речовин і відходів, ін.;

– економіка («*economy*»), що означає життєздатні та ефективні господарські відносини, які здатні забезпечити економічне зростання, належну якість життя, корпоративну сталість, розумне споживання ресурсів, тощо;

– справедливість («*equity*»), що означає соціальну відповідальність бізнесу перед людством – сталий бізнес повинен виходити за межі мети отримання прибутку та поважати права людини, працюючи з їх дотриманням, попереджуючи та усуваючи проблеми соціальної нерівності (напр.: низький рівень оплати та неналежні умови праці, дискримінація у різних проявах, експлуатація дитячого труда, рабство, ін.) по відношенню до своїх працівників та суспільства (напр.: завдання екологічної шкоди, пошкодження інфраструктури, ін.). Вимір справедливості стосується і таких питань як ділова добросовісність, належне управління, мир та безпека, охорона здоров'я, рівність у доступі до можливостей та засобів захисту прав, реалізація права на протести тощо.

В цілому модель сталого розвитку є концептуальною основою для продукування різноманітних правових моделей та конкретних нормативно-правових актів, заснованих на її принципах, але їхні характеристики визначатимуться контекстом, в якому вони розробляються та впроваджуються.

Правова модель сталого розвитку Європейського Союзу є специфічною європейською регіональною моделлю, яка обумовлюється статутними нормами його основоположних договорів [91] та особливостями його функціонування. Зокрема, правовий режим сталого розвитку в якості основного принципу діяльності ЄС закріплено Амстердамським договором 1997 року [92]. Глобальна формула невід'ємного єднання трьох «*E*» як матриця закарбована у

цих договорах між 27-ма державами, які домовилися спільно гармонізовано врегульовувати питання тісного союзу між своїми народами і постійного покращення умов їх життя та праці через забезпечення економічного і соціального прогресу своїх держав з огляду на принцип сталого розвитку та в контексті завершення формування внутрішнього ринку, єдності своїх економік й захисту довкілля; реалізації стратегій розвитку таким чином, щоб розвиток економічної інтеграції супроводжувався одночасним поступом в інших сферах; зменшення дисбалансу в розвитку регіонів; збалансованої торгівлі та чесної конкуренції всередині ЄС і розширення міжнародної торгівлі шляхом спільної комерційної політики; об'єднання та збереження своїх ресурсів для зміцнення миру і свободи, ін.

Відслідковуючи динаміку цілеспрямованого процесу європейського моделювання сталого розвитку зазначимо, що для імплементації цих положень ряд країн Європи – Бельгія, Велика Британія, Ірландія, Люксембург, Фінляндія, Швейцарія – в 90-х роках ХХ-го століття розпочали приймати національні правові акти з питань сталого розвитку, а у 2000 році керівники держав та урядів ЄС ухвалили Лісабонську стратегію з метою перетворення ЄС на найбільш конкурентоспроможну та динамічну у світі економіку, що заснована на знаннях і здатна до сталого економічного зростання, створення робочих місць кращої якості та підвищення рівня соціальної згуртованості [93].

Лісабонська стратегія ЄС і Стратегія ЄС зі сталого розвитку «Стала Європа для кращого світу» 2001 року [94] (оновлена в 2006 році [95]) запрограмували європейську правову модель (транспонуючи глобальну модель) за трьома напрямками:

– економічний, що передбачає економічну реформу та розбудову внутрішнього ринку, усунення бар'єрів для бізнесу і одночасно вкорінення його соціально відповідальної поведінки, створення інтегрованих фінансових ринків, покращення координації макроекономічних політик; адаптування до змін у інформаційному суспільстві, інвестування в дослідження та розробки і створення європейського простору досліджень;

– соціальний, що спрямований на модернізацію європейської соціальної моделі шляхом інвестування в людський капітал, активну політику зайнятості та соціальну інтеграцію найбільш вразливих і маргіналізованих категорій та груп населення;

– екологічний, що увійшов до Стратегій 2000-2001 років за рішенням Стокгольмської Ради ЄС [96] та став пріоритетним у Оновленій Стратегії сталого розвитку ЄС, визначає необхідність переорієнтації державних і приватних інвестицій на нові екологічно чисті технології з метою подолання деградації навколишнього середовища та раціоналізації споживання ресурсів для економічного зростання та соціального прогресу.

У 2010 році Єврокомісією була схвалена нова європейська стратегія «Європа 2020: стратегія розумного, сталого та інклюзивного зростання» [97]. Вона яка відкоригувала напрями розвитку, спрямованих на покращення якості економічного зростання: розумне зростання (інтелектуалізація економічного розвитку, дослідження та інновації); стале зростання (екологізація економічного розвитку, доцільне використання ресурсів); інклюзивне зростання (соціалізація економічного розвитку, підвищення рівня зайнятості населення, досягнення соціальної злагоди та територіальної єдності).

У подальшому актуалізовані політико-правові та соціально-економічні параметри європейської правової моделі сталого розвитку були закріплені в цілому ряді принципово важливих документів, серед яких: «Наступні кроки до сталого європейського майбутнього. Європейська дія щодо сталого розвитку» 2016 року [98]; Римська декларація про майбутнє Європи 2017 року до 60-річчя ЄС[99], Європейський консенсус щодо розвитку «Наш світ, наша гідність, наше майбутнє» 2017 року [100] як відповідь ЄС на Порядок денний ООН у сфері сталого розвитку; Спільне Комюніке між ЄС та ООН «Оновлене партнерство щодо розвитку» 2018 р. [101].

На їх концептуально змістовному тлі з врахуванням набутого досвіду та нових викликів у 2019 році Європейська Рада узгодила «Новий стратегічний

порядок денний ЄС на 2019-2024 роки» [102], котрий визначив пріоритетні сфери діяльності інституцій та держав-членів ЄС:

– захист основоположних прав і свобод громадян, що включає боротьбу з транскордонною злочинністю та тероризмом, нелегальною міграцією та торгівлею людьми; узгодження ефективної політики притулку; підвищення стійкості ЄС перед викликами природних і техногенних катастроф; захист суспільства від зловмисної кіберактивності, гібридних загроз і дезінформації;

– розвиток потужної та «живо резонуючої» (англ. - *vibrant*) економічної бази шляхом зміцнення Економічного і валютного союзу; завершення оформлення Союзу ринків капіталу та Банківського союзу; зміцнення єдності в ЄС; ретельної роботи над усіма аспектами цифрової революції та штучного інтелекту (інфраструктура, підключення, послуги, дані, регулювання та інвестиції); зменшення фрагментації європейських досліджень, розробок та інноваційної діяльності; забезпечення чесної конкуренції в ЄС та на світовій арені;

– створення кліматично нейтральної, зеленої, справедливої та соціальної Європи, де політика відповідає Паризькій угоді щодо підсилення впровадження Рамкової конвенції про зміну клімату; відбувається перехід на відновлювані джерела енергії, підвищується енергоефективність і зменшується залежність від зовнішніх джерел та диверсифікуються поставки; покращується якість повітря та води; розвивається стале сільське господарство; впроваджується Європейський стовп соціальних прав на центральному рівні ЄС та в державах-членах;

– просування європейських інтересів і цінностей на світовій арені, адже у світі, де нині збільшуються невизначеність, складності та зміни, ЄС має захищати свої інтереси, підтримувати свої цінності й спосіб життя та допомагати формувати глобальне майбутнє у співпраці з ООН та іншими ключовими багатосторонніми організаціями, СОТ, НАТО та різними державами.

Кожний із зазначених пріоритетів та кожне із відповідних їм завдань потребують вивіреного та збалансованого правового оформлення, аби бути впровадженими і досягти мети сталого розвитку по відношенню до кожної людини на теренах ЄС та у партнерстві з іншими міжнародними акторами зміцнити його рамки в глобальному контексті. Стратегічні політико-правові акти та законодавство ЄС і його держав-членів, що, як окреслено вище, увібрали догму сталого розвитку, корелюються з правовим полем Порядку денного ООН у сфері сталого розвитку та Цілями сталого розвитку, транспонують його на національне політико-правове і соціально-економічне тло, розвивають у різних галузях та деталізують його, таким чином створюючи явище матерії «права сталого розвитку» [103].

Прикладом правового моделювання втілення окремих «елементарних частинок» матерії права сталого розвитку є впровадження норм Керівних принципів ООН з питань бізнесу і прав людини (далі – Керівні принципи) [104], ухвалених Резолюцією 17/4 Ради ООН з прав людини у 2011 році та інтегрованих у Порядок денний у сфері сталого розвитку (пар. 67) в якості одного із засобів його здійснення поряд із конвенціями Міжнародної організації праці та Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод.

Керівні принципи (загальною кількістю – 31) спрямовані на чітке правове окреслення та закріплення триєдиної парадигми взаємовідносин і взаємних зобов'язань між державами, суб'єктами бізнесу та суспільством стосовно дотримання прав людини і основоположних свобод, забезпечення їхньої належної реалізації і правового захисту в разі порушення у процесі або внаслідок бізнес-діяльності. Зазначимо, що поняття «бізнес» у контексті Керівних принципів означає будь-яку економічну або іншу діяльність, включаючи, але не лише, виробництво, транспортування, розподіл, комерціалізацію, маркетинг і роздрібну торгівлю товарами і послугами, що здійснюється фізичною або юридичною особою, включаючи державні підприємства, фінансові установи та інвестиційні фонди, багатонаціональні корпорації, інші підприємства, спільні підприємства та будь-які інші ділові

відносини, які здійснюються фізичною або юридичною особою. Це включає діяльність, що здійснюється за допомогою електронних засобів.

Керівні принципи просувають міжнародно-правову доктрину соціальної справедливості у контексті ефективної економічної діяльності, яка завдяки досягненням людського та цифрового розуму все більше відзначається інноваційністю та інтенсифікацією. Вони поширюють свою дію на права кожної окремої людини, груп осіб/колективів, а також громад, найбільш соціально вразливих верств і груп населення. Встановлюються стандарти, що держави та бізнес-структури повинні вести господарську діяльність у межах своєї юрисдикції та екс-територіально (у тому числі в ланцюгах постачання), керуючись наскрізно, а не лише з благочинних міркувань (наприклад, задля ситуативної позитивної репутації) міжнародними нормами щодо прав людини та принципом належної обачності (*due diligence*). Це є їхніми юридичним обов'язком і відповідальністю працювати таким чином, щоби люди не зазнавали негативного впливу, зокрема екологічного, моральних і матеріальних втрат із причин неналежних та/або шкідливих управлінських рішень, нехтування мірами безпеки і гігієни праці та виробництва, стандартами гідної оплати праці і соціального забезпечення, нормами моралі та етики, тощо.

Тож, Керівні принципи дають відповіді на питання, що саме в координатах однієї з парадигм сталого розвитку «бізнес і права людини» має пріоритетне значення. Створюючи конструкцію правового інституту поваги прав людини в сфері бізнесу, вони встановлюють і пов'язують між собою три засадничих концепти: 1) обов'язок держави забезпечувати і захищати права людини; 2) відповідальність суб'єктів бізнесу їх поважати і дотримуватися; 3) обов'язок держави і відповідальність суб'єктів бізнесу надавати людям догідні засоби захисту та відновлення їхніх прав, порушених під час або внаслідок господарювання. Керівні принципи, висловлюючись метафорично, «розрізають торт на справедливих порціях» між державою, бізнесом і людьми як носіями невід'ємних прав, аби економічна доцільність, якої прагнуть як

держави, так і бізнес, співвідносилася із доцільністю людського розвитку та сприяла зміцненню суспільного миру, злагоди і добробуту.

Керівні принципи, як рекомендовано Робочою групою ООН з питань бізнесу та прав людини [105], оновленою Стратегією Європейського Союзу щодо корпоративної соціальної відповідальності 2011–2014 рр. [106] та Рекомендацією CM/REC(2016)3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про права людини та бізнес [107], мають впроваджуватися державами комплексно шляхом ухвалення та реалізації Національних планів дій у сфері бізнесу та прав людини (далі – НПД), котрі передбачають окрім встановлення стратегічних цілей і оперативних завдань також і конкретні заходи законодавчого порядку. Застосування саме такого регулятивного підходу є способом транспонування та трансплантування глобальної конструкції Керівних принципів, що є актом міжнародного «м'якого права», у європейську правову модель сталого розвитку, у правові норми та практику їх застосування, національну та міжнародну судову практику включно.

Зазначимо, що починаючи з 2013 року більшість європейських держав (Бельгія, Великобританія, Данія, Ірландія, Італія, Литва, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Норвегія, Польща, Словенія, Фінляндія, Франція, Чехія, Швейцарія, Швеція), які є державами-членами ООН і тому є суб'єктами творення його політики та права, ухвалила та керується такими НПД [108]. Декотрі з них (Велика Британія, Нідерланди, Німеччина, Італія, Польща, ін.) останніми роками їх активно оновлюють, зокрема й користуючись моделлю, запропонованою Керівним документом щодо НПД [109], розробленим Робочою групою ООН з питань бізнесу та прав людини на виконання мандату Ради ООН з прав людини, а отже відбувається вертикальне транспонування модельних норм. Втім, відслідковуються і ознаки явища горизонтального транспонування правових моделей врегулювання відносин, що виникають у процесі реалізації НПД, від однієї держави до іншої, які до того ж втілюють правові моделі, окреслені правом та цілим *acquis* ЄС.

При цьому важливо, що одночасно з накопиченням практичного досвіду імplementації Керівних принципів і розвитком відповідного національного та загальноєвропейського правового поля, за участю європейських держав здійснюється розроблення проєкту юридично-обов'язкового акту ООН, спрямованого на регулювання діяльності багатонаціональних корпорацій та інших бізнес-структур у контексті міжнародного права у сфері прав людини (третя редакція проєкту цього акту опублікована вищеназваною Робочою групою ООН 17 серпня 2021 року) [110]. Таким чином відбувається процес вертикального проникнення апробованих регіональних європейських правових моделей у глобальну правову модель регулювання відносин у парадигмі «бізнес і права людини».

Найяскравішим зразком правового моделювання в цій сфері, що здійснюється європейськими державами (Нідерландами, Німеччиною, Норвегією, Францією, ін.) на основі Керівних принципів, є чітке законодавче врегулювання концепту «належної обачності» (*due diligence*), запровадженого принципом № 17 Керівних принципів.

Варто наголосити, цей принцип та наступні пов'язані з ним принципи відносяться до другого засадничого концепту (*Pillar II*) Керівних принципів, який стосується відповідальності бізнес-суб'єктів щодо поваги прав людини та співвідноситься зі змістом Стовпа соціальних прав ЄС, впровадження якого передбачено «Новим стратегічним порядком денним ЄС на 2019-2024 роки». Принципи №№ 17–21 встановлюють, що з метою виявлення, запобігання, пом'якшення наслідків негативного впливу на права людини і подання звітності про те, як бізнес-суб'єкти усувають його, їм слід проявляти належну обачність стосовно прав людини. Цей процес повинен включати оцінювання бізнес-суб'єктами фактичного і потенційного впливу на права людини, врахування висновків про результати здійсненого оцінювання та вжиття заходів реагування на їх основі, відстеження наступних відповідних змін і поширення інформації про те, яким чином усувається завданий вплив. Належна обачність

суб'єктів бізнесу щодо прав людини в Керівних принципах характеризується наступним чином:

а) вона має стосуватися несприятливого впливу на права людини, який може бути спричинений бізнес-структурою або якому вона може сприяти в рамках своєї діяльності, або який може бути безпосередньо пов'язаний з її діяльністю, продукцією чи послугами внаслідок її ділових відносин із партнерами;

б) вона має співвідноситися із розміром бізнес-структури, наявністю ризику її значного впливу на права людини, а також характером та умовами її діяльності;

в) її слід проявляти постійно з урахуванням того, що з часом ризику для прав людини можуть змінюватися в зв'язку із зміною форми діяльності бізнес-структури та умов її ведення.

Саме ці характеристики належної обачності відображені у положеннях статті 6 проекту вищезазначеного юридично-обов'язкового акту ООН, спрямованого на оформлення глобальної правової моделі підзвітності суб'єктів бізнесу та їх справедливого ставлення по відношенню до людей та їх прав. Вона має стати життєздатною для повсюдного застосування, аби багатонаціональні корпорації не могли уникнути відповідальності за нехтування правами людини через прогалини або шпарини в окремому правовому полі, які могли б завадити потерпілим особам порушити судову справу проти такої компанії в іншій юрисдикції, наприклад, у країні походження компанії. Європейські держави та ЄС потужно сприяють «шліфовці» проекту нової правової моделі належної обачності, адже запровадження відповідних правових норм лише в окремих державах або навіть в ЄС в цілому не забезпечить очікуваного результату.

Слід зазначити, що ЄС, імплементуючи засади у сфері сталого розвитку та свої стратегії, поступово врегульовує окремі питання підзвітності суб'єктів бізнесу, що є компонентом концепту належної обачності. Першими правовими актами у цьому контексті стали Директиви 2013/34/ЄС [111] та 2014/95/ЄС [112], які разом зобов'язують великі компанії з персоналом понад 500 осіб

надавати нефінансові звіти (NFRD) разом із річними фінансовими звітами, розкриваючи екологічні, соціальні та управлінські ризики, що пов'язані з їх діяльністю та стосуються не лише внутрішніх справ компанії, але й її ділових відносин із постачальниками та субпідрядниками. Втім, у процесі впровадження правової моделі сталого розвитку Європейська Комісія у 2019 році у Повідомленні про Європейську зелену угоду оголосила намір їх переглянути для зміцнення основ для сталого інвестування. У 2021 році представлено пропозицію щодо Директиви про корпоративну звітність (CSRD) [113], що передбачає надання компаніями достовірної інформації про те, як проблеми сталого розвитку впливають на їхній бізнес та про вплив їх діяльності на людей та навколишнє середовище, що необхідно інвесторам та іншим зацікавленим сторонам.

Окрім того, ЄС та його держави-члени впроваджують у правове поле ще одну інтегральну складову концепту належної обачності, встановлену Керівними принципами, – відповідну корпоративну поведінку, яка передбачає визначення ризиків, що можуть виникнути у зв'язку з бізнес-діяльністю, застосування відповідних заходів та інформування про вжиті заходи. Так, у 2010 році ЄС ухвалив Регламент № 995/2010 щодо зобов'язань операторів, які розміщують на ринку лісоматеріали та лісопродукцію [114]. Ним вимагається від бізнес-суб'єктів ЄС, які на ринку ЄС вперше розміщують продукцію з деревини, здійснювати процедуру належної обачності і забороняється торгувати незаконно заготовленою деревиною та продукцією, виготовленою з неї. У 2021 році Регламент ЄС № 2017/821 встановив зобов'язання щодо належної обачності для імпортерів «конфліктних мінералів» (олово, вольфрам, тантал і золото) із політично нестабільних регіонів, де торгівля корисними копалинами може використовуватися для фінансування збройних груп, примусової праці та інших порушень прав людини, а також підтримки корупції та відмивання коштів [115]. Ці регламенти поширюють правові вимоги щодо належної обачності допоки лише в окремих секторах бізнес-діяльності держав-членів ЄС.

Разом із тим, дуже цікавим та показовим явищем є паралельне створення національного правового регулювання належної обачності в ряді держав-членів ЄС, які виконують НПД з питань бізнесу та прав людини, тобто імплементують Керівні принципи.

Франція була першою європейською країною, яка у 2017 році ухвалила та впровадила Закон про обов'язок обачності (*Loi de Vigilance*) [116]. Цим Законом транспоновано положення Керівних принципів до Кодексу з питань торгівлі та промисловості Франції. Закон запроваджує два механізми забезпечення належної обачності: 1) «цивільно-правовий обов'язок обачності», спрямований на запобігання ризикам і серйозним порушенням основних прав людини, здоров'я, особистої безпеки та навколишнього середовища у зв'язку з бізнес-діяльністю; 2) «механізм відшкодування та відповідальності» за порушення компаніями цих зобов'язань. Закон поширюється на великі підприємства з понад 5000 співробітників і вимагає від компаній розробляти та реалізувати річні плани обачності, а також включати інформацію про їх виконання до річних звітів.

У 2019 році у Нідерландах прийнято Закон «Про належну обачність щодо дитячої праці» (*Wet Zorgplicht Kinderarbeid*) [117], який поширюється на всі компанії, які продають або постачають товари чи послуги голландським споживачам, незалежно від місця розташування чи за реєстрації компанії, від її юридичного статусу або розміру. Закон зобов'язує компанії досліджувати, чи були їхні товари або послуги виготовлені з використанням дитячої праці, і розробляти плани запобігання дитячій праці в їхніх ланцюгах постачання, а також вимагає звітування перед спеціально створеним регуляторним органом. За невиконання вимог Законом встановлені адміністративні штрафи та кримінальні санкції. Цікаво, що Закон набуде чинності повністю лише з 2022 року, адже законодавець передбачив необхідність надати компаніям певний термін для засвоєння та апробації застосування його норм.

У Німеччині у 2021 році було прийнято Закон про належну обачність у ланцюгах постачання (*Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz*) [118]. Показово, що

його прийняття безпосередньо обумовлено реалізацією Німецького НПД у сфері бізнесу та прав людини, адже Уряд дійшов висновку про доцільність та своєчасність його розроблення в результаті дворічної процедури моніторингу виконання заходів НПД щодо ефективності застосування компаніями добровільних зобов'язань щодо належної обачності. Закон став реакцією на інциденти, до яких протягом останніх років німецькі компанії були прямо чи опосередковано залучені в межах своєї міжнародної діяльності. Непоодинокі звіти про спалені або зруйновані фабрики, експлуатацію дитячої праці або знищені тропічні ліси довели, що багато компаній недостатньо добре виконують свої добровільні обов'язки в глобальних ланцюгах постачання.

Цей Закон переслідує подвійну мету: 1) законодавчо зобов'язати компанії уникати заподіяння шкоди людям і навколишньому середовищу, здійснюючи належну обачність і вживаючи запобіжних заходів з метою дотримання прав людини та збереження екології на всіх рівнях своїх ланцюгів постачання в будь-яких державах; 2) законодавчо забезпечити найбільш легкий механізм отримання постраждалою стороною належного відшкодування, зокрема через право подати скаргу до уповноваженої державної установи або позов до німецьких судів, або можливість уповноважити профспілки та організації громадянського суспільства вести цивільний процес від її імені. Законом встановлено, що Федеральне управління з питань економіки та експортного контролю буде контролювати дотримання вимог щодо застосування належної обачності та проводити перевірки на місцях. Ця ж установа розглядатиме скарги постраждалих від порушень. Якщо компанія не дотримується вимог належної обачності, Закон передбачає сплату штрафних санкцій до 50 000 євро в рамках адміністративного виконавчого провадження та/або штрафів, притягнення до цивільної відповідальності або виключення компанії з публічних торгів на термін до трьох років. Закон поширюватиметься на компанії, які базуються в Німеччині, і набуде чинності у 2024 році – компаніям надається час для підготовки та адаптації до його застосування. Втім, уже в 2023 році норми Закону почнуть діяти стосовно компаній, в яких працює 3000 і

більше співробітників, з 2024 року дія Закону поширюватиметься і на компанії з персоналом 1000 і більше осіб.

У Норвегії в 2021 р. теж було прийняте законодавство щодо обов'язкової належної обачності. Основна мета Закону «Про прозорість» [119] полягає в тому, щоб гарантувати, що великі підприємства дотримуються основних прав людини та забезпечують гідні умови праці у своєму ланцюжку постачання. Компанії будуть зобов'язані постійно здійснювати процедуру належної обачності та публікувати її результати у спосіб, який легко доступний для широкої громадськості. Від компаній може вимагатися проведення перевірок належної обачності на запити споживачів, які можуть стосуватися як загального оцінювання дотримання вимог Закону, так і стосуватися конкретного продукту чи послуги. Відповідно до цього Закону громадяни матимуть право запитувати інформацію від компаній, а норвезький орган у справах споживання може видавати заборони та накладати штрафи за невиконання його вимог. Проте, Законом не передбачено цивільно-правової відповідальності за заподіяну шкоду, а також не встановлено право жертв порушень прав людини позиватися до суду проти компанії, що є його недоліком.

Важливо, що подібні закони щодо обов'язкової належної обачності нині розробляються також у Нідерландах (про відповідальну та сталу міжнародну ділову поведінку [120]), Австрії (про австрійські ланцюги постачання – на основі німецької правової моделі [121]), Бельгії (про обов'язок обачності та відновлення прав людини, дотримання трудових прав та екологічних стандартів – на основі французької правової моделі [122]).

Водночас варто зазначити, що правова модель належної обачності розробляється і на загальноєвропейському рівні, що відбувається паралельно та з врахуванням наведеного вище досвіду окремих держав-членів ЄС. У березні 2021 року Європейський парламент значною більшістю голосів підтримав амбітну доповідь Комітету з юридичних питань та ухвалив резолюцію з рекомендаціями Єврокомісії, що закликали до введення далекосяжних обов'язкових вимог щодо прав людини та належної обачності, застосування

«ESG» компаніями, які зареєстровані або діють в ЄС [123]. Резолюція Європарламенту прямо посилається на Порядок денний ООН у сфері сталого розвитку та Цілі сталого розвитку, Засади ООН «Захист, повага та засоби захисту прав» та Керівні принципи ООН з питань бізнесу та прав людини поряд із відповідним *acquis* ЄС, актами Ради Європи, деклараціями МОП та керівними документами ОЄСР щодо належної обачності [124]. Завершення законодавчого процесу на рівні ЄС очікується в 2022 році.

Узагальнюючи зазначимо, що наведений приклад формування та розвитку європейської правової моделі належної обачності докладно ілюструє міжнародні регіональні – європейські – підходи, за допомогою яких глобальні засади сталого розвитку з окремих принципів – концептів перетворюються в на конкретну правову матерію, здатну втілити формулу трьох інтегральних «E» (екологія, економіка та справедливість).

Цей приклад довів, що правова матеріалізація моделі сталого розвитку відбувається на міжнародному рівні через її закріплення в стратегічних політико-правових актах регіонального значення, зокрема в стратегіях ЄС, та в політико-правових і законодавчих актах самого ЄС та його окремих держав-членів. При цьому іноді, як у випадку з належною обачністю, законодавча активність європейських держав у напрямі досягнення цілей та завдань сталого розвитку заповнює наявні прогалини у певних сферах права ЄС, яке б мало повноцінно імплементувати право сталого розвитку в цілому. Таким чином створюються непоодинокі прецеденти динамічного взаємного горизонтального («*from door to door*») і вертикального впливу (у тому числі гатунку «*a race to the top*») та взаємопроникнення окремих національних правових моделей та загальноєвропейської правової моделі як з окремих питань сталого розвитку, так і в цілому.

Ретельне вивчення засад і підходів до формування правової моделі сталого розвитку ЄС є безспірно важливим для України, яка з 1998 року вдосконалює своє законодавство, орієнтуючись на співпрацю з ЄС у межах

Угоди про партнерство та співробітництво [125], на інтеграцію в ЄС шляхом реалізації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [33] та інших договорів.

Зокрема, участь України в поглибленій та всеохоплюючій зоні вільної торгівлі з ЄС, запровадженій Угодою про асоціацію, призвела до включення українських бізнес-суб'єктів до ланцюгів постачання компаній ЄС, що неодмінно викличе необхідність транспонувати у вітчизняне правове поле правову модель належної обачності, вже розроблену та запроваджену рядом європейських держав. Як зазначають німецькі аналітики, загальноєвропейський марафон з метою запровадження обов'язкової належної обачності компаній для дотриманням прав людини наближається до фінішу. Законодавчо-правові напрацювання ЄС та його держав-членів демонструють, як далеко Європа просунулася з часу одноголосного схвалення Радою ООН з прав людини Керівних принципів з питань бізнесу та прав людини в 2011 році, коли навряд чи можна було уявити, що будь-який національний уряд ухвалить закон, щоб зробити належну обачність стосовно прав людини обов'язковою [126].

На наше переконання, доктринальна потужність правової моделі сталого розвитку дозволяє втілювати в життя як концептуальні, так і дуже специфічні правові конструкції, здатні сприяти досягненню балансу за всіма ключовими напрямками розвитку держави.

РОЗДІЛ 2

ІНСТИТУЦІОНАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

2.1. Державна регуляторна політика у сфері господарської діяльності як основа підвищення ефективності правової моделі сталого розвитку України⁴

Ще задовго до прийняття у 2003 році Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» (далі – Закон про регуляторну політику) [49] аксіоматичним став вислів, запропонований академіком НАН України В.К. Мамутовим, про «економічну обґрунтованість права та правове забезпечення економіки», що отримало закріплення як девіз наукового журналу «Економіка та право», головним редактором якого тривалий час був Валентин Карлович.

З роками в черговий раз переконуємося та віддаємо шану мудрості нашого вчителя – засновника Донецької школи господарського права, який в досить стислій формі визначив філософський закон взаємодії права та економіки.

По суті нормативне закріплення останнього відбулося у змісті Закону про регуляторну політику, проте застосування якого за майже 18-ти річний період залишається незначним через низку факторів, основним серед яких доводиться визнати елементарне недотримання положень Закону про регуляторну політику.

Напевно одним із перших та головних випробувань для перевірки на дієвість Закону про регуляторну політику було прийняття у березні 2005 року

⁴ Основні результати, викладені в даному підрозділі були отримані у межах теми НДР «Правова модель сталого розвитку України» (державна реєстрація № 0119U101590) та оприлюднені в тезах «Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Сучасний стан та проблеми реалізації державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності. Треті наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова (м. Київ, 20 липня 2021 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. Київ-Ірпінь: НАН України; ДУ «ІЕПД імені В.К. Мамутова НАН України», 2021. С. 6–28.»

Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України», яким, серед іншого, було внесено зміни до низки нормативно-правових актів щодо скасування податкових та митних пільг на територіях спеціальних (вільних) економічних зон та на територіях пріоритетного розвитку.

У змісті пояснювальної записки до законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» (реєстр. № 7221 від 24.03.2005 р.) та у відповідному висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України [127] відсутні згадування про те чи проводився аналіз регуляторного впливу, який є обов'язковим відповідно до ст. 8 Закону про регуляторну політику. У зв'язку з цим можна дійти висновку про те, що такий аналіз не було підготовлено. Напевно, з нез'ясованих причин, зазначений законопроект не був ідентифікований як регуляторний акт, який або окремі положення якого, за визначенням Закону про регуляторну політику, «спрямовані на правове регулювання господарських відносин, а також адміністративних відносин між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання» [49].

Скоріше за все помилково було визнано, що внесення змін до актів чинного законодавства щодо скасування податкових та митних пільг для суб'єктів господарювання, що здійснювали інвестиційні проекти у межах спеціальних (вільних) економічних зон і на територіях пріоритетного розвитку, шляхом вилучення норм щодо надання таких пільг як із законів про створення СЕЗ та ТПР, так й інших спеціальних законів, не є формою правового регулювання господарських відносин.

Зокрема, зазначеного підходу дотримується Головне науково-експертне управління Верховної Ради України, у висновку якого на законопроект «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень» (реєстр. № 5600 від 02.06.2021 р.) наголошено наступне: «11.1.Згідно з новим абз. 3

п. 12.5 ст. 12 ПК «на рішення про встановлення місцевих податків та зборів, прийняті на підставі і на виконання вимог цього Кодексу, не поширюється дія законодавства щодо здійснення державної регуляторної політики та регуляторної діяльності». Слід зауважити, що відповідно до Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» «державна регуляторна політика у сфері господарської діяльності (далі – державна регуляторна політика) – напрям державної політики, спрямований на вдосконалення правового регулювання *господарських відносин*, а також *адміністративних відносин* між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання ...», а тому, на наш погляд, не поширюється на податкові правовідносини.» [128].

Втім зазначений пункт висновку суперечить як Господарському, так і Податковому кодексам України.

Насамперед, не враховано, що, відповідно до ч. 2 ст. 12 Господарського кодексу України, надання податкових пільг визнається одним із основних засобів регулюючого впливу держави на діяльність суб'єктів господарювання, а ст. 17 має назву «Податки в механізмі державного регулювання господарської діяльності» [30].

Додатково проігноровано положення Податкового кодексу України. Зокрема, у п. 11 підрозділу 6 «Особливості справляння плати за землю» розділу ХХ зазначено, що в рамках реалізації інвестиційних проектів із значними інвестиціями до рішень органів місцевого самоврядування та/або рішень про внесення змін до таких рішень щодо встановлення ставок земельного податку та орендної плати за землі державної та комунальної власності в розмірі, меншому ніж розмір земельного податку, встановлений рішенням відповідного органу місцевого самоврядування для певної категорії земель, що сплачується на відповідній території; звільнення від сплати земельного податку **не застосовуються**, поряд із деякими нормами Податкового кодексу України, також **вимоги Закону про регуляторну політику** [54].

Аналогічні за формою застереження передбачені також пунктами 52, 52-7 та 58 підрозділу 10 «Інші перехідні положення» розділу XX Податкового кодексу України, а саме встановлено, що вимоги **Закону про регуляторну політику не застосовуються**:

1) по 31 грудня 2019 року до рішень про встановлення туристичного збору та/або про внесення змін до таких рішень, прийнятих сільською, селищною, міською радою або радою об'єднаної територіальної громади, що створена згідно із законом та перспективним планом формування територій громад (п. 52);

2) у 2020 році на проекти рішень, рішення сільських, селищних, міських рад, рад об'єднаних територіальних громад, що створені згідно із законом та перспективним планом формування територій громад, про внесення змін до прийнятого рішення про встановлення місцевих податків та/або зборів щодо зменшення ставок єдиного податку, та/або плати за землю, та/або податку на нерухоме майно, відмінне від земельної ділянки, щодо об'єктів нежитлової нерухомості, які перебувають у власності фізичних або юридичних осіб, прийняті відповідно до пункту 52-6 підрозділу 10 розділу XX цього Кодексу (п. 52-7);

3) у 2020 році до прийнятих рішень органів місцевого самоврядування, населених пунктів на лінії зіткнення про встановлення місцевих податків і зборів, які прийняті на виконання цього Кодексу (п. 58) [54].

Вказані нормативні положення свідчать про те, що за звичайних умов вимоги Закону про регуляторну політику мають застосовуватися до сфери регулювання податкових відносин. Втім з тих чи інших причин виключено зазначені групи суспільних відносин з-під сфери дії Закону про регуляторну політику.

До речі, картка законопроекту «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень» (реєстр. № 5600 від 02.06.2021 р.) також не містить відомостей про підготовку аналізу регуляторного впливу. І це

в той час, коли відповідних змін мають зазнати норми, які визначають особливості справляння більшості загальнодержавних податків та зборів, що, безперечно, може справити вплив як на суб'єктів господарювання, так і громадян.

Напевно розробник зазначеного законопроекту, як і Головне науково-експертне управління Верховної Ради України, не вбачають підстав для ідентифікації предмету правового регулювання як такого, що має відношення до сфери господарювання.

Хоч в іншому випадку, пов'язаному із майже однойменним законопроектом, а саме «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» (реєстр. № 3688 від 22.12.2015 р.), у тексті пояснювальної записки (п. 10) було зазначено, що законопроект є **регуляторним актом та потребує погодження з Державною регуляторною службою України** [129].

Втім про формальний характер такого застереження та його некоректність свідчить те, що розробник законопроекту № 3688, котрим виступив Кабінет Міністрів України, не врахував, що відповідно до ст. 21 Закону про регуляторну політику, *процедуру погодження з уповноваженим органом передбачено для проектів регуляторних актів, які розробляються органами виконавчої влади*. В той час як згідно з абз. 7 ч. 1 ст. 30 Закону про регуляторну політику, до повноважень уповноваженого органу щодо здійснення державної регуляторної політики, серед іншого, належить проведення *експертиз проектів законів України, інших нормативно-правових актів, які регулюють господарські й адміністративні відносини між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, надання розробникам цих проектів пропозицій про їх удосконалення відповідно до принципів державної регуляторної політики*.

Утім, інформацію про вжиття заходів з розробки аналізу регуляторного впливу та проведення експертизи уповноваженим органом щодо здійснення

державної регуляторної політики в картці законопроекту № 3688 не наведено. Більш детальний аналіз зазначеного законопроекту та однойменного закону у контексті дотримання принципу верховенства права наведено у окремій науковій статті авторів цих тез [11].

Закономірним наслідком розробки законопроектів та їх подальшого ухвалення всупереч вимогам Закону про регуляторну політику виступають порушення Конституції та законів України у частині забезпечення дотримання принципу верховенства права, прав та свобод громадян, забезпечення реалізації державної економічної політики у спосіб, що сприяє сталому розвитку суспільства тощо.

Зокрема, на поспішність та економічну необґрунтованість скасування Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» податкових та митних пільг для суб'єктів господарювання, що здійснювали інвестиційні проєкти у межах спеціальних (вільних) економічних зон і на територіях пріоритетного розвитку, зверталась увага як в комплексних дослідженнях, зокрема в дисертаційній роботі О.Р. Зельдіної [130], так і в окремих наукових публікаціях [131; 132].

Більше того, досить легковажно поставилися народні депутати України до висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України до законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» (реєстр. № 7221 від 24.03.2005 р.), у якому містилось застереження про те, що подані матеріали не містять переконливих обґрунтувань на користь прийняття такого рішення. Додатково у висновку було наголошено, що саме надання пільгового режиму є вирішальною ознакою СЕЗ і, відповідно, його скасування фактично ліквідує саму СЕЗ. І це в той час, коли за законодавчо встановленою процедурою (ч. 2 ст. 24 Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» [133]) передбачено, що спеціальна (вільна) економічна зона може бути ліквідована

Верховною Радою України до закінчення строку, на який її було створено, за поданням Президента України або Кабінету Міністрів України.

У підсумку на сьогодні формально закони України, якими були створені СЕЗ та ТПР, є чинними, але фактично інвестиційна діяльність не здійснюється.

Узагальнюючи наведену у тексті висновку аргументацію, Головне науково-експертне управління Верховної Ради України зазначило, що оптимальне вирішення питання СЕЗ і ТПР неможливе без глибокого неупередженого аналізу результатів їх діяльності, чіткого відокремлення економічних чинників від практики порушень законодавства.

Задля цього слід було б провести відстеження результативності законів України, якими були створені СЕЗ та ТПР. Зокрема, відповідно до ч. 1 ст. 10 Закону про регуляторну політику, стосовно кожного регуляторного акта послідовно здійснюються *базове, повторне та періодичне відстеження його результативності*.

На момент розгляду законопроекту «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» (реєстр. № 7221 від 24.03.2005 р.) вже була чинною Методика відстеження результативності регуляторного акта, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 березня 2004 р. № 308 [134].

Втім розробник зазначеного законопроекту, котрим виступив Кабінет Міністрів України, не вдався до відстеження результативності законодавчих актів, до яких пропонувалося внести відповідні зміни.

Замість цього, вже після прийняття Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України», на підставі Постанови Верховної Ради України від 21 грудня 2006 року № 513-V було створено Тимчасову слідчу комісію Верховної Ради України з питань перевірки ефективності функціонування спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку в Україні [135].

У попередньому звіті Тимчасової слідчої комісії про виконану роботу було наголошено як на позитивних, так і негативних аспектах функціонування

спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку в Україні. У підсумковій частині попереднього звіту зверталась увага на те, що *більшість проблемних питань розвитку спеціальних територій знаходиться у площині удосконалення норм законодавства*. Додатково було відзначено, що зміст наданих до Тимчасової слідчої комісії матеріалів та обсяг зазначеної в них інформації на етапі проміжного звіту *не дозволяє зробити повноцінного аналізу ефективності функціонування спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку*.

Беручи до уваги вищезазначене, Тимчасова слідча комісія резюмувала, що у подальшій роботі слід зосередитись *на аналізі таких питань*:

наскільки існуюча в Україні концепція запровадження спеціального режиму економічної діяльності у СЕЗ та на ТПР сприяє структурній перебудові економіки регіонів та їх розвитку на інноваційній основі з максимальним використанням внутрішнього економічного потенціалу;

спроможності кожної СЕЗ та ТПР щодо перетворення їх у центри впровадження новітніх технологій, що відповідають світовим стандартам або створення на їх основі експортоорієнтованих логістичних комплексів як об'єднувальних елементів у складі міжнародних транспортних коридорів;

доцільність подальшого існування кожної СЕЗ та ТПР;

опрацювання пропозицій щодо конкретних механізмів функціонування СЕЗ та ТПР у майбутньому, що дозволило б використовувати всі резерви національної економіки та уникнути негативних явищ [136].

Втім у відкритих джерелах не вдалося віднайти остаточний звіт Тимчасової слідчої комісії з можливими відповідями на визначені самою Комісією питання.

Здавалося б, за досить тривалий час чинності Закону про регуляторну політику, а це майже 18 років, мало б прийти усвідомлення того, що виконання зазначеного Закону є обов'язком в тому числі того органу, який його прийняв, тобто Верховної Ради України.

Втім останні приклади з практики законотворчої роботи, які навіть натякують розробникам законопроектів, що зміст останнього зумовлює потребу у підготовці аналізу регуляторного впливу, свідчать про свідоме ігнорування вимог Закону про регуляторну політику.

Одним із таких яскравих прикладів виступає законопроект «Про внесення змін і доповнень до деяких законів України з метою вдосконалення цивільного законодавства» (реєстр. № 2635 від 19.12.2019 р.), представлений на розгляд Верховної Ради України суб'єктами законодавчої ініціативи – групою народних депутатів О.О. Мережко, І.Р. Калаур, В.А. Ватрас, С.О. Демченко, С.В. Кальченко та А.В. Задорожний. Зазначеним законопроектом було передбачено внесення часткових змін до Цивільного кодексу України щодо корпоративних прав. Втім найголовніша мета, яку переслідував законопроект, полягала у скасуванні Господарського кодексу України [26].

Відсутність аналізу регуляторного впливу та звіту про відстеження результативності Господарського кодексу України не стали на заваді для реєстрації цього законопроекту у Верховній Раді України.

Звісно, спільними зусиллями раціонально мислячої частини наукового співтовариства, Комітетів з питань економічного розвитку та з питань бюджету Верховної Ради України, окремих міністерств вдалося запобігти практичному втіленню деструктивних ініціатив.

Втім на цьому спроби щодо скасування Господарського кодексу України не припинилися і наразі обговорюється Концепція оновлення Цивільного кодексу України [25], яка була презентована наприкінці січня місяця 2021 року на засіданні робочої групи з підготовки законопроекту з рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України, створеної на підставі розпорядження Голови Верховної Ради України від 28.07.2020 р. № 260. До речі, презентував цю Концепцію перший заступник Голови Верховної Ради України Р.О. Стефанчук у присутності групи науковців – представників науки цивільного права.

Ані у промові Р.О. Стефанчука, ані у виступах на засіданні присутніх науковців та народних депутатів, ані у тексті самої Концепції оновлення Цивільного кодексу України не було акцентовано увагу на необхідності та першочерговості підготовки аналізу регуляторного впливу у разі скасування Господарського кодексу України та звіту про відстеження результативності останнього.

Очікуваною стала ґрунтовна оцінка Концепції оновлення Цивільного кодексу України з боку науковців та практикуючих юристів, що знайшло вияв у підготовці та оприлюдненні відповідного науково-експертного висновку, в якому досить докладно наведено системні вади деструктивного бачення майбутнього господарського законодавства та ризику для економіки України у разі скасування Господарського кодексу України, особливо у контексті євроінтеграційних процесів [28].

Серед останніх подій слід назвати проведення спільно з Українським союзом промисловців і підприємців (далі – УСПП) II Форуму громадської підтримки проєвропейських правових реформ, який відбувся 30 червня 2021 року. За підсумками обговорення низки важливих питань, у тому числі ініціатив щодо скасування Господарського кодексу України, було сформульовано рекомендації, які разом з текстом науково-експертного висновку до Концепції оновлення Цивільного кодексу України було додано до низки листів УСПП (від 02.07.2021 р., 05.07.2021 р.) за підписом голови цієї організації А.К. Кінаха, адресованих Президенту України В.О. Зеленському, голові Верховної Ради України Д.О. Разумкову, головам та співголовам депутатських груп та депутатських фракцій політичних партій, а також головам Комітетів Верховної Ради України, а саме з питань інтеграції України до Європейського Союзу, з питань антикорупційної політики, з питань бюджету, з питань правової політики, з питань економічного розвитку.

Якщо замислитися, то по суті наукове співтовариство разом з громадськими організаціями та, в цілому, соціально відповідальна частина суспільства намагаються запобігти настанню наслідків недотримання

уповноваженими органами державної влади положень Закону про регуляторну політику.

Закономірно виникає питання про те як забезпечити суворе дотримання регуляторними органами положень Закону про регуляторну політику?

Вбачається, що задля цього необхідно, щонайменше, активізувати роботу з виконання вже наявних вимог Закону про регуляторну політику, а також підготувати низку змін як до цього Закону, так і до інших нормативно-правових актів у частині підвищення ефективності регуляторної політики держави.

Насамперед, в черговий раз слід підкреслити ключове значення конституційної норми про те, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України (ч. 2 ст. 19 Конституції України) [72].

Зазначена норма мала б бути визначальною для органів державної влади, особливо, коли мова йде про центральні органи – Верховну Раду України та Кабінет Міністрів України.

Втім, як свідчить практика застосування Закону про регуляторну політику, вищевказана конституційна норма не дотримується.

Зокрема, ст. 15 Закону про регуляторну політику передбачає те, що *порядок планування діяльності Верховної Ради України з підготовки проєктів законів, що регулюють господарські відносини та адміністративні відносини між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, порядок розгляду цих проєктів законів Верховною Радою України, порядок забезпечення принципу прозорості та врахування громадської думки у здійсненні Верховною Радою України державної регуляторної політики, а також порядок відстеження результативності та перегляду законів, що регулюють господарські відносини та адміністративні відносини між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, визначаються законом про Регламент Верховної Ради України з урахуванням вимог цього Закону.*

Відповідно зазначені позиції мали б знайти відображення у Регламенті Верховної Ради України, затвердженому Законом України від 10 лютого 2010 року № 1861-VI [137]. Проте доводиться констатувати, що вимоги ст. 15 Закону про регуляторну політику дотепер не виконано, оскільки у тексті Регламенту Верховної Ради України відсутні відповідні норми, які б закріплювали особливості здійснення державної регуляторної політики Парламентом України. Дивним навіть є те, що у тексті Регламенту Верховної Ради України взагалі не згадуються у будь-яких відмінках терміни «регуляторний» чи «регулятор».

Відповідно у тексті Регламенту Верховної Ради України (ст. 91) не міститься жодних застережень про те, що до законопроекту має додаватися аналіз регуляторного впливу.

І це в той час, коли у пункті 1 § 50 Регламенту Кабінету Міністрів України закріплено положення про те, що до проєкту регуляторного акта додається аналіз регуляторного впливу. При цьому, відповідно до підпункту 5 пункту 3 § 52 вказаного Регламенту, під час проведення експертизи поданого до Кабінету Міністрів України проєкту акта Секретаріат Кабінету Міністрів України аналізує регуляторний вплив проєкту регуляторного акта [138].

Додатково слід наголосити на спільній проблемі (для Парламенту та Уряду України), яка в черговий раз свідчить про неналежний рівень виконання вимог Закону про регуляторну політику, а саме не забезпечується дотримання положень ст. 7 у частині затвердження регуляторними органами планів діяльності з підготовки ними проєктів регуляторних актів на наступний календарний рік не пізніше 15 грудня поточного року, якщо інше не встановлено законом.

У цьому контексті заслуговує на увагу те, що ані Верховна Рада України, ані Кабінет Міністрів України **не затверджують окремих планів діяльності з підготовки ними проєктів регуляторних актів на наступний календарний рік саме у статусі самостійного документу.**

В той час як практика діяльності центральних органів виконавчої влади засвідчує те, що розробка таких планів є невід'ємною складовою їх регуляторної діяльності. Достатньо у якості прикладу згадати Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України «Про затвердження плану діяльності з підготовки проєктів регуляторних актів у сфері господарської діяльності на 2021 рік» від 19.11.2020 р. № 2392 [139], який періодично оновлюється. Зокрема, останні зміни до плану діяльності з підготовки проєктів регуляторних актів у сфері господарської діяльності на 2021 рік датовані 06.07.2021 р. [140].

Звісно, План законопроектної роботи Верховної Ради України та План пріоритетних дій Уряду на кожний календарний рік передбачають розробку, у тому числі, регуляторних актів. Відповідно логічним було б виділення у структурі таких планів окремого змістовного підрозділу, присвяченого виключно проєктам регуляторних актів. Адже, наприклад, зі змісту Регламенту Кабінету Міністрів України випливає те, що у плані пріоритетних дій Уряду відображаються завдання і заходи (кроки), *зокрема з нормотворчої діяльності щодо підготовки проєктів регуляторних* та інших нормативно-правових актів, визначаються строки виконання та виконавці таких завдань і заходів, а також наводяться очікувані результати щодо їх виконання (п. 6 § 5-1).

Втім і цього не здійснено і, відповідно, будь-який суб'єкт господарювання, який ознайомлюється зі змістом зазначених планів, має лише здогадуватися, що той чи інший акт напевно є регуляторним або ж, навпаки, помилково стверджувати, що запланований акт не є регуляторним.

Використання такого підходу з боку Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України **суперечить** такому принципу державної регуляторної політики як: «передбачуваність - послідовність регуляторної діяльності, відповідність її цілям державної політики, а також планам з підготовки проєктів регуляторних актів, що дозволяє суб'єктам господарювання здійснювати планування їхньої діяльності;» (ст. 4 Закону про регуляторну політику).

Іншим аспектом планування діяльності з підготовки проектів регуляторних актів є затвердження відповідних планів на наступний календарний рік **не пізніше 15 грудня поточного року**.

Нормативно встановлений строк на постійній основі ігнорується як Верховною Радою України, так і Кабінетом Міністрів України.

Зокрема, План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 рік було затверджено Постановою Верховної Ради України від **02.02.2021 р.** № 1165-IX [141]. Із значно більшим запізненням було затверджено План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2020 рік, в саме **16.06.2020 р.** [142]. Із відповідним порушенням строку, визначеного Законом про регуляторну політику, було також затверджено План пріоритетних дій Уряду на 2021 рік, а саме **24.03.2021 р.** [143]. І вже у другому півріччі 2020 року (**а саме 09.09.2020 р.**) було затверджено План пріоритетних дій Уряду на 2020 рік [144].

Отже, порушення строків затвердження Плану законопроектної роботи Верховної Ради України та Плану пріоритетних дій Уряду додатково свідчить про недотримання принципу «передбачуваності».

Більше того, недотримання вимог щодо строків затвердження планів діяльності з підготовки проектів регуляторних актів призводить до того, що відсутня належна кореляція між переліками законопроектів, передбачених Планом законопроектної роботи Верховної Ради України та Плану пріоритетних дій Уряду, як щодо строків внесення проектів актів на розгляд Парламенту України, так і щодо конкретних законопроектів, які мають бути розроблені.

Наприклад, дотепер не зареєстровано у Верховній Раді України нову редакцію книги першої Цивільного кодексу України – «Загальні положення», яка, відповідно до Плану законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 рік (п. 368), мала б бути подана у березні 2021 року.

Додатково п. 111 Плану пріоритетних дій Уряду на 2021 рік передбачено розроблення та подання Кабінетові Міністрів України законопроектів щодо

внесення змін до Законів України «Про концесію» та «Про оренду державного та комунального майна» щодо врегулювання питання передачі майна з оренди в концесію. Відповідальним визначено Мінекономіки, а індикатором виконання визначено подання законопроектів до Верховної Ради України. Втім підготовка зазначених законопроектів не знайшла відображення у Плані законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 рік.

Хоч більшість позицій у Плані законопроектної роботи Верховної Ради України та Плані пріоритетних дій Уряду збігаються, що свідчить про вжиття заходів з метою забезпечення узгодженості дій з підготовки відповідних регуляторних актів.

Вбачається за доцільне наголосити на тому, що хаотичність державної регуляторної політики посилюється додатковими факторами, які знаходять вияв у підготовці та внесенні на розгляд Верховної Ради України законопроектів, ініційованих Президентом України як регуляторним органом.

Як не дивно, але на веб-сайті офіційного інтернет-представництва Президента України відсутня будь-яка інформація щодо особливостей здійснення регуляторної діяльності, зокрема, не наведено відомостей про план діяльності Президента України з підготовки проектів регуляторних актів на 2021 рік, неможливо встановити наявність відповідних планів за минулі роки, а також встановити факт оприлюднення проектів регуляторних актів та аналізу регуляторного впливу за кожним з них з метою одержання зауважень і пропозицій від фізичних та юридичних осіб, їх об'єднань. Адже, відповідно до положень Закону про регуляторну політику, опублікування останніх є обов'язковим та передбачає також можливість розміщення на офіційній сторінці розробника проекту регуляторного акта в мережі Інтернет (ст. 13).

Відповідно у більшості випадків законопроекти, ініційовані Президентом України, не узгоджуються з Планом законопроектної роботи Верховної Ради України на відповідний календарний рік.

Наприклад, проект Закону України «Про надання допомоги застрахованим особам на період здійснення обмежувальних протиепідемічних заходів,

запроваджених з метою запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» (реєстр. № 5300 від 24.03.2021 р.) (далі – законопроект № 5300) [145], який вже є чинним Законом № 1358-IX від 30.03.2021 р. [146], не було передбачено у Плані законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 рік. На цю обставину також звернуло увагу Головне науково-експертне управління Верховної Ради України у відповідному висновку до зазначеного законопроекту.

Як впливає зі змісту ст. 1 законопроекту № 5300 та вже чинного Закону № 1358-IX, допомога надається у зв'язку **із втратою частини заробітної плати найманими працівниками суб'єктів господарювання, робота яких тимчасово зупинена** внаслідок запровадження у 2021 році, починаючи з лютого, обмежувальних протиепідемічних заходів, запроваджених з метою запобігання поширенню на території окремих адміністративно-територіальних одиниць гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та у зв'язку **із втратою частини доходу фізичними особами - підприємцями, економічна діяльність яких тимчасово зупинена** внаслідок запровадження додаткових обмежувальних протиепідемічних заходів, пов'язаних із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19).

Відповідно, не викликати переконливої характеристики законопроекту № 5300 як регуляторного акта, хоч про це не було згадано жодного слова у тексті висновку Головного науково-експертного управління Верховної Ради України.

Очевидними стають факти порушення вимог Закону про регуляторну політику щодо необхідності підготовки повідомлення про оприлюднення проекту регуляторного акта з метою одержання зауважень і пропозицій, опублікування проекту регуляторного акта та відповідного аналізу регуляторного впливу.

Не враховано і те, що, згідно з ч. 4 ст. 7 Закону про регуляторну політику, якщо регуляторний орган готує або розглядає проект регуляторного акта, який не внесений до затвердженого цим регуляторним органом плану діяльності з

підготовки проєктів регуляторних актів, цей орган повинен внести відповідні зміни до плану не пізніше десяти робочих днів з дня початку підготовки цього проєкту або з дня внесення проєкту на розгляд до цього регуляторного органу, але не пізніше дня оприлюднення цього проєкту. Відсутність законопроєкту № 5300, як вже зазначалось вище, у тексті Плану законопроєктної роботи Верховної Ради України на 2021 рік є додатковим свідченням ігнорування вимог Закону про регуляторну політику.

Напевно підготовка аналізу регуляторного впливу до законопроєкту № 5300 дозволила б ще на етапі обговорення усунути більшість недоліків, на які звертало увагу Головне науково-експертне управління Верховної Ради України, а саме щодо:

відсутності застереження про те, яку саме частину заробітної плати чи доходу мають втратити застраховані особи, щоб отримати право на допомогу, і чи отримують таку допомогу застраховані фізичні особи-підприємці, які за період дії обмежувальних заходів втратили не частину доходу, а весь дохід;

здійснення виплати допомоги одноразово, що може не забезпечити підтримку застрахованих осіб протягом всього 2021 року, оскільки обмежувальні заходи протягом цього року можуть застосовуватися декілька разів;

неврачування того, що в умовах дії обмежувальних заходів може бути призупинена діяльність не лише суб'єкта господарювання в цілому, але й, наприклад, його окремого структурного підрозділу, яка відповідає видам, визначеним у Переліку видів економічної діяльності, але не належить до основної діяльності суб'єкта господарювання, що негативно позначиться на захисті прав працівників відповідних структурних підрозділів;

отримання допомоги в залежності від порядкового номера основного виду діяльності відповідного суб'єкта у відомостях Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб - підприємців та громадських формувань, а не від, власне, самого основного виду діяльності, що у процесі правозастосування містить ризик позбавлення права певної частини осіб на отримання допомоги.

При цьому найголовніше, на що не було акцентовано увагу у висновку, це ступінь відповідності нормам Конституції та законів України положень законопроекту № 5300 в частині нормативно закріпленої можливості тимчасового зупинення діяльності суб'єктів господарювання та визначення Кабінетом Міністрів України відповідного Переліку основних видів економічної діяльності, стосовно яких здійснюються додаткові обмежувальні протиепідемічні заходи, пов'язані із поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19), що призводять до тимчасового зупинення роботи суб'єктів господарювання. Відповідно ці положення на даний час є чинними та напевно потребують певного наукового коментарю.

Насамперед, **правові засади і гарантії підприємництва визначаються виключно законами України**, про що наголошено у п. 8 ч. 1 ст. 92 Конституції України. На даний час таким законом можна вважати Господарський кодекс України, яким визначено засади і гарантії здійснення підприємницької діяльності.

Слід визнати, що обмеження або зупинення діяльності суб'єкта господарювання згадується у тексті Господарського кодексу України, **але у якості виду адміністративно-господарської санкції** (ст. 239). При цьому адміністративно-господарські санкції застосовуються за **порушення встановлених законодавчими актами правил здійснення господарської діяльності**. Відповідно метою застосування таких санкцій є припинення правопорушення суб'єкта господарювання та ліквідацію його наслідків (ст. 238).

Відповідно не з'ясованою залишається правова природа зупинення діяльності суб'єктів господарювання, передбачена вже чинним Законом України № 1358-IX, а також постановою Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» від 09.12.2020 р. № 1236 (далі – постанова № 1236) [147]. До речі, саме цією

постановою Кабінету Міністрів України затверджено Перелік основних видів економічної діяльності, стосовно яких здійснюються обмежувальні протиепідемічні заходи, запроваджені з метою запобігання поширенню на території окремих адміністративно-територіальних одиниць гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, що призводять до тимчасової зупинки роботи суб'єктів господарювання, в яких працюють застраховані особи, та фізичних осіб – підприємців.

Певне роз'яснення з цього приводу можна віднайти у преамбулі постанови № 1236, у якій міститься посилання на ст. 29 Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» як правову підставу розробки підзаконного нормативно-правового акта.

Ознайомлення із вказаною статтею Закону України «Про захист населення від інфекційних хвороб» переконує в тому, що Кабінет Міністрів України за власним тлумаченням законодавчих норм дійшов висновку про можливість зупинення діяльності суб'єктів господарювання в умовах правового режиму карантину. Хоч в тексті ч. 4 ст. 29 зазначеного Закону не міститься застережень про можливість зупинення діяльності підприємств, установ та організацій. Зокрема, передбачено наступне: *«У рішенні про встановлення карантину зазначаються обставини, що призвели до цього, визначаються межі території карантину, затверджуються необхідні профілактичні, протиепідемічні та інші заходи, їх виконавці та терміни проведення, встановлюються тимчасові обмеження прав фізичних і юридичних осіб та додаткові обов'язки, що покладаються на них, підстави та порядок обов'язкової самоізоляції, перебування особи в обсерваторії (обсервації), госпіталізації до тимчасових закладів охорони здоров'я (спеціалізованих шпиталів). Карантин встановлюється на період, необхідний для ліквідації епідемії чи спалаху особливо небезпечної інфекційної хвороби. На цей період можуть змінюватися режими роботи підприємств, установ, організацій, вноситься інші необхідні зміни щодо умов їх виробничої та іншої діяльності.»* [148].

Напевно зміна режиму роботи не може дорівнюватися зупиненню работ підприємств, установ, організацій.

На досить широку дискрецію Кабінету Міністрів України з приводу ухвалення рішень про вжиття заходів в умовах правового режиму карантину, які суперечать Конституції України, акцентував увагу Конституційний Суд України у рішенні № 10-р/2020 від 28.08.2020 р. за підсумками розгляду справи за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»» (далі – рішення № 10-р/2020) [60].

Зокрема, у п. 3.2 мотивувальної частини рішення № 10-р/2020 було наголошено, що, згідно зі статтею 64 Конституції України, конституційні права і свободи людини і громадянина *не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України; в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень; не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 Конституції України. Конституційний Суд України також зазначив, що обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина є можливим у випадках, визначених Конституцією України. Таке обмеження, як зауважив Конституційний Суд України, може встановлюватися виключно законом - актом, ухваленим Верховною Радою України як єдиним органом законодавчої влади в Україні; встановлення такого обмеження підзаконним актом суперечить статтям 1, 3, 6, 8, 19, 64 Конституції України [60].*

Отже, резюмуючи наведене, можна констатувати, що *зупинення діяльності суб'єктів господарювання (не в розумінні як адміністративно-господарської санкції) можливо лише у випадках, встановлених Конституцією та законами України та за умов воєнного або надзвичайного стану. Правовий режим карантину не передбачений Конституцією України як правова підстава для обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина.*

Запобігти виникненню ситуацій, коли допускається порушення законодавства про засади державної регуляторної політики, особливо з боку центральних органів влади та посадових осіб вбачається за можливе у разі посилення запобіжного механізму, елементи якого закріплені у Законі про регуляторну політику.

Втім зазначений механізм спрямований лише на контроль за прийняттям регуляторних актів органами виконавчої влади, їх посадовими особами.

Зокрема, як зазначено у ч. 1 ст. 25 Закону про регуляторну політику, регуляторний акт не може бути прийнятий або схвалений уповноваженим на це органом виконавчої влади або його посадовою особою, якщо наявна хоча б одна з таких обставин:

відсутній аналіз регуляторного впливу;

проект регуляторного акта не був оприлюднений;

проект регуляторного акта не був поданий на погодження із уповноваженим органом;

щодо проекту регуляторного акта уповноваженим органом було прийнято рішення про відмову в його погодженні.

При цьому під терміном «уповноважений орган» в Законі про регуляторну політику мається на увазі центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну регуляторну політику – Державна регуляторна служба України (далі – ДРСУ).

Як зазначено у ч. 1 ст. 21 Закону про регуляторну політику, погодженню із ДРСУ як уповноваженим органом підлягають *проекти регуляторних актів, які розробляються центральними органами виконавчої влади, Радою міністрів*

Автономної Республіки Крим, місцевими органами виконавчої влади, територіальними органами центральних органів виконавчої влади.

При цьому особливості розгляду Кабінетом Міністрів України проектів регуляторних актів визначені ст. 24 Закону про регуляторну політику. Зокрема, кожен проект регуляторного акта, що внесений на розгляд до Кабінету Міністрів України, подається для підготовки експертного висновку щодо регуляторного впливу до структурного підрозділу Секретаріату Кабінету Міністрів України, на який рішенням Кабінету Міністрів України покладено відповідну функцію.

Попри те, що на веб-сайті ДРСУ у розділі «Аналіз проектів регуляторних актів» у переліку проектів регуляторних актів присутні проекти постанов Кабінету Міністрів України, розробниками яких вказано відповідні профільні міністерства та інші центральні органи виконавчої влади [149], вищенаведені у цій роботі приклади доводять, що не у всіх випадках проекти законів України як регуляторних актів, що вносяться Кабінетом Міністрів України на розгляд Верховної Ради України, надаються попередньо на погодження ДРСУ.

Щодо проектів законів – регуляторних актів, що розробляються іншими, окрім Кабінету Міністрів України, суб'єктами законодавчої ініціативи, а саме Президентом України та народними депутатами України, в Законі про регуляторну політику відсутні будь-які застереження про погодження таких актів з ДРСУ як уповноваженим органом.

Лише міститься застереження у ст. 30 Закону про регуляторну політику про те, що уповноважений орган щодо здійснення державної регуляторної політики (ДРСУ) проводить *експертизу проектів законів України, інших нормативно-правових актів, які регулюють господарські відносини та адміністративні відносини між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, надає розробникам цих проектів пропозиції про їх вдосконалення відповідно до принципів державної регуляторної політики.*

Втім ані Закон про регуляторну політику, ані Положення про Державну регуляторну службу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2014 р. № 724 [150], не визначають підстав здійснення експертизи таких регуляторних актів.

Наприклад, залишається відкритим питання про обов'язковість подання розроблених суб'єктами законодавчої ініціативи законопроектів, які регулюють господарські відносини та адміністративні відносини між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, на експертизу до ДРСУ чи це є правом таких суб'єктів? Зважаючи на описані у цій роботі проблеми у практиці розробки та прийняття таких законопроектів, подання останніх на експертизу скоріше залишається правом розробника.

У зв'язку з цим, у Законі про регуляторну політику вбачається за доцільне **закріпити норму про обов'язковість подання на експертизу до ДРСУ проектів законів України, які регулюють господарські відносини та адміністративні відносини між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання.**

Додатково слід передбачити, аналогічно підходам, закладеним у ст. 25 Закону про регуляторну політику, підстави, коли не може бути прийнятий проект закону України, що регулює господарські відносини та адміністративні відносини між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, закріпивши такі як:

відсутній аналіз регуляторного впливу проекту закону;

проект закону не був оприлюднений;

проект закону не був поданий на експертизу до уповноваженого органу;

щодо проекту закону уповноваженим органом підготовлено експертизу про невідповідність принципам державної регуляторної політики або наявність фактів порушення вимог Закону про регуляторну політику.

В той же час зважаючи на те, що зазначені пропозиції переважно спрямовані на упорядкування діяльності регуляторних органів, наділених правом законодавчої ініціативи, вбачається за доцільне передбачити можливість

проведення ДРСУ експертизи законопроектів, які регулюють господарські відносини та адміністративні відносини між регуляторними органами або іншими органами державної влади та суб'єктами господарювання, із залученням до складу експертної групи представників розробника такого регуляторного акта, а також представників Головного науково-експертного управління Верховної Ради України, Офісу Президента України або Секретаріату Кабінету Міністрів України (залежно від того хто є розробником) у кількості, необхідній для всебічного розгляду проекту регуляторного акта.

Безперечно, істотних змін має зазнати також Регламент Верховної Ради України у контексті реалізації положень ст. 15 Закону про регуляторну політику.

Актуалізації та змістовного оновлення з урахуванням положень Закону про регуляторну політику потребують норми Положення про порядок роботи з законопроектами та іншими документами, що вносяться Президентом України на розгляд Верховної Ради України, затвердженого Указом Президента України від 30 березня 1995 року № 270/95 [151]. Попри те, що останні зміни до цього документу вносилися у 2006 році, положення останнього є застарілими, містяться посилання на нормативно-правові акти, які втратили чинність. Зокрема, у п. 3 зазначеного Положення дається посилання на Регламент Верховної Ради України, затверджений Законом України від 27.07.1994 р. № 1296/94-ВР, який є нечинним.

Ці обставини можуть свідчити про те, що норми згаданого Положення напевно не застосовуються у практичній діяльності, інакше їх приведення у відповідність із сучасними вимогами до підготовки законопроектів, особливо тих, що мають силу регуляторного акта, було б необхідною умовою здійснення Президентом України та його Офісом регуляторної діяльності у відповідності із Конституцією та законами України.

Наявна практика розробки та прийняття законів – регуляторних актів із порушенням вимог Закону про регуляторну політику може у майбутньому створити ситуацію, коли правове регулювання економіки на певний час може опинитися у стані хаосу.

Зазначене, обумовлене тим, що вже наявні прецеденти визнання нормативно-правових актів, прийнятих із порушенням принципів та процедур, встановлених Законом про регуляторну політику, протиправними та нечинними.

Зокрема, можна згадати постанову Верховного Суду від 27.11.2018 р. у справі № 826/2507/18 за позовом Публічного акціонерного товариства «Хмельницькгаз» до Кабінету Міністрів України, третя особа - Громадська спілка «Асоціація газового ринку України» про скасування постанови Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 203 та пункту 1 переліку постанов Кабінету Міністрів України, що втратили чинність, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 204.

Розглянувши обставини справи, Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду дійшов висновку, що «...внаслідок порушення вимог законів України «Про Кабінет Міністрів України», «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності», а також Регламенту Кабінету Міністрів України, зокрема, недотримання принципів державної регуляторної політики (передбачуваності, плановості, обґрунтованості), відсутності аналізу регуляторного впливу акта, порушення вимог щодо оприлюднення регуляторного акта та документа, що містить аналіз його регуляторного впливу, непогодження акта з Державною регуляторною службою України, Постанова № 203 є протиправною та нечинною». Верховним Судом було також підтримано позицію попередніх судів про задоволення позовної вимоги про визнання протиправним та нечинним пункту 1 переліку постанов Кабінету Міністрів України, що втратили чинність, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 204. Враховуючи зазначене та з метою забезпечення принципу соціальної справедливості, дотримання балансу приватних та публічних інтересів, а також керуючись ч. 2 ст. 265 Кодексу адміністративного судочинства України, колегія суддів Верховного Суду дійшла до висновку, що Постанова № 203 та пункт 1 переліку, затвердженого Постановою № 204, втрачають чинність з моменту набрання законної сили рішенням суду у цій справі [152].

Наведений приклад наштовхує на думку про те, що правотворча діяльність із порушенням вимог Закону про регуляторну політику матиме закономірним результатом скасування у подальшому відповідних регуляторних актів, що також актуалізуватиме питання щодо відшкодування шкоди, завданої, зокрема, органом державної влади у сфері нормотворчої діяльності, на підставі ст. 1175 Цивільного кодексу України [153].

Напевно певні відповіді на підняті у цьому дослідженні питання мали б міститися у проєкті Закону України «Про правотворчу діяльність» (реєстр. № 5707 від 25.06.2021 р.) (далі – законопроект № 5707) [154], проте його аналіз свідчить про те, що розробниками пропонується впровадити оцінку впливу проєкту нормативно-правового акта. При цьому визначення поняття «оцінка впливу» у тексті законопроекту не наводиться, проте, беручи до уваги позиції, які мають бути представлені у пояснювальній записці за наслідками такої оцінки, можна провести певну аналогію цього поняття із «аналізом регуляторного впливу», передбаченого Законом про регуляторну політику.

У зв'язку з цим доречно навести думку В.В. Поєдинок про те, що етапи здійснення аналізу регуляторного впливу, передбачені Законом про регуляторну політику, зовні є доволі подібними до етапів оцінки впливу в Європейському Союзі [50, с. 220, 226]. І напевно розробники законопроекту № 5707 надихались досвідом ЄС, втім залишилась не врахованою одна важлива обставина, пов'язана із тим, що оцінка впливу (impact assessment) необхідна для ініціатив Європейської Комісії, які, скоріше за все, *матимуть значні економічні, екологічні або соціальні наслідки*. Саме на це зроблено акцент у Керівних принципах щодо оцінки впливу (Guidelines on impact assessment), наведених на веб-сайті Європейської Комісії [155]. Втім у тексті законопроекту № 5707 відсутній акцент на випадках, коли має проводитися оцінка впливу проєкту нормативно-правового акта. Лише міститься застереження, що етапи розробки проєкту нормативно-правового акта, серед яких в ч. 1 ст. 23 згадується оцінка впливу, є *обов'язковими для розробки проєкту закону*.

Справляється враження, що оцінка впливу у певній мірі може стати конкуруючою з аналізом регуляторного впливу процедурою підготовки нормативно-правових актів, особливо регуляторних актів. І, напевно, розробникам слід було б визначити співвідношення зазначених процедур та врахувати підходи, закладені Європейською Комісією щодо умов проведення такої оцінки.

Залишається сподіватися, що під час доопрацювання законопроекту № 5707 зазначені дискусійні положення будуть у певній мірі уточнені.

Звісно, наведені пропозиції та висновки є лише загальним поглядом на початкові кроки, з яких можна розпочати процес вдосконалення правового забезпечення здійснення державної регуляторної діяльності, а тому висловлюємо сподівання на активізацію наукових пошуків, що сприятимуть формуванню бачення перспектив розвитку вітчизняної державної регуляторної політики.

2.2. Концепція модернізації правового забезпечення грошово-кредитної та макропруденційної політики держави як одна з форм об'єктивації правової моделі сталого розвитку України⁵

У науковій літературі концепція визначається, як одна із форм вираження правової моделі того чи іншого явища та/або процесу [5]. Зважаючи на це, можна припустити, що для розробки такого документа характерним є ідентичний (як і для правової моделі) комплекс елементів, пов'язаних між собою, зокрема: (1) ідеологічна і концептуальна основа, що визначає мету майбутнього правового регулювання та етапи її досягнення; (2) встановлення можливих меж і змісту перспективного правового регулювання у відповідних сферах (кореляція між процесами суспільного розвитку і мірою їх правового

⁵ Основні результати, викладені в даному підрозділі були отримані у межах теми НДР «Правова модель сталого розвитку України» (державна реєстрація № 0119U101590) та оприлюднені в монографії на здобуття ступеня доктора юридичних наук: «Господарсько-правове забезпечення реалізації грошово-кредитної політики держави на засадах сталого розвитку». К., 2020. 336 с.

відображення); (3) визначення правових принципів і норм різного характеру та змісту (стимулюючих, забороняючих тощо); (4) діяльність суб'єктів права, динаміка їхніх статусів і функцій, процедур прийняття рішень і взаємодії; (5) аналіз поведінки суб'єктів у відповідній сфері; (6) правові ризики відхилення від моделі; (7) передбачувані результати. Зазначені елементи можуть скласти методологічне підґрунтя для формування *«Концепції модернізації правового забезпечення грошово-кредитної та макропруденційної політики держави на засадах сталого розвитку»*.

Якщо узагальнити обґрунтування доцільності розробки відповідного документа у попередніх підрозділах, то слід зазначити, що вона обумовлена викликами, що їх залишають економіці тієї чи іншої країни кризові дисбаланси (спричинені соціальними, екологічними та кліматичними ризиками), і доцільністю забезпечення сталості фінансової системи, за якої прибуток кожного з її суб'єктів (центрального банку, банківських та небанківських фінансових установ, а також їхніх клієнтів: суб'єктів господарювання, фізичних осіб установи) не має являти собою екологічні та соціальні витрати для суспільства.

Невідкладність залучення Національного банку України (суб'єкта, який реалізує грошово-кредитну політику) до розв'язання зазначеного завдання та модернізації законодавства в цьому напрямі загалом пояснюється:

– доцільністю врахування екологічних, кліматичних та соціальних ризиків при реалізації грошово-кредитної та макропруденційної політики, зважаючи на їх системний для фінансової та цінової стабільності характер;

– недостатністю фінансових інвестицій, необхідних для переходу на екологічно безпечне, низьковуглецеве виробництво/споживання в країні;

– неможливістю виконання завдань, передбачених у міжнародних документах у сфері зміни клімату, винятково засобами екологічної, податкової політики;

– доцільністю пришвидшення трансформації споживчого економічного мислення суб'єктів господарювання та фізичних осіб на екологічно безпечне;

- потребою захисту прав та інтересів споживачів фінансових послуг (зокрема кредитних);
- доцільністю забезпечення справедливого розподілу фінансових ресурсів;
- недостатньою обізнаністю банківських установ з усіма аспектами проблеми зміни клімату та низьковуглецевого розвитку держави;
- необхідністю удосконалення законодавчої бази у грошово-кредитній сфері у взаємозв'язку з іншими напрямками економічної політики та положеннями міжнародних документів.

Зважаючи на наведене вище, можна сформулювати *мету* відповідного концептуального документа, яка полягатиме у вдосконаленні правового забезпечення грошово-кредитної та макропруденційної політики на засадах сталого розвитку шляхом створення передумов для інституційних перетворень у фінансовій системі країни, а також забезпечення фінансової та цінової стабільності з урахуванням дотримання принципу соціальної справедливості, стимулювання «зеленого» інвестування, формування екологічно та соціально відповідальних фінансових установ, а також їхніх клієнтів – суб'єктів господарювання та фізичних осіб.

Зазначена мета узгоджується з Цілями сталого розвитку 2016–2030 рр., схваленими в рамках 70-ї сесії Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй (зокрема, Ціль 8 – сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню; Ціль 9 – створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям; Ціль 12 – забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва; Ціль 13 – вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та його наслідками; Ціль 17 – зміцнення засобів здійснення та активізації роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку тощо).

Вбачається, що розробка науково обґрунтованих підходів до модернізації правового забезпечення грошово-кредитної та макропруденційної політики здатна істотно посилити потенціал загальнодержавної політики країни у напрямі сприяння сталому економічному розвитку країни.

Передбачається, що процес реалізації поставленої мети охоплюватиме своїм впливом безпосередньо модернізацію правового регулювання грошово-кредитних вертикальних (Національний банк України/банки та небанківські фінансові установи) і горизонтальних відносин (банки та небанківські фінансові установи/споживачі банківських послуг (суб'єкти господарювання, фізичні особи)) та створення правових засад взаємодії Національного банку України з органами державної влади, які задіяні до процесу реалізації окремих напрямів державної економічної політики, а також політики у сфері зміни клімату.

У свою чергу, практичну діяльність щодо вдосконалення грошово-кредитної політики на засадах сталого розвитку пропонується здійснювати за такими **основними напрямками**:

1) сприяння зміцненню інституційної спроможності щодо формування і забезпечення реалізації грошово-кредитної та макропруденційної політики на засадах сталого розвитку;

2) стимулювання фінансових інвестицій в екологічно безпечне, низьковуглецеве виробництво, товари, транспортні засоби, будівництво тощо;

3) створення системи управління екологічними, кліматичними та соціальними ризиками, оцінки їхнього впливу на фінансову стабільність, а також розробка і впровадження заходів грошово-кредитної та макропруденційної політики, спрямованих на їх пом'якшення і попередження;

4) стимулювання розкриття інформації, пов'язаної з екологічними, кліматичними та соціальними ризиками у сфері банківських та фінансових послуг;

5) забезпечення обігу грошових коштів на засадах принципу соціальної справедливості.

Вбачається за доцільне більш детально зупинитися на характеристиці кожного із запропонованих етапів.

1. Сприяння зміцненню інституційної спроможності щодо формування і забезпечення реалізації грошово-кредитної та макропруденційної політики на засадах сталого розвитку.

Першочергового значення в цьому аспекті поряд із конкретизацією правового статусу Національного банку України (як органу адміністративно-господарського управління та контролю, якому Верховною Радою України делеговано функції, закріплені у статті 99 Конституції України та статтях 6, 7 Закону України «Про Національний банк України») набуває питання стосовно створення правових умов щодо залучення Національного банку України до сприяння досягненню цілей сталого розвитку країни (зокрема, шляхом внесення змін до Закону України «Про Національний банк України»; стратегічних та концептуальних документів). Практика доводить, що відсутність законодавчо закріпленого за центральним банком такого обов'язку, а також чітких стратегічних пріоритетів у цьому напрямі створює передумови для ухилення останнього від сприяння досягненню цілей сталого розвитку. Водночас, беручи до уваги здатність екологічних шоків негативно впливати на цінову та фінансову стабільність, а також той факт, що Національний банк України є одним із учасників реалізації економічної політики держави (грошово-кредитна політика – один із напрямів економічної політики), основним вектором якої є сталий розвиток країни, можна говорити про іманентно притаманний центральному банку обов'язок щодо розробки та реалізації заходів для попередження екологічних/кліматичних і соціальних ризиків, зокрема засобами грошово-кредитної та макропруденційної політики.

Зарубіжній практиці відомі приклади, коли центральний банк тієї чи іншої країни бере на себе зобов'язання щодо сприяння сталому розвитку країни без прямого закріплення цієї цілі в якості основної на рівні спеціального законодавства.

Так, наприклад, статтею 141-1 Закону «Про Центральний банк Франції» передбачено, що Центральний банк Франції є невід'ємною частиною Європейської системи центральних банків, створеної статтею 8 Договору про

заснування Європейського Співтовариства, та бере участь у виконанні місій і поважає цілі, які покладені на нього цим Договором. У цьому контексті та без шкоди для основної мети стабільності цін Центральний банк Франції підтримує загальнодержавну політику Уряду [156]. Відповідно до статті 2 Договору про заснування Європейського Співтовариства [157], така політика полягає у «сприянні гармонійному, збалансованому та сталому розвитку економічної діяльності, високому рівню зайнятості та соціального захисту ... поліпшенню якостей навколишнього середовища, підвищенню рівня і якості життя, а також економічній і соціальній згуртованості та солідарності між державами-членами». Зважаючи на це, в 2018 році Центральний банк Франції підготував свій перший відповідальний інвестиційний звіт, заснований на положеннях статті 173 Закону Франції «Про енергетичний перехід для зеленого зростання» (*англ. French law on the energy transition for green growth*) і рекомендаціях Цільової групи із розкриття фінансової інформації, пов'язаної з кліматом (*англ. Recommendations from the Task Force on Climate-related Financial Disclosures*). У документі описується зовнішня фінансова ефективність портфелів Центрального банку Франції та встановлюються стратегічні цілі його відповідального інвестування. Зокрема, регулятор Франції зобов'язався: 1) узгодити власні інвестиційні цілі з кліматичними цілями державної політики Франції, привівши їх у відповідність до траєкторії 2 градуси за Цельсієм і фінансуючи енергетичний і екологічний перехід через «зелені» облігації та цільові фонди; 2) включати в управління активами критерії навколишнього середовища, соціальної сфери і управління [158].

Реалізація цілеспрямованої політики зі стимулювання «зелених» фінансів за допомогою грошово-кредитної політики (без прямого закріплення цієї цілі в якості основної на рівні спеціального законодавства) також характерна для центральних банків інших країн, зокрема Банку Англії, Народного банку Китаю та інших.

Отже, зарубіжний досвід свідчить про свідоме впровадження центральними банками екологічних засад як у власну діяльність, так і в сферу грошово-кредитної політики.

Водночас специфіка формування та реалізації вітчизняної грошово-кредитної політики, а також практика діяльності Національного банку України переконують у доцільності законодавчого спрямування його діяльності на сприяння сталому економічному розвитку, а не зростанню (на чому вже було зосереджено увагу в попередніх розділах), та включення певних заходів, які він має реалізувати в цьому напрямі, у тексти відповідних стратегічних і концептуальних документів, зокрема Концепції реалізації державної політики у сфері зміни клімату на період до 2030 року та плану заходів щодо її виконання, Стратегії низьковуглецевого розвитку України до 2050 року тощо.

Слід зауважити, що переорієнтація діяльності Національного банку України і перегляд підходів до реалізації грошово-кредитної та макропруденційної політики з акцентом на сталий розвиток є складним завданням через мультидисциплінарний характер проблеми. Зважаючи на це, будь-які рішення відносно такої переорієнтації доцільно приймати з урахуванням позиції інших органів державної влади, зокрема, відповідальних за реалізацію державної екологічної політики, і навпаки.

В цьому аспекті показовим варто визнати досвід Китайської Народної Республіки та Республіки Перу. В цих країнах було запроваджено механізми взаємодії між Міністерством охорони навколишнього середовища, Міністерством фінансів, центральним банком та іншими регуляторними органами для забезпечення обміну інформацією й даними, а також взаємної підтримки на шляху до забезпечення додержання природоохоронного законодавства. Відповідні інституції зобов'язались координувати власну нормативну діяльність та функції з нагляду, особливо у разі, якщо дотримання екологічних та фінансових нормативів впливає один на одного. Подібний досвід є характерним і для інших країн. Зокрема, уряд Бразилії започаткував упровадження координаційної політики шляхом відкриття бази даних про

порушення екологічних законів і нормативних актів, у тому числі для банків [159].

Таким чином, переорієнтація діяльності Національного банку України (зокрема в частині реалізації грошово-кредитної та макропруденційної політики) на таку, що здійснюється на засадах сталого розвитку, потребує:

- 1) узгодженості грошово-кредитної та макропруденційної політики із законодавчими та іншими нормативно-правовими актами, які визначають стратегічні рішення щодо досягнення сталого розвитку держави, розвитку енергетичного, промислового та інших секторів економіки, підвищення енергоефективності та використання відновлюваних джерел енергії; а також*
- 2) ефективного розподілу функцій та розробки дієвого механізму координації Національного банку України і центральних органів державної виконавчої влади у напрямі (а) інтеграції окремих складових державної політики, зокрема у сфері зміни клімату, в розробку та реалізацію грошово-кредитної та макропруденційної політики держави, відповідно до компетенції центрального банку, (б) постійного обміну інформацією з метою удосконалення грошово-кредитної та макропруденційної політики держави.*

Попри зазначене, одним із основних чинників ефективності процесу (розробки та реалізації грошово-кредитної та макропруденційної політики на засадах сталого розвитку) має стати *екологізація власне діяльності Національного банку України і, як наслідок, діяльності банків як суб'єктів господарювання.*

У цьому випадку доречно звернути увагу на досвід Канади, де екологічна сталість на сьогодні є ключовою частиною зусиль канадських банків. Центральним банком розроблено екологічну політику, цілі та методи, які допомагають направляти діяльність банківської системи як усередині, так і зовні. Екологічно орієнтоване мислення інтегровано в низку банківських операцій, кредитів, продуктів/послуг та громадських заходів.

Діяльність банків варіюється від участі в природоохоронних ініціативах у громадах по всій країні до зобов'язань щодо визнання національних і

міжнародних стандартів і угод про надання звітності. Водночас кілька з них отримали визнання за досягнення в галузі охорони навколишнього середовища.

Серед напрямів екологізації банківської системи Канади слід визначити сталість операцій – від програм утилізації до енергозбереження в офісах і філіях. Центральний банк Канади та банки працюють над тим, щоб зменшити вплив своєї діяльності на навколишнє середовище, у тому числі шляхом купівлі «зеленої» енергії; охолодження штаб-квартири, зокрема Королівського банку Канади в Торонто, з використанням системи водяного охолодження глибинного озера Enwav; створення нових систем для заохочення повторного використання надлишків офісного обладнання та меблів; зменшення кількості паперу, використовуваного в банківських операціях; зниження енергоспоживання в філіях і офісах за рахунок програмованих термостатів, економії систем опалення та кондиціонування повітря і енергозберігаючих систем освітлення; використання технології фотоелемента. Значного розвитку отримали процедури опосередкування банківських послуг (від запровадження подання безпаперової звітності та інших документів (чеків, платіжних доручень тощо) для суб'єктів господарювання та електронного банкінгу до комерційних кредитних карт) [160]. А отже, норми сталості мають «пронизувати» всі норми банківського законодавства, зокрема ті, що регулюють особливості реєстрації та створення банківської установи, вимог до здійснення діяльності тощо. Наприклад, ідеться про такі нормативно-правові акти, як Закон України «Про банки та банківську діяльність», Закон України «Про платіжні системи та переказ коштів в Україні», та інші.

Не менш важливим у напрямі екологізації діяльності Національного банку України та банків є також стимулювання екологізації грошового обігу як сфери впливу грошово-кредитної політики. Хоча фактичний процес друку грошей в основному носить промисловий характер і часто передається на аутсорсинг, центральні банки зберігають політичну відповідальність, у тому числі за те, з якого матеріалу виготовляються банкноти. Традиційно ним є бавовна. Втім,

центральні банки деяких країн, зважаючи на екологічну небезпечність виготовлення банкнот на бавовняній основі, надають перевагу полімерним матеріалам. Зокрема, вони вважаються більш довговічними, ніж паперові, легше утилізуються, але коштують дорожче у виробництві (недолік нівелюється за рахунок більш тривалого обігу). В деяких країнах полімерні банкноти існують в обігу декілька десятиліть (в Австралії з 1988 року), а в інших з'явилися зовсім недавно (у Канаді в 2011 році; Великобританії в 2016-му).

Консервативна оцінка Банку Англії при введенні полімерних банкнот для Великобританії полягала в тому, що вони прослужать у 2,5 раза довше, ніж паперовий еквівалент. Поряд із цим, експертиза показала, що полімер завдає меншого впливу на навколишнє середовище, ніж папір (Банк Англії, 2013 рік). Зокрема, дані звіту, замовленого Банком Англії в The Carbon Trust (Банк Англії, 2017 рік), підтвердили, що протягом усього життєвого циклу вуглецевий слід полімерної банкноти вартістю 5 фунтів стерлінгів на 16 % нижче, ніж попередньої паперової банкноти вартістю 5 фунтів стерлінгів. Тоді як вуглецевий слід полімерної банкноти вартістю 10 фунтів стерлінгів на 8 % нижче, ніж паперової банкноти вартістю 10 фунтів стерлінгів [161]. Подібний досвід може стати корисним для застосування в Україні та бути впровадженим на законодавчому рівні.

Слід звернути увагу на те, що успіх реалізації будь-якого процесу залежить, у тому числі, від обізнаності та кваліфікації кадрового потенціалу. Зокрема, відповідно до статті 11 Паризької угоди, важливого значення у напрямі сприяння сталому розвитку набувають «аспекти освіти, підготовки кадрів та інформування громадськості, а також полегшення прозорого, своєчасного й точного надання інформації». А це, в свою чергу, актуалізує доцільність забезпечення підвищення професійної кваліфікації співробітників Національного банку України, банківських і небанківських фінансових установ і, як наслідок, обізнаності споживачів банківських послуг щодо: впливу кліматичних ризиків на фінансову та цінову стабільність економіки, фінансовий стан суб'єктів господарювання,

домогосподарств та фізичних осіб; методологічних підходів до оцінки таких ризиків; екологічних характеристик, яким має відповідати споживач банківських послуг, тощо (наприклад, шляхом проведення тренінгів; відкритих семінарів, навчань).

Важливого значення, зокрема для отримання нових знань та розробки інноваційних підходів до сприяння сталому розвитку засобами грошово-кредитної та макропруденційної політики, набуває також взаємодія Національного банку України, банківських і небанківських фінансових установ із профільними науково-дослідними інститутами, аналітичними центрами, фінансовими інститутами та різноманітними банківськими об'єднаннями, як на національному, так і на міжнародному рівнях. У свою чергу, сприяння встановленню діалога Національного банку України і міжнародних інституцій стане в пригоді для розробки єдиних підходів до визначення критеріїв екологічних проєктів, методик оцінки ризиків, обміну досвідом та формування стратегічного бачення вирішення проблеми зміни клімату на рівні банківської системи тощо. Успішна робота в цьому напрямі здатна сприяти підвищенню іміджу та ролі Національного банку України в міжнародних переговорах з питань реалізації грошово-кредитної політики на засадах сталого розвитку.

Серед прикладів подібного співробітництва на міжнародному рівні є: взаємодія Європейської комісії з системних ризиків (*англ. European Systemic Risk Board*) та проєктної Аналітичної робочої групи (*англ. Analysis Working Group*) з питань сталого фінансування; Дослідницька група G20 зі сталого фінансування (*англ. G20 Sustainable Finance Study Group*) [162]; Мережа стійких фінансів (*англ. Sustainable Finance Network*) [163]; Центр з екологічних фінансів та інвестицій (*англ. Centre on Green Finance and Investment*) [164], зокрема його щорічний Форум з екологічних фінансів та інвестицій; стійка банківська мережа (*англ. Sustainable Banking Network*) [165]; Форум сталого страхування (*англ. Sustainable Insurance Forum*) [166]; Цільова група з розкриття фінансової інформації, пов'язаної з кліматом (*англ. Task Force on Climate-related Financial Disclosures*) [167].

Загалом переорієнтації діяльності Національного банку України (зокрема, в частині реалізації грошово-кредитної та макропруденційної політики) на таку, що реалізується на засадах сталого розвитку, безперечно, має передувати розробка стратегічного бачення реалізації відповідного процесу.

2. Стимулювання фінансових інвестицій в екологічно безпечне, низьковуглецеве виробництво, товари, транспортні засоби, будівництво.

Важливого значення для успішної реалізації завдання щодо *стимулювання фінансових інвестицій в екологічно безпечне, низьковуглецеве виробництво, товари, транспортні засоби, будівництво* набуває розробка таксономії «зеленого» банкінгу на національному рівні. Йдеться про доцільність закріплення на законодавчому рівні поняття «зелений» банкінг» із визначенням банківських продуктів, які об'єднуються цим поняттям; розробки критеріїв та принципів сталості (з урахуванням тих, що вже є розробленими на міжнародному рівні), які узгоджувалися б із принципами ризик-менеджменту, грошово-кредитної політики, пріоритетних напрямів кредитування тощо.

Прикладом у цьому випадку може бути досвід Китаю, де визначення «зеленого» банкінгу було введено ще в 2013 році Комісією з регулювання банківської та страхової справи Китаю у Керівництві по зелених кредитах. Воно включає 12 пріоритетних напрямів фінансування, зокрема поновлювані джерела енергії, «зелений» транспорт, «зелене» будівництво тощо. Відтоді Комісія з регулювання банківської і страхової справи Китаю почала збирати піврічні звіти банків про баланс та дефолти по «зелених» кредитах та оцінювати їхні переваги порівняно зі звичайними (вже використовуваними на практиці).

У 2015 році Китай представив першу в світі таксономію «зелених» облігацій на національному рівні – перелік проектів, що фінансуються за рахунок «зелених» облігацій (2015 рік). Документ був розроблений та опублікований Комітетом з екологічних фінансів Китайського товариства фінансів і банківської справи – установою при Народному банку Китаю. В ньому визначено шість основних категорій ((1) енергозбереження;

(2) запобігання забрудненню та контроль; (3) збереження і рециркуляція ресурсів; (4) чистий транспорт; (5) чиста енергія; (6) екологічний захист і адаптація до змін клімату) та 31 підкатегорію проєктів, які мають право на фінансування за рахунок емісії «зелених» облігацій [168]. Перелік використовується практично всіма емітентами, інвесторами та наглядовими органами Китаю, хоча й не має обов'язкового характеру. На основі таксономії «зелених» облігацій китайські наглядові органи також ввели правила і керівні принципи щодо перевірки «зелених» облігацій і розкриття екологічної інформації емітентами «зелених» облігацій. Перелік наразі переглядається, і очікується його нова редакція. Частково завдяки «зеленим» таксономіям китайські установи випустили понад 100 млрд дол. США у вигляді «зелених» облігацій з 2016-го до 2018 року, ставши одним із найбільших ринків «зелених» облігацій у світі [159].

У свою чергу, Європейська комісія внесла законодавчу пропозицію стосовно розробки єдиної таксономії Європейського Союзу щодо видів економічної діяльності, які можна вважати сталими для інвестиційних цілей.

Важливого значення в цьому напрямі набуває взаємоузгодженість таксономії «зеленого» банкінгу в різних юрисдикціях. Наприклад, Китайський комітет із «зелених» фінансів і Європейський інвестиційний банк вже зробили таку спробу, опублікувавши Білу книгу під назвою «Необхідність спільної мови в зелених фінансах» (англ. *White Paper called «The Need for a Common Language in Green Finance»*) у листопаді 2017 року, а в грудні 2018 року вийшло друге видання.

У Білих книгах порівнюються і зіставляються відмінності та подібності між різними таксономіями «зелених» облігацій, а також наголошується на необхідності їхньої гармонізації [159].

Іншими словами, таксономія «зеленого» банкінгу має: стати основою для визначення сутності, класифікації фінансових активів (зокрема, «зелених» кредитів, «зелених» облігацій тощо); сприяти виявленню, оцінці фінансовими установами кліматичних і екологічних ризиків та управлінню ними; допомогти

краще зрозуміти відмінності між потенційними ризиками різних типів активів; мобілізувати капітал для «зелених» і низьковуглецевих інвестицій відповідно до Паризької угоди.

Зважаючи на зазначене вище, розробку такого документа було б доцільно здійснювати з урахуванням наступних принципів, зокрема: 1) виваженості й точності, задля того, щоб унеможливити випадки інвестування «псевдоекологічних» проєктів та полегшити аналіз їхніх ризиків; 2) динамічності (регулярного перегляду), для того, щоб відповідати вимогам часу і міжнародним ініціативам у цій сфері; 3) загальнодоступності та 4) обов'язковості до застосування всіма банківськими установами. Отже, це має забезпечити рівні умови для всіх суб'єктів банківського ринку і запобігти махінаціям у сфері «зеленого» банкінгу.

Особливого значення при переході на «зелене» фінансування/кредитування також набувають розробка відповідних фінансових інструментів (різних видів кредитування, «зелених» облігацій тощо) та стратегічне бачення відносно їх впровадження в практичну дійсність. *Принцип обережності має відігравати ключову роль у цьому процесі для мінімізації ризиків погіршення ситуації.*

Для розуміння цього принципу можна навести такий приклад. Так, загальновідомо, що істотного впливу на токсичність повітря і, як наслідок, зміну клімату завдають не тільки різні види підприємств, а й викиди вихлопних газів автомобілів. А отже, багато країн (зокрема європейських) зосередили свою увагу на переході, в тому числі шляхом кредитування, до екологічно безпечного транспорту. Серед них: Великобританія, Франція, Іспанія, Греція, які заявили про плани щодо поступового припинення продажу дизельних автомобілів до 2040 року; Норвегія, котра поставила собі за мету поетапне припинення їх використання до 2025 року. За даними Європейської асоціації автомобільних виробників, за перше півріччя 2019 року в Норвегії було продано 35 200 електромобілів. Це більше, ніж у будь-якій іншій країні Європи [169]. Такий перехід є характерним і для деяких країн, що розвиваються,

зокрема Індії, де в фінансовому секторі розробляються спеціальні пільгові програми для кредитування електромобілів [170].

Втім, використовувати такий досвід в Україні доцільно після відповідного аналізу енергоринку та відповіді на питання: чи є безпечним для країни виробництво електроенергії? Наприклад, за даними міжнародної Організації економічної співпраці та розвитку, на кожен кіловат-годину електроенергії в Норвегії припадає менше 10 грамів викидів у еквіваленті CO₂ [171]. В Україні, за даними Світового банку, цей показник є значно вищим – 322 г/кВт*г [172]. А це означає, що вітчизняне використання будь-яких електричних пристроїв, у тому числі й електромобілів, майже у 40 разів шкідливіше, ніж у Норвегії [173]. Зважаючи на це, запровадженню в Україні програм «зеленого» автокредитування мають передувати заходи щодо переходу на екологічно чисті джерела енергії (наприклад, більш ніж на 50 % по країні) та поступовий відхід від вугільної генерації. Отже, переходу на модель «зеленого» банкінгу на національному рівні має передувати аналіз відповідних інструментів, банківських продуктів, визначення етапності їхнього застосування, а також шляхів мобілізації фінансових ресурсів для їх запровадження в практичну площину. Ключовим аспектом у цьому напрямі вважається одночасне створення та забезпечення системи моніторингу, звітності за «зеленими» кредитними операціями.

3. Створення системи управління екологічними, кліматичними та соціальними ризиками, оцінки їхнього впливу на фінансову стабільність, а також розробка і впровадження заходів грошово-кредитної та макропруденційної політики, спрямованих на їх пом'якшення і попередження.

Як відомо, ключовою умовою для здійснення оцінки екологічних та кліматичних ризиків і визначення рівня їхнього впливу на фінансову стабільність є розробка та постійне (з урахуванням змін та вимог часу) оновлення методики стрес-тестування фінансової системи (яка, зокрема, включатиме оцінку ймовірного впливу гіпотетичних кліматичних сценаріїв на

фінансовий стан банків та банківської системи в цілому; стійкості окремих установ та системи до несприятливих шоків).

Так, Мережа центральних банків та органів нагляду за екологізацією фінансової системи (*англ. Network of Central Banks and Supervisors for Greening the Financial System*) визнає, що ризики, пов'язані з кліматом, є джерелом фінансового ризику, і тому закликає центральні банки та органи нагляду почати інтегрувати їх у макро- та мікроконтроль і моніторинг фінансової стабільності.

Важливі кроки в цьому напрямі передбачають:

– оцінку пов'язаних із кліматичними, екологічними та соціальними аспектами ризиків у фінансовій системі наглядовими органами (зокрема, шляхом: картування каналів передачі фізичного і перехідного ризику в фінансовій системі та прийняття ключових індикаторів ризику для моніторингу цих ризиків; проведення кількісного аналізу ризиків, пов'язаних з кліматичними, екологічними та соціальними аспектами, для визначення розміру ризиків у фінансовій системі з використанням узгодженого і порівняльного набору керованих принципів; розгляду питання про те, як вплив зміни клімату може бути включений у макроекономічне прогнозування, і моніторингу фінансової стабільності);

– контроль з боку наглядових органів за включенням пов'язаних із кліматом ризиків у пруденційний нагляд на рівні банківських установ (зокрема, обов'язкового обговорення на рівні ради директорів, врахування при прийнятті рішень з управління ризиками та інвестиціями; включення їх у стратегію компаній; забезпечення ідентифікації, аналізу і, за необхідності, управління та звітності за фінансовими ризиками, пов'язаними з кліматом, тощо) [159].

Крім того, важливого значення, як вже зазначалося в цьому розділі, набувають розробка та затвердження єдиної методики оцінки ризиків проєктів (зокрема, кількісної оцінки екологічних, соціальних вигід і витрат проєктів, відносно яких приймається рішення про фінансування, а також оцінки можливості перетворення цих екологічних витрат на майбутній ризик дефолту тощо). У разі відсутності такого документа існує вірогідність помилкового

інвестування «небезпечних» підприємств та, відповідно, скорочення обсягів інвестування в «екологічно безпечні».

За позицією Світового банку, для ефективного управління екологічними, кліматичними та соціальними ризиками необхідною є розробка однойменної системи – Системи екологічного, кліматичного та соціального управління [174]. Обов'язковість створення такої системи на рівні кожної фінансової установи було б доцільно врегулювати шляхом внесення змін до спеціальних нормативно-правових актів, наприклад, Закону України «Про банки та банківську діяльність», а особливості створення та функціонування – шляхом прийняття відповідного положення. Таке положення має містити норми щодо визначення: 1) переліку засобів, необхідних для виявлення банками екологічних, кліматичних та соціальних ризиків у об'єктів кредитування, та критеріїв оцінки можливого їхнього (ризиків) впливу на власну діяльність у разі надання відповідних банківських послуг; 2) особливостей проведення експертизи та подальшого контролю екологічних і соціальних показників об'єкта кредитування; 3) вимог до ведення документації та обліку тощо.

Загалом слід зазначити, що розуміння проблем сталості, з якими стикається світ, на рівні фінансових установ і використання можливостей щодо їхньої мінімізації й попередження може виявитися визначальним аспектом фінансової стабільності вітчизняної економічної системи.

4. Розкриття інформації, пов'язаної з екологічними, кліматичними та соціальними ризиками в сфері банківських та фінансових послуг.

Масштабний характер зміни клімату робить його однозначно складним критерієм, особливо в контексті прийняття інвестиційних рішень. Більшість суб'єктів господарювання помилково вважають, що наслідки зміни клімату є актуальними лише в довгостроковій перспективі, а отже, не обов'язково стосуються рішень, прийнятих сьогодні. Водночас із появою інформації про глобальний характер потенційних фінансових наслідків зміни клімату такий підхід поступово змінюється. У грудні 2019 року керуючий Банку Англії Марк Керні (*Mark Carney*) зазначив, що «зміни кліматичної політики, нові технології та

зростаючі фізичні ризики істотно впливають на переоцінку вартості практично кожного фінансового активу» [167]. Тому банківським установам слід брати це до уваги при розробці довгострокових стратегій щодо ефективного розподілу капіталу. Інакше кредитування нежиттєздатних у довгостроковій перспективі підприємств загрожує фінансовому стану кредиторів. Зважаючи на це, банки потребують детальної інформації щодо заходів, які вживаються потенційними отримувачами кредиту, для зниження ризиків власної діяльності в умовах зміни клімату й переходу на низьковуглецеву економіку.

Основною політичною міжнародною ініціативою в цьому напрямі стала взаємодія Ради з фінансової стабільності G20 і Цільової групи з розкриття інформації, пов'язаної зі зміною клімату (далі – Цільова група), на шляху до підготовки рекомендацій з добровільного розкриття фінансової інформації, пов'язаної зі зміною клімату. Зокрема, фахівці дійшли висновку, що суб'єкти господарювання повинні надавати, в тому числі банкам, інформацію стосовно власних заходів з управління кліматичними ризиками в чотирьох напрямках: політичному та правовому (зобов'язання щодо ціноутворення і звітності на вуглець; наявність судових справ тощо); технологічному (технології, товари, послуги та їхня екологічна безпека або плани щодо їхньої заміни на більш екологічно безпечні; невдале інвестування в нові технології); ринковому (зміна поведінки клієнтів; невизначеність ринкових сигналів; підвищення вартості сировини; репутація; зміна споживчих переваг; збільшення стурбованості зацікавлених сторін/негативні відгуки; стигматизація сектору) [167].

Відповідні рекомендації були розроблені для певних промислових і фінансових секторів. Зокрема, в них містяться аргументи для оцінки ризиків, з якими стикається підприємство, особливо при переході країни на низьковуглецеву економіку. Деякі країни на сьогодні вже схвалили та запровадили рекомендації Цільової групи на державному рівні (табл. 2.2.1).

Таблиця 2.2.1 Ініціативи країн щодо стимулювання розкриття інформації та врахування рекомендацій Цільової групи

№	Країна	Ініціатива
1.	Австралія	Австралійська комісія з цінних паперів та інвестицій (ASIC) оновила наявні нормативні вказівки щодо розкриття ризиків і можливостей, пов'язаних зі зміною клімату, з урахуванням рекомендацій Цільової групи
2.	Канада	Міністерство фінансів Канади закликала інвесторів застосовувати рекомендації TCFD для спрямування потоків капіталу в сталий бізнес та оголосило про намір щодо сприяння прийняттю рекомендацій Цільової групи на державному рівні
3.	Європейський Союз	У червні 2019 року Європейська Комісія опублікувала зміни до Директиви про нефінансову звітність 2014/95/ЄС, що включають рекомендації Цільової групи як частину Плану дій Комісії у сфері сталого фінансування
4.	Франція	Французький уряд є лідером із питань розкриття інформації, пов'язаної зі зміною клімату, завдяки обов'язковій звітності інвесторів відповідно до статті 173 Закону Франції «Про енергетичний перехід для зеленого зростання», а також є прихильником рекомендацій Цільової групи
5.	Японія	Зусилля Міністерства економіки, торгівлі і промисловості, Міністерства навколишнього середовища та Агентства фінансових послуг (JFSA) призвели до значної підтримки галузі: Японія представляє найбільшу кількість прихильників рекомендацій Цільової групи у понад 200 компаніях
6.	Малайзія	У грудні 2019 року Центральний банк Малайзії опублікував дискусійний документ «Зміни клімату та принципова таксономія», в якому пропонується, щоб наглядові установи сприяли добровільному розголошенню інформації відповідно до рекомендацій Цільової групи
7.	Нова Зеландія	У листопаді 2019 року Нова Зеландія оприлюднила дискусійний документ щодо фінансового розкриття інформації, пов'язаної з кліматом, включаючи пропозицію стосовно того, що суб'єктам господарювання буде потрібно виконувати рекомендації Цільової групи
8.	Великобританія	Уряд Великої Британії та Пруденційний орган банку Англії включили рекомендації Цільової групи в нормативно-правове регулювання
9.	Глобальна комісія з питань адаптації	Глобальна комісія з питань адаптації під керівництвом групи з 20 країн для прискорення адаптації до клімату оприлюднила звіт, у якому закликає найбільш розвинені в світі економіки узгодити практику розкриття інформації з рекомендаціями Цільової групи
10.	Мережа центральних банків та органів нагляду за екологізацією фінансової системи	Група із 48 центральних банків та наглядових органів і 9 спостерігачів заохотила установи та компанії фінансового сектору оприлюднити інформацію відповідно до рекомендацій Цільової групи

Складено за даними сайту <https://www.fsb-tcfd.org/publications/>

Серед іншого, слід звернути увагу й на схожі ініціативи у відповідному напрямі, зокрема Регламент (ЄС) 2019/2088 Європейського парламенту і Ради від 27 листопада 2019 року про розкриття інформації, пов'язаної зі стійким розвитком у секторі фінансових послуг (*англ. Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability*

related disclosures in the financial services sector) [175]. Цим документом на підприємства покладається обов'язок розкриття інформації про «ризики сталості» інвесторам.

Зважаючи на наведене вище, нормативне закріплення обов'язку щодо розкриття інформації про ризики, пов'язаної зі зміною клімату та переходом на низьковуглецеву економіку, може стати ефективним заходом з боку органів державної влади у напрямі стимулювання сталого економічного розвитку суб'єктів господарювання та сприяння фінансовій стабільності не тільки банківської системи, а й економіки країни загалом. Особливого значення в цьому аспекті набувають постійний моніторинг та оновлення інформації, зокрема щодо шкідливості окремих галузей економіки, в тому числі в довгостроковій перспективі тощо, з боку профільних органів державної влади (наприклад, Міністерства енергетики України, Міністерства охорони навколишнього природного середовища України, Державної служби України з надзвичайних ситуацій та інших).

Такі заходи сприятимуть (1) формуванню банками більш чітких прогнозів та (2) оперативному прийняттю рішень відносно кредитування того чи іншого проєкту/підприємства і, водночас, (3) фінансовій стабільності як на мікро-, так і на макрорівнях.

5. Забезпечення розподілення фінансових коштів на засадах принципу соціальної справедливості.

Першочергового значення набуває проблема створення передумов для посилення соціальної спрямованості грошово-кредитного законодавства. Положення частини 4 статті 13 Конституції України про забезпечення державою соціальної спрямованості економіки стосується, в тому числі, грошово-кредитної політики. З цього вбачаються і специфічні завдання для неї. Надалі видається доцільним врахування як мінімум таких напрямів: 1) захист прав та корпоративних інтересів суб'єктів господарювання (банків) у відносинах із Національним банком України, найбільш повне втілення в цих відносинах основ законності, справедливості та партнерства; 2) посилення

відповідальності учасників банку та Національного банку України (в тому числі встановлення залежності посадових окладів менеджменту центрального банку від ключових індикаторів, що визначають ефективність його діяльності (наприклад, досягнення цілей, визначених Основними засадами грошово-кредитної політики на поточний рік та середньострокову перспективу)); 3) захист прав споживачів фінансових послуг (зокрема й шляхом обмеження вартості кредитної послуги залежно від суми кредиту (досвід Великобританії); фінансового стану споживача фінансової послуги (досвід Литви) або з урахуванням специфіки для окремих фінансових продуктів (наприклад, окремих видів споживчих кредитів) тощо); 4) захист корпоративних інтересів суб'єктів господарювання, акціонерів банків та інших учасників відносин у сфері господарювання; 5) фінансова грамотність населення, доступність кредитної інформації та інформації про фінансовий стан установ, а також позичальників (створення кредитних бюро).

В найбільш загальному вигляді реалізація Концепції дасть змогу:

– удосконалити грошово-кредитну політику держави, зокрема привести її у відповідність до цілей економічної політики та посилити інституційну спроможність для її реалізації;

– посилити спроможність країни у напрямі дотримання усіх зобов'язань України за Угодою про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, Рамковою конвенцією ООН про зміну клімату та іншими міжнародними угодами у сфері зміни клімату;

– забезпечити зниження і попередження екологічних, кліматичних та соціальних ризиків при реалізації грошово-кредитної й макропруденційної політики;

– збільшити обсяг фінансових інвестицій, необхідних для переходу на екологічно безпечне, низьковуглецеве виробництво/споживання в країні, та забезпечити розподіл коштів методами і засобами грошово-кредитної політики з урахуванням принципу соціальної справедливості;

- сприяти трансформації споживчого економічного мислення суб'єктів господарювання та фізичних осіб на екологічно безпечне;
- забезпечити захист прав та інтересів споживачів фінансових послуг (зокрема кредитних);
- підвищити обізнаність банківських установ з усіма аспектами проблеми зміни клімату та низьковуглецевого розвитку держави;
- удосконалити законодавчу базу в грошово-кредитній сфері у взаємозв'язку з іншими напрямками економічної політики держави та з урахуванням положень міжнародних документів;
- підвищити ефективність переходу на сталий економічний розвиток, зокрема шляхом мінімізації поточних і очікуваних негативних наслідків та запровадження єдиної методології з управління ризиками, зумовленими таким переходом;
- сприяти розвитку екологічно відповідальних банків, суб'єктів господарювання, споживачів фінансових послуг;
- забезпечити системне наукове, методологічне та освітнє супроводження всіх аспектів діяльності відносно протидії екологічним ризикам методами та засобами грошово-кредитної політики;
- підвищити освітній і професійний рівень управлінських кадрів з питань зміни клімату та протидії їм у банківській сфері;
- підвищити рівень обізнаності громадянського суспільства з усіма аспектами проблеми зміни клімату та низьковуглецевого розвитку держави;
- підвищити рівень участі громадськості у прийнятті управлінських рішень у сфері зміни клімату;
- сприяти розкриттю інформації, пов'язаної зі сталим розвитком у сфері банківських та фінансових послуг;
- покращити імідж та підвищити роль Національного банку України в міжнародних переговорах з питань запровадження «зеленого» банкінгу, протидії змінам клімату, мінімізації екологічних ризиків тощо.

2.3. Публічні закупівлі як елемент правової моделі сталого розвитку України

До системоутворюючих елементів правової моделі сталого розвитку України слід віднести публічні закупівлі. У світі публічні закупівлі вже давно визнані потенційним засобом досягнення цілей сталого розвитку. Так, ще на конференції Організації Об'єднаних Націй з навколишнього середовища та розвитку у Ріо-де-Жанейро у 1992 р. було наголошено на ролі публічних закупівель, зокрема у п. 4.23 вказано, що «урядам також варто займати активну позицію у формуванні раціональних структур споживання... Їм слід переглянути закупівельну політику своїх установ та відомств з тим, щоб підвищити там, де це можливо, значимість екологічного аспекту політики публічних закупівель без шкоди для принципів міжнародної торгівлі» [176]. На Світовому саміті зі сталого розвитку у Йоханнесбурзі у 2002 р. також було зазначено про публічні закупівлі як засобу просування сталих практик, зокрема ч. 19 (с) визначає необхідність «розвивати політики у сфері публічних закупівель, які підтримують розвиток та розповсюдження екологічних товарів та послуг» [177]. І у 2014 р. публічні закупівлі були прямо передбачені у Глобальних цілях сталого розвитку.

В Україні також набувають поступового розвитку сталі публічні закупівлі, втім, слід зазначити про наступні проблеми, які перешкоджають їхній повноцінній реалізації.

1) Відсутність на рівні держави стратегічного бачення розвитку публічних закупівель в якості засобу досягнення Цілей сталого розвитку. Слід зазначити, що в Україні немає схвалених орієнтирів, визнання та розуміння потенціалу закупівель як засобу для реалізації відповідних «горизонтальних» цілей [178] за різними напрямками державної політики. Важливо зазначити, що за деякими дослідженнями Програми ООН з довкілля (UNEP) на першому місці серед драйверів для імплементації сталих публічних закупівель виступає

встановлення відповідних цілей та планів дій, а також визначення політичного зобов'язання рухатись у напрямку сталих закупівель. На другому місці – сильне політичне лідерство щодо сталих публічних закупівель [179, с. 41-42]. Згідно з Керівництвом щодо імплементації сталих публічних закупівель Програми ООН з довкілля, розробка політики зі сталих публічних закупівель та національного плану дій виступає ключовим етапом для впровадження таких закупівель в країні. Згідно з даним документом політика і план дій надають чіткий напрямок та надійну основу для узгодженого та скоординованого підходу до запровадження та реалізації сталих публічних закупівель. У іншому випадку, цей процес носитиме випадковий і несистемний характер і буде триматись на зусиллях окремих людей [180, с. 31], що наразі відбувається і в Україні, коли реалізація сталих публічних закупівель відбувається переважно в межах окремих проєктів [181]. Ще у 2014 р. за підтримки UNEP у межах програми «Екологізація економіки у країнах Східного партнерства ЄС» (EaP-GREEN) було реалізовано проєкт, завдяки якому на основі методології UNEP було розроблено Національну політику та План дій із впровадження сталих публічних закупівель в Україні (2015-2020) [182]. Однак саме на державному рівні до сих пір відсутній план з реалізації сталих публічних закупівель. При цьому індикатором завдання 12.7 Глобальних цілей сталого розвитку виступає кількість країн, які впроваджують політику та план дій зі сталих публічних закупівель.

2) Відсутність узгодженості та взаємозв'язку розвитку сталих публічних закупівель з національними стратегічними цілями сталого розвитку та прогнозними і програмними документами економічного і соціального розвитку України. Слід наголосити на вузькому розумінні ефективності закупівель, саме як економічного використання державних коштів. Так, потенціал публічних закупівель не визначено і не розкрито у сфері розвитку альтернативної енергетики (Енергетична стратегія України на період до 2035 року не містить посилань на публічні закупівлі), у сфері прав людини (Національна стратегія у сфері прав людини також не зазначає закупівлі як засіб вирішення визначених

завдань). Такий вузький підхід істотно відрізняється від підходу ЄС, де публічні закупівлі розглядаються як засіб досягнення цілей за різними напрямами політики ЄС, наприклад, у Стратегії біорізноманіття ЄС до 2030 року і новому Зеленому курсі ЄС [183]. План дій з розвитку циркулярної економіки для більш чистої та конкурентної Європи також чітко визначає розвиток «зелених» закупівель для досягнення цілей циркулярної економіки. Зокрема, передбачено розробку мінімального обов'язкового критерію «зелених» публічних закупівель у законодавстві в окремих сферах діяльності. У нещодавній Комунікації Європейської комісії щодо Плану дій з розвитку органічної продукції «зелені» публічні закупівлі розглядаються в якості засобу збільшення органічного фермерства та стимулювання запровадження органічної продукції для замовників (школи, університети тощо). Одним із завдань у Плані визначено інтеграцію органічної продукції у мінімальний обов'язковий критерій для публічних закупівель сталої їжі.

Слід вказати, що певні позитивні кроки в Україні у цьому напрямі вже є, однак вони носять фрагментарний характер. Так, Національна доповідь «Цілі Сталого Розвитку: Україна» [3] в межах Цілі 12 зазначає, що окремо для України завдання із забезпечення сталої практики публічних закупівель відповідно до національних стратегій і пріоритетів не визначено, оскільки воно враховано у відповідних програмних документах. Не зважаючи на те, що у Національній доповіді «Цілі сталого Розвитку: Україна» вказано про недоцільність визначення окремого завдання із забезпечення сталих практик публічних закупівель, оскільки це вже враховано у відповідних програмних документах, потрібно вказати на проблему ігнорування у таких документах соціальної складової сталих публічних закупівель.

3) Неєфективна реалізація законодавства у сфері публічних закупівель з метою досягнення цілей сталого розвитку. Слід вказати, що 19 квітня 2020 р. була введена в дію нова редакція Закону України «Про публічні закупівлі», згідно з якою правова основа відносин у сфері публічних закупівель зазнала значних змін, що у більшій мірі обумовлено виконанням Україною своїх

зобов'язань щодо адаптації національного законодавства до вимог ЄС згідно з Угодою про асоціацією. Дана редакція надала значні можливості для здійснення «зелених» та соціально відповідальних публічних закупівель. Втім, деякими з таких можливостей замовники до сих пір не користуються. У першу чергу, це стосується застосування такого нового для системи публічних закупівель України критерію оцінки пропозицій як вартість життєвого циклу предмета закупівлі. Такий критерій оцінки надає можливості для замовників проводити більш повний аналіз витрат [184], що крім початкової закупівельної ціни включає витрати, пов'язані з використанням товару, з підтримкою функціонування товару, із завершенням строку служби товару. Крім того, відповідно до Закону України «Про публічні закупівлі» до витрат, які можуть включатися до вартості життєвого циклу товару, відносяться витрати, пов'язані з впливом зовнішніх екологічних чинників протягом життєвого циклу товару, у разі якщо їхня грошова вартість може бути визначена (наприклад, вплив викидів парникових газів, інших забруднюючих речовин). Однак відповідно до практики ЄС, його країн-членів та інших країн світу застосування даного критерію є складним процесом і потребує спеціальних знань. Отже, з метою спрощення використання даного критерію розробляються спеціальні інструменти-калькулятори разом з роз'ясненнями щодо їхнього застосування. Наприклад, Європейська комісія розробила такі керівництва для комп'ютерної техніки і освітлення [185]. Деякі країни-члени ЄС також обрали такий підхід і запровадили спеціальні інструменти-калькулятори для окремих видів товарів [186]. У використанні даного критерію оцінки є важливим підхід, за якого можливо врахувати особливості відповідного товару (групи товарів). У вересні 2020 р. наказом Міністерства економіки України від 28.09.2020 р. № 1894 була затверджена Примірня методика визначення вартості життєвого циклу. Однак слід наголосити, що дана методика є лише примірною, а також загальною. Тобто вона не містить підходу щодо розрахунку витрат для конкретних товарів (груп товарів), що значно ускладнює розуміння та роботу замовників. Отже, можна зробити висновок про те, що сталі публічні закупівлі вимагають не лише

формального передбачення положень у законодавстві, але і засобів для їх практичного застосування, без яких такі норми залишатимуться «мертвими».

4) Поява тенденцій з порушення взятих Україною міжнародних зобов'язань у сфері публічних закупівель. Зокрема, в останній час прослідковуються певні негативні тенденції щодо порушення взятих Україною таких зобов'язань, що яскраво проявляється у сфері публічних закупівель і негативно впливає на формування правової моделі сталого розвитку.

Як вже було зазначено, ринки публічних закупівель є значними за обсягами, а отже становлять інтерес для міжнародної торгівлі. У ЄС вони сягають 13,4% ВВП, у Японії – 16,2 % ВВП та 9,3% у США [187, с. 7]. Так, в межах Угоди про асоціацію з ЄС Україна взяла зобов'язання щодо адаптації вітчизняного законодавства до вимог Директив ЄС у сфері закупівель (2014/24/ЄС та 2014/25/ЄС), що передбачатиме поступове відкриття ринку ЄС для українських постачальників. Крім того, з 2016 р. Україна є учасницею Угоди СОТ про державні закупівлі, основна мета якої полягає у досягненні лібералізації ринків публічних закупівель країн-членів даної Угоди на основі принципу недискримінації, а також забезпечення на законодавчому рівні дотримання під час здійснення закупівель принципів прозорості, конкуренції та рівного ставлення. Публічні закупівлі становлять важливу частину для проведення переговорів для включення відповідних зобов'язань також і в угоди про вільну торгівлю (наприклад, глава 10 Угоди про вільну торгівлю між Україною та Канадою; розділ 6 Угоди про вільну торгівлю між Україною та державами ЄАВТ). Тобто предметом міжнародних переговорів, як правило, виступає визначення закупівель країни, що будуть охоплюватись відповідними зобов'язаннями із забезпечення доступу до ринку.

Відповідно до Стратегії реформування системи публічних закупівель («дорожньої карти»), яка була розроблена та затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 174-р від 24.02.2016 р. на виконання зобов'язань України відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, одним із основних напрямів реалізації Стратегії полягає у визначенні активної позиції «Уряду щодо

запобігання змінам до законодавства про публічні закупівлі, що матимуть за мету ухвалення законодавства всупереч зобов'язанням України в рамках Угоди про асоціацію або ж можуть призвести до цього».

При цьому посилюється тенденція щодо звуження сфери дії Закону України «Про публічні закупівлі», що не відповідає міжнародним зобов'язанням у сфері закупівель і було характерним для попередніх років становлення законодавства про публічні (тоді – державні) закупівлі [188]. У червні 2021 р. до Закону України «Про публічні закупівлі» було внесено зміни [189], серед яких слід звернути увагу на розширення переліку випадків, на які не поширюється дія Закону, до якого додано роботи з будівництва (у тому числі, супровідні цим роботам послуги) Великої кільцевої автомобільної дороги навколо м. Києва (Київська область). При цьому у пояснювальній записці до проекту даного Закону про цю зміну прямо не вказано і не надано обґрунтування необхідності виведення таких закупівель з-під сфери дії Закону України «Про публічні закупівлі». За попередніми оцінками вартість такого будівництва може становити 85 млрд грн [190]. Для порівняння – у 2020 р. всього у системі Прозорро було проведено закупівлі очікуваною вартістю 827,90 млрд грн [191]. Тобто потенційна вартість кільцевої дороги може становити приблизно 10% очікуваної вартості всіх закупівель у 2020 р., на чому наголошує і Transparency International Ukraine [192], і такі закупівлі планується проводити поза правилами публічних закупівель.

Зазначені зміни до Закону України «Про публічні закупівлі» можуть призводити до ситуацій, коли державні кошти будуть використані без забезпечення належного рівня прозорості, що створює сприятливе поле для корупційних проявів. Крім того, виведення закупівель з-під сфери дії Закону надає право закуповувати відповідні товари, роботи та послуги не на конкурентній основі, що може мати наслідком неефективне використання грошей платників податків. Це, у свою чергу, може негативно впливати на реалізацію Україною Цілі сталого розвитку 16 «Мир, справедливість та сильні інститути», що у першу чергу, стосується завдання 16.6 «Скоротити масштаби

корупції». Так, у дослідженні Ради міністрів Північних країн, зокрема ролі закупівель у досягненні Цілі 16 [35, с. 64], в якості найкращих практик наведено саме електронну систему закупівель Prozorro, якій вдалось істотно знизити рівень корупції.

Таке звуження сфери дії Закону України «Про публічні закупівлі» може справляти негативний вплив не лише всередині країни, але і порушувати взяті Україною міжнародні зобов'язання у сфері публічних закупівель, зокрема в межах Угоди про асоціацію з ЄС та Угоди СОТ про державні закупівлі. Законодавство ЄС у сфері публічних закупівель вимагає, щоб закупівлі, які перевищують відповідні порогові показники (у багатьох випадках і допорогові закупівлі), здійснювались на основі принципів прозорості, конкуренції, рівного ставлення та недискримінації. У червні Європейська комісія опублікувала новину про те, що подає до суду на Республіку Польща, оскільки польське законодавство, яке імплементує Директиви ЄС у сфері закупівель (2014/24/ЄС та 2014/25/ЄС), не відповідає у повній мірі законодавству ЄС. Так, Польща серед закупівель, на які не розповсюджується дія законодавства у сфері закупівель, виділяє два випадки, які Єврокомісія вважає такими, що порушують право ЄС: 1) закупівлі послуг з виготовлення певних публічних документів, таких як посвідчення особи, паспорти, нотаріальні документи, медичні довідки, посвідчення водія, акцизні марки, а також програмне забезпечення для управління такими документами; 2) закупівлі послуг з врегулювання банківських спорів, таких як виплати з гарантійного банківського фонду, та реструктуризації проблемних банків. Європейська комісія зазначає, що не зважаючи на те, що Директиви ЄС передбачають перелік деяких випадків, на які їхня дія не розповсюджується, вони все одно не охоплюють такі широкі категорії закупівель, що виведені з-під сфери дії законодавства Республіки Польща [193].

Так, глава 3 Директиви ЄС 2014/24/ЄС передбачає перелік виключень з-під сфери її дії. Однак є очевидним той факт, що виведення закупівель з будівництва Великої кільцевої дороги не відповідає даній Директиві, до

положень якої Україна має привести у відповідність національне законодавство згідно з оновленим Додатком XXI про закупівлі до Угоди [194]. Виходячи із потенційної вартості таких закупівель, вони можуть становити інтерес для міжнародної торгівлі, як це визначає Суд ЄС у своїх рішеннях [195]. Крім того, сфера охоплення закупівель України Угодою СОТ про державні закупівлі не передбачає такого виключення.

Крім звуження сфери дії Закону України «Про публічні закупівлі», варто також вказати про законодавчу ініціативу з локалізації в закупівлях, яка передбачає для певних видів товарів (в основному, транспортних засобів та обладнання) обов'язкову умову для їх закупівлі – наявність встановленого ступеня локалізації виробництва [196]. Проект в тому вигляді, як його подано та представлено авторами, тягне за собою порушення міжнародних зобов'язань у сфері публічних закупівель як в межах ЄС, так і в межах СОТ. За результатами аналізу пояснювальної записки до законопроекту можна зробити наступні висновки. Так, автори проекту вказують, що його положення є елементом гармонізації вітчизняного законодавства з Директивами ЄС, а саме використання асиметричного підходу закріплення в ЄС положень Директиви 2014/25/ЄС у комунальному секторі економіки, відповідно до якої замовник має право відхиляти тендерні пропозиції при закупівлях, якщо частка продукції, що походить з третіх країн, перевищує 50% від загальної вартості продукції, яка становить тендерну пропозицію. Дійсно, дана Директива передбачає таке право замовників (ст. 85), однак визначальним у даному випадку є те, що це положення може застосовуватись лише по відношенню до третіх країн, з якими ЄС не має дво – чи багатосторонніх угод, які забезпечують порівняний або ефективний доступ до ринків закупівель, про що у пояснювальній записці до законопроекту не згадується. Таким чином, враховуючи взаємні зобов'язання ЄС та України відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, обидві сторони не можуть застосовувати такі захисні механізми. Крім того, відповідно до ст. 154 Угоди про асоціацію «Сторони домовились, що ефективно і взаємне відкриття відповідних ринків має здійснюватися поступово та одночасно. Доступ до

ринку надається Сторонами на умовах взаємності, що пов'язується з досягнутим прогресом адаптації законодавства відповідно до Додатка до Угоди». Відповідно до цієї норми можна зробити висновок про потенційне закриття ЄС доступу до свого ринку закупівель у разі запровадження Україною таких положень. Також Україна під час визначення сфери охоплення Угодою СОТ про державні закупівлі не передбачила особливостей для певних галузей промисловості або товарів, а також перехідного періоду для захисних заходів. Наприклад, Австралія під час приєднання до Угоди відстоювала нерозповсюдження дії Угоди на моторні транспортні засоби, і вдалось закріпити такі виключення з-під дії для визначених замовників деяких штатів у своєму Додатку 2 до Угоди [197].

Національна економічна стратегія до 2030 р. серед неприпустимих кроків, заборонених напрямів руху, що є критичними перепонами для розвитку економіки, визначає невиконання Угоди про асоціацію з ЄС. Крім того, у даній Стратегії у межах стратегічної цілі «Забезпечення інтеграції українського промислового сектору до глобальних ланцюгів вартості, створення умов для розширення експорту промислової продукції», у завданні наголошено саме на *зважаєному (авторське виділення)* застосуванні протекціоністських заходів, які можуть ... стати приводом для впровадження симетричних/асиметричних заходів проти продукції України». Саме зважене застосування заходів із захисту національних інтересів полягає у врахуванні міжнародних зобов'язань.

5) Не визнання сталих публічних закупівель в якості складової конкурентної політики України в нових умовах міжнародної конкуренції. Запровадження «зелених» та соціальних вимог слід розглядати і як невід'ємну частину забезпечення чесних умов участі у закупівлях, тобто їх економічної складової, з метою боротьби з демпінгом, який досягається недобросовісними учасниками через недотримання екологічних або соціальних стандартів, що є досить розповсюдженою практикою, і це у свою чергу, усуває від участі добросовісних суб'єктів господарювання, які таких стандартів дотримуються. Крім того, сталі публічні закупівлі відіграють важливу роль у забезпеченні

доступу до ринків публічних закупівель інших країн, зокрема в межах Угоди СОТ про державні закупівлі, члени якої досить активно запроваджують «зелені» закупівлі, у т.ч. ЄС, який розглядає необхідність застосування «зелених» та соціальних вимог в якості захисту свого ринку від учасників з третіх країн, з якими він не має міжнародних зобов'язань, і які не дотримуються таких стандартів [198]. У аспекті реалізації нового «зеленого» курсу ЄС «Green deal», без запровадження «зелених» закупівель в Україні можна спрогнозувати створення серйозних перешкод для українських учасників у потраплянні на ринок ЄС [199]. Тому замовники завдяки своєму попиту можуть формувати та давати сигнал бізнесу щодо тенденцій, які складаються на ринку, для того, щоб суб'єкти господарювання заздалегідь могли планувати на майбутнє організацію своїх виробничих процесів з урахуванням таких тенденцій, щоб не втратити свої ринки збуту і не випасти зі світового контексту.

На підставі вищенаведеного можна зробити *наступні висновки*:

1. Доводиться, що публічні закупівлі виступають системоутворюючим елементом правової моделі сталого розвитку України, що обумовлено їх значним потенціалом у досягненні як безпосередньо, так і опосередковано, майже всіх цілей сталого розвитку.

2. Виявлено основні проблеми на шляху до запровадження та реалізації сталих публічних закупівель в Україні: 1) відсутність стратегічного бачення на рівні держави розвитку публічних закупівель в якості засобу досягнення цілей сталого розвитку; 2) відсутність узгодженості та взаємозв'язку розвитку сталих публічних закупівель з національними стратегічними цілями сталого розвитку та прогнозними і програмними документами економічного й соціального розвитку України; 3) неефективна реалізація законодавства у сфері публічних закупівель з метою досягнення цілей сталого розвитку; 4) розвиток тенденцій з порушення взятих Україною міжнародних зобов'язань у сфері публічних закупівель; 5) не визнання сталих публічних закупівель в якості складової конкурентної політики України в нових умовах міжнародної конкуренції.

3. Пропонується розробити та затвердити Національну стратегію розвитку публічних закупівель, у якій визначити національні пріоритети, яким мають слідувати замовники під час організації та здійснення своїх закупівель, а також цілі за відповідними напрямками державної економічної, екологічної і соціальної політики, у досягненні яких публічні закупівлі можуть відіграти важливу роль. В основу Стратегії має бути покладено ідеї спільної відповідальності за майбутнє суспільства, що передбачає реалізацію Цілей сталого розвитку до 2030 року [200].

4. Враховуючи потенційну роль публічних закупівель у досягненні цілей сталого розвитку та формуванні правової моделі сталого розвитку, вбачається за доцільне виділення у Національній економічній стратегії на період до 2030 р., яка є основою під час розроблення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади планів заходів, проєктів програмних і стратегічних документів, проєктів законів та інших актів законодавства, окремого стратегічного напрямку «Сталі публічні закупівлі» із визначенням відповідних стратегічних цілей, серед яких слід визначити:

1) «забезпечення розвитку зелених публічних закупівель» із визначенням відповідних шляхів досягнення стратегічної цілі, зокрема, запровадження циркулярних публічних закупівель, закупівель «зеленої» електроенергії, із відповідними завданнями розробки рекомендаційних планів здійснення таких закупівель, технічних специфікацій товарів, робіт та послуг із застосуванням «зелених» вимог, узагальнення найкращих практик здійснення «зелених» закупівель, підвищення професіоналізації замовників у сфері застосування «зелених» вимог тощо;

2) «забезпечення розвитку соціально відповідальних публічних закупівель» із визначенням відповідних шляхів досягнення стратегічної цілі, зокрема, запровадження практик застосування соціальних вимог у закупівлях, у тому числі у ланцюгах поставок, із визначенням завдань щодо розробки рекомендаційних умов договору щодо працевлаштування, дотримання вимог з охорони праці та трудових прав;

3) «забезпечення розвитку публічних закупівель для інновацій» із визначенням відповідних шляхів досягнення стратегічної цілі, зокрема, запровадження практик застосування закупівель для розвитку інновацій (у якості першого покупця інноваційного продукту, забезпечуючи його вихід на ринок, або як замовник інноваційних рішень наявних потреб), із визначенням завдань щодо внесення змін до законодавства із запровадження нових процедур закупівель, підвищення професіоналізації замовників з правильного формування критеріїв оцінки пропозицій, технічних специфікацій, вирішення питання з охорони прав інтелектуальної власності тощо.

2.4. Державна допомога як інструмент реалізації стимулюючого потенціалу правової моделі сталого розвитку України

Єдиний ринок є одним з найбільших досягнень Європи та його найважливішим активом: 25 мільйонів малих, середніх та великих компаній конкурують за обслуговування майже 450 мільйонів споживачів [201]. Розвиток ринку сприяє довгостроковій конкурентоспроможності компаній ЄС та, в тому числі, тих країн, які підписали Угоду про асоціацію (зокрема Україна), а також досягненню цілей сталого розвитку.

Конкуренція є необхідною умовою для отримання переваг єдиного ринку, забезпечення справедливості та рівних умов для усіх компаній. Здорова конкуренція дає компаніям стимули до інновацій, виходу на нові ринки та підвищення ефективності. Як наслідок, для споживачів доступними є більший вибір та нижчі ціни. Вищеперелічені фактори також є основоположними для того, щоб досягати Цілі сталого розвитку.

Стимулювання економічного зростання можливе за допомогою різних інструментів. Іноді у результаті певних прогалин ринку, надання державної допомоги є необхідним інструментом для вирішення певних проблем, однак

разом з цим окрім підтримки певних суб'єктів господарювання можуть виконуватися і інші горизонтальні цілі сталого розвитку.

Однак, компанія, яка отримує ресурси держави чи територіальної громади за рахунок державної допомоги, отримує конкурентну перевагу над іншими учасниками на ринку. Державна допомога – це перевага, що надається органом державної влади чи місцевого самоврядування на вибіркових засадах певним підприємствам. Сприяння деяким суб'єктам господарювання на шкоду іншим може створити умови, за яких менш ефективні компанії отримують можливість відновити свою діяльність або навіть розширитися за рахунок більш ефективних. Ось чому Договір про функціонування ЄС [91] взагалі забороняє державну допомогу, якщо її позитивні наслідки не перевищують негативного впливу у вигляді спотворення конкуренції. Цей баланс, швидше за все, буде позитивним, якщо допомога спрямована на усунення ринкових збоїв, підвищення ефективності ринку, переслідуючи тим самим досягнення певних цілей та виконання завдань сталого розвитку.

Проблематика надання державної допомоги в останнє десятиліття привертає пильну увагу з боку зарубіжних науковців. Аналізуючи роботи іноземних вчених, слід зауважити, що досліджена сфера є наразі актуальним полем для дискусії. Заслужують на увагу праці Н. Бачіли [202, с. 111 – 122], А. Додешку [203, с. 68 – 76], Ф. Ніколейдса [204], Р. Хеффрона [205] та ін.

Деякі аспекти надання державної допомоги з урахуванням впливу на економічну конкуренцію висвітлювалися у роботах О.О. Бакалінської [206], Я.В. Петруненка [207, с. 132–138] та ін. Втім, аналіз праць вітчизняних дослідників свідчить про значну кількість проблемних аспектів, які на даний момент не знайшли своє відображення в українській науковій літературі, тому дослідження державної допомоги з позиції досягнення цілей сталого розвитку набуває особливої актуальності та якісно нового значення.

З моменту набрання чинності Угодою про асоціацію між Україною та ЄС (далі – Угода про асоціацію) [33], держава зобов'язалась розробити національну

систему контролю і моніторингу державної допомоги, в тому числі визначити Уповноважений орган з цих питань.

Так, Законом України «Про державну допомогу суб'єктам господарювання» (далі – Закон) [208] Антимонопольний комітет України (далі – Комітет) визначено Уповноваженим органом з питань державної допомоги суб'єктам господарювання, який в повному обсязі здійснює всі повноваження, що пов'язані з проведенням моніторингу державної допомоги суб'єктам господарювання, здійсненням контролю за її допустимістю.

Крім того, Комітет використовуючи положення статті 264 Угоди про асоціацію, під час аналізу практики надання державної допомоги приймає до уваги відповідну судову практику Суду Європейського Союзу, а також відповідне вторинне законодавство, рамкові положення, керівні принципи та інші чинні адміністративні акти Союзу.

Це означає, що Комітет при прийнятті рішень може використовувати вторинне законодавство ЄС, відповідні судові рішення та рішення Європейської Комісії. В свою чергу нормативно-правова база ЄС сприяє досягненню цілей сталого розвитку. Відтак, у 2014 р. Комісія прийняла керівні принципи державної допомоги щодо оцінки проєктів державного фінансування в галузі енергетики та навколишнього середовища на період з 2014 до 2020 рр. [209]. Ключова ідея полягає у тому, що допомога, яка направлена на охорону навколишнього середовища має більше позитивних переваг проти її негативного впливу на конкуренцію і на внутрішній ринок.

Як стверджує Р. Хеффрон, енергетична безпека та екологічні цілі набагато важливіші в довгостроковій перспективі суспільства, ніж економічна конкуренція [205]. Цьому є підтвердження, оскільки нормативно-правова база ЄС сприяє розвитку відновлювальних джерел енергії, а також захисту навколишнього середовища.

Єврокомісія зазначає, що керівні принципи з навколишнього середовища покликані надавати допомогу державам-членам у досягненні їх кліматичних цілей, допускаючи спотворення ринку, яке може виникнути в результаті

надання грантів на розвиток відновлювальних джерел енергії. Принципи також включають положення щодо впливу державної допомоги на розвиток енергетичної інфраструктури та генеруючих потужностей, щоб зміцнити внутрішній ринок енергії і гарантувати безпеку поставок [210].

Прийняття цих принципів обумовлено зростаючою важливістю захисту клімату та містять положення щодо інфраструктури чистої мобільності та біорізноманіття, а також ефективність використання ресурсів для підтримки переходу до циркулярної економіки. Настанови про державну допомогу в галузі енергетики та навколишнього середовища дозволяють державам-членам підтримувати проєкти з охорони навколишнього середовища (включаючи охорону клімату та вироблення зеленої енергії), а також заходи щодо забезпечення адекватності виробництва енергії за певних умов. Метою керівних принципів є надання допомоги державам-членам у досягненні амбітних цілей ЄС щодо енергетики та клімату за мінімально можливих витрат для платників податків та без зайвого спотворення конкуренції на єдиному ринку. Крім того, даний документ є гнучким інструментом у досягненні цілей сталого розвитку, оскільки визнає допустимими велику кількість видів державної допомоги. Більше того, Єврокомісією були розроблені нові керівні принципи, які зараз проходять стадію громадського обговорення, а саме «Guidelines on State aid for climate, environmental protection and energy 2022» [211].

Отже, як бачимо правила державної допомоги постійно знаходяться у процесі їх перегляду та модернізації через обставини, що відбуваються на ринку. Концепція сталого розвитку займає центральне місце серед глобальних політичних, правових та соціальних дискусій особливо після загострення екологічної ситуації у світі, що пов'язана зі швидким індустріальним розвитком, який відбувається на даний час. Ця концепція передбачає інтеграцію економічних, екологічних та соціальних цілей. Правила надання державної допомоги еволюціонують ідучи паралельно з економічними та технологічними змінами, з появою нових політичних пріоритетів (наприклад, посилення

акценту на охороні навколишнього середовища) тощо. Отже, політика ЄС щодо державної допомоги зазнає ряд важливих змін за останні роки.

З огляду на вищезазначене, з боку держав-членів ЄС постійно докладаються значні зусилля щодо забезпечення раціонального та ефективного використання державних коштів та їх спрямування на задоволення першочергових суспільних потреб. Правильно спрямована державна допомога може стати інструментом, за допомогою якого можна ефективно впроваджувати принципи сталого розвитку [212, с. 42]. За загальним правилом, держава, перш за все, виступає в ролі інвестора, вкладаючи ресурси в певні проєкти, що зазвичай мають бути успішними. Підтримання економічно неефективного виробництва загострює проблему дефіциту бюджетних коштів. Крім того, зважаючи, перш за все, на заборону надання державної допомоги в умовах економічної конкуренції, постає питання надання такого виду допомоги, який би переслідував мету з досягнення певного загальнодержавного економічного, соціального ефекту, був сумісним з належним функціонуванням ринку і в меншій мірі впливав на конкурентне середовище.

Захист навколишнього середовища, боротьба зі зміною кліматичних умов тощо – це дуже важливі фактори, які потрібно приймати до уваги для того, щоб мати уявлення про методи та засоби вирішення питань розвитку та збереження економічної конкуренції на ринку при наданні державної допомоги на засадах сталого розвитку. Відповідно питання про те, чи може торгівля товарами та послугами на національному та міжнародному рівнях здійснюватися у вільному та лібералізованому ринку із дотриманням правил державної допомоги абсолютно для всіх суб'єктів господарювання, одночасно підтримуючи та просуваючи ідеї сталого розвитку, є дуже важливим з огляду на сучасні тенденції зміни кліматичних умов та перспективи економічного розвитку в цілому у світі.

Враховуючи вищенаведене, слід більш детально висвітлити аспекти надання державної допомоги, яка може підтримати виробництво передових технологій, здатних забезпечити досягнення цілей сталого розвитку та у

меншій мірі спотворювати економічну конкуренцію, надаючи переваги обмеженому колу учасників ринку.

Актуальність вищенаведених аспектів зумовлює країни приймати різні рамкові національні документи, які б декларували основні цінності, що мають бути покладені в основу вирішення низки соціально-економічних, екологічних тощо питань.

В Україні це підтверджується тим, що на національному рівні Указом Президента України № 722/2019 було затверджено Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року з урахуванням особливостей розвитку України, викладених у Національній доповіді «Цілі сталого розвитку: Україна» [85], а саме:

- 1) подолання бідності;
- 2) подолання голоду, досягнення продовольчої безпеки, поліпшення харчування і сприяння сталому розвитку сільського господарства;
- 3) забезпечення здорового способу життя та сприяння благополуччю для всіх у будь-якому віці;
- 4) забезпечення всеохоплюючої і справедливої якісної освіти та заохочення можливості навчання впродовж усього життя для всіх;
- 5) забезпечення гендерної рівності, розширення прав і можливостей усіх жінок та дівчат;
- 6) забезпечення доступності та сталого управління водними ресурсами та санітарією;
- 7) забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх;
- 8) сприяння поступальному, всеохоплюючому та сталому економічному зростанню, повній і продуктивній зайнятості та гідній праці для всіх;
- 9) створення стійкої інфраструктури, сприяння всеохоплюючій і сталій індустріалізації та інноваціям;
- 10) скорочення нерівності;

11) забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів;

12) забезпечення переходу до раціональних моделей споживання і виробництва;

13) вжиття невідкладних заходів щодо боротьби зі зміною клімату та її наслідками;

14) збереження та раціональне використання океанів, морів і морських ресурсів в інтересах сталого розвитку;

15) захист та відновлення екосистем суші та сприяння їх раціональному використанню, раціональне лісокористування, боротьба з опустелюванням, припинення і повернення назад (розвертання) процесу деградації земель та зупинка процесу втрати біорізноманіття;

16) сприяння побудові миролюбного і відкритого суспільства в інтересах сталого розвитку, забезпечення доступу до правосуддя для всіх і створення ефективних, підзвітних та заснованих на широкій участі інституцій на всіх рівнях;

17) зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках глобального партнерства в інтересах сталого розвитку.

Як бачимо з вищенаведеного переліку цілей сталого розвитку, надання державної допомоги суб'єктам господарювання може стати інструментом для досягнення більшості з них. Наприклад, забезпечення доступу до недорогих, надійних, стійких і сучасних джерел енергії для всіх – можливо досягти шляхом розвитку та заохочування суб'єктів господарювання, які займаються впровадженням альтернативних джерел енергії. Ціль – забезпечення відкритості, безпеки, життєстійкості й екологічної стійкості міст, інших населених пунктів – можливо досягти шляхом прийняття певних програм фінансування суб'єктів господарювання, які б скорочували промислові викиди, в тому числі оксид карбону, сортували сміття тощо.

Україна разом з усім цивілізованим світом узяла на себе зобов'язання до 2030 року скоротити рівень викидів парникових газів на 40% порівняно з 1990

роком. Однак великий шлях декарбонізації країни тільки починається. У 2020 році українська влада повинна була узяти на себе зобов'язання в рамках «Паризької угоди» – «Національний визначений внесок-2» (НВВ2). Це мало відбутися у листопаді 2020 року на 26-й конференції ООН із зміни клімату в Глазго. Проте через пандемію коронавірусу COVID-19 цей захід перенесли на 2021 рік. Отже, Україна має час на підготовку та формулювання свого НВВ2 у спосіб, який не призведе до виникнення ускладнень для промисловості як основного генератора викидів CO₂ [213].

В європейських країнах, як приклад, вже досить тривалий час існує велика кількість програм по декарбонізації. Однією з таких у Норвегії був Mongstad case. 16 червня 2008 р. Європейська асоціація вільної торгівлі (далі – ЕФТА) прийняла рішення, яке дозволило норвезькому уряду інвестувати державні кошти в компанію, яка мала побудувати та володіти випробувальним центром Mongstad, установкою постспалювання, призначеної для випробувань, перевірки та демонстрації системи уловлювання та зберігання вуглецю (далі – ССС). Компанія, яка керувала проектом, залучила StatoilHydro (20%) разом з урядом Норвегії (80%). Якби інші компанії виявили бажання брати участь, держава пропорційно зменшила б свою частку. У своєму повідомленні норвезька влада стверджувала, що інвестиції держави не є державною допомогою, оскільки вони відповідають так званому «принципу інвестора з ринковою економікою». Для дотримання цього принципу держава повинна продемонструвати, що приватний інвестор, який працює в конкурентних ринкових умовах, прийме таке саме інвестиційне рішення в своїх комерційних інтересах. Якщо це так, державне стимулювання не спотворює конкуренцію, а отже, не буде класифікуватися як державна допомога. ЕФТА постановила, що державний внесок не відповідає принципу «інвестора з ринковою економікою». ЕФТА також встановила, що проект розрахований на 5 років, і не можна було передбачити прибутку за такий короткий термін. Через невизначеність щодо результатів проекту жодна приватна організація ніколи б не інвестувала в такий

проект за тих самих умов. Таким чином, ЕФТА встановила, що державні інвестиції в компанію все ж таки становлять державну допомогу.

Під час оцінки допустимості такої державної допомоги ЕФТА слідувала за наступним алгоритмом. Стосовно здатності цього державного внеску «сприяти розвитку певних видів економічної діяльності» за умови, що державні інвестиції не впливають на умови торгівлі, Орган управління ЕФТА застосував «триетапний» тест балансу Комісії ЄС.

На цій підставі Орган управління ЕФТА дійшов висновку, що державна інвестиція була сумісна з Угодою вільної торгівлі з таких причин:

- Mongstad «націлений на чітко визначену мету, що представляє інтерес для вільної торгівлі», оскільки він, ймовірно, сприятиме як попередній етап демонстрації повного ланцюга CCS;

- державні інвестиції усунули ринковий збій і дали стимулюючий ефект, оскільки без такого державного втручання проєкт Mongstad не був би вигідним для приватного оператора на ринку;

- допомога була відповідною, оскільки альтернативних стимулів не було;

- допомога була пропорційною, оскільки проєкт Mongstad діятиме лише протягом короткого періоду часу; і спостерігався позитивний баланс між негативним впливом на конкуренцію та позитивним ефектом, пов'язаним із захистом навколишнього середовища CCS [214].

В Україні, наприклад, Європейський банк реконструкції та розвитку та ТОВ «Оператор ГТС України» 23 липня 2021 р. підписали угоду про формалізацію співпраці щодо низьковуглецевого водню та розвитку ланцюгів постачання водню. Завдання оператора ГТС полягає у підготовці української інфраструктури до декарбонізованих енергетичних ринків майбутнього. «Україна значною мірою покладається на викопне паливо у всіх секторах своєї економіки, а водень може бути гарною альтернативою у рамках декарбонізації та скорочення залежності від викопного палива. Підтримка переходу країн до «зеленої» економіки є ключовим пріоритетом для ЄБРР», – зазначив керуючий директор ЄБРР Гаррі Бойд-Карпентер [215]. Зазвичай, наслідками підписання

угод з ЄБРР, в частині надання певної поворотної фінансової підтримки, є укладення гарантійної угоди між Міністерством фінансів України та ЄБРР, тобто Україна виступає гарантом виплати кредитних коштів. Такий вид партнерства останнім часом зустрічається дуже часто.

Крім того, зараз **розробляють механізм компенсації** для підприємств, які хочуть проводити енергоефективні заходи. Розміри компенсації встановлюватимуться у відсотках до вартості проєктів відповідно до розмірів підприємств: для малих – 50%, середніх – 40%, великих – 30%. Також будуть встановлені граничні суми відшкодування: для малих – 1 млн грн, середніх – 2,5 млн грн, великих – 5 млн грн. Компенсацію зможе отримати будь-яке підприємство, що є платником податку на викиди CO₂ та проведе енергоаудит чи запровадить систему енергоменеджменту [213].

Слід зазначити, що національна правова база цілком сприяє подібним проєктам. Більше того, 11 жовтня 2021 р. Кабінетом Міністрів України було прийнято Постанову № 1060 «Про затвердження критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на охорону навколишнього природного середовища» [216]. Відповідно до цих Критеріїв допустимими для конкуренції визнаються наступні види державної допомоги:

- 1) що дає змогу суб'єктам господарювання застосовувати нові екологічні стандарти або підвищувати визначений законодавством рівень охорони навколишнього природного середовища за відсутності таких стандартів;
- 2) на завчасну адаптацію до нових екологічних стандартів;
- 3) на проведення екологічних досліджень;
- 4) на охорону земель і відтворення родючості ґрунту;
- 5) на високоефективну когенерацію;
- 6) на забезпечення ефективної роботи систем централізованого тепlopостачання;
- 7) на підвищення рівня енергоефективності;
- 8) на поводження з відходами;
- 9) на скорочення викидів парникових газів;

10) на енергетичну інфраструктуру;

11) на зміну місцезнаходження юридичної особи (зміну місця фактичного провадження діяльності);

12) на забезпечення балансової надійності об'єднаної енергетичної системи України.

Максимальний розмір інтенсивності такої державної допомоги становить від 5 до 100 відсотків. Різниця полягає у меті, яку переслідує програма державної допомоги або індивідуальна державна допомога, а також у розмірі підприємства. За загальним правилом найменший відсоток інтенсивності державної допомоги застосовується для суб'єктів великого підприємництва. Максимальна інтенсивність розрахована для охорони земель і відтворення родючості ґрунту, для скорочення викидів парникових газів, для будівництва енергетичної інфраструктури, а також для суб'єктів малого підприємництва.

Тобто головна ідея критеріїв полягає у поєднанні двох компонентів впливу державної допомоги – це розвиток економічної конкуренції та добробут країни у вигляді сприятливих бізнес умов у сфері енергетичних відновлювальних та кліматичних умов. Перший компонент досягається тим, що для суб'єктів малого підприємництва, яких дуже велика кількість на ринку, є можливим більший відсоток покриття витрат від держави, ніж для великих підприємств, які можуть поглинути ринок, зловживаючи своїм положенням, від чого страждає перш за все споживач. Другий компонент сприяє створенню екологічно чистих рішень на енергетичному ринку завдяки цілям державної допомоги, які визнаються допустимими відповідно до критеріїв.

Взагалі з метою підтримки та збільшення обсягів інвестицій у технології сталого розвитку надзвичайно важливими є певні стимули для суб'єктів господарювання у вигляді державної допомоги [217, с. 502]. Із цих причин державна допомога на захист навколишнього середовища, є більш виправданою з огляду допустимості впливу на економічну конкуренцію. Тобто така державна допомога у певній мірі може спотворювати економічну конкуренцію, однак її

позитивні наслідки для суспільства в цілому є надзвичайно важливими і тому вона визнається сумісною з ринком.

У випадку допомоги, пов'язаної з енергетикою, функціональність передбачає спільну оцінку принципів, такі як внесок у чітко визначену мету спільного інтересу, необхідність, доцільність, стимулюючий ефект, пропорційність, обмеження негативних наслідків на внутрішньому ринку.

Отже, активізація процесу виконання Україною зобов'язань, взятих на себе при приєднанні до Договору про заснування Енергетичного Співтовариства та положень Угоди про асоціацію не лише створює якісно нову правову основу для подальших відносин між Україною та ЄС, а й є стратегічним орієнтиром для проведення системних реформ, спрямованих на підвищення ефективності функціонування паливно-енергетичного комплексу країни, забезпечення енергетичної безпеки [218, с. 324], що у результаті створить надійне підґрунтя для досягнення цілей сталого розвитку.

Таким чином, проведений аналіз законодавства ЄС, українського законодавства у сфері державної допомоги, зарубіжної та вітчизняної наукової літератури, а також правозастосовної практики дає змогу дійти наступних **висновків:**

1. Програми державної допомоги суб'єктам господарювання є одними з найефективніших засобів досягнення цілей сталого розвитку, узгоджуючи тим самим інтереси держави та суб'єктів господарювання.

2. Екологічні проблеми у світі зумовлюють плавність перегляду підходів до оцінки допустимості підтримки проектів на захист навколишнього середовища, а також більш широкої гнучкості у тлумаченні критеріїв оцінки державної допомоги на сумісність для конкуренції.

3. Критерії з навколишнього середовища поєднують два компоненти впливу державної допомоги – це розвиток економічної конкуренції та добробут країни у вигляді сприятливих бізнес умов у сфері енергетичних відновлювальних та кліматичних умов.

2.5. Концепція соціально відповідальної поведінки бізнесу та її вплив на формування правової моделі сталого розвитку України

За останні роки в Україні назріла необхідність вирішення нових актуальних завдань, що вимагає пошуку вдосконалених підходів, здатних забезпечити безперервне економічне зростання за сучасних ринкових умов. Це вбачається можливим за умови переходу до моделі сталого розвитку, формування якої відбувається внаслідок поступового усвідомлення суспільством природоохоронних, економічних і соціальних проблем, які впливають на стан природного середовища.

Бажання та можливості бізнесу брати участь у досягненні Цілей сталого розвитку ООН значною мірою залежать від правового регулювання на національному рівні. Водночас, це актуалізує дослідження світових тенденцій реалізації концепції сталого розвитку провідними компаніями. Не менш важливим для залучення бізнесу до участі у формуванні правової моделі сталого розвитку є наявність державної та регіональних стратегій сталого розвитку на довгострокову перспективу, які мають стати орієнтиром для приватних компаній у розбудові ними своїх бізнес-стратегій.

Підставою залучення бізнесу до реалізації Цілей сталого розвитку ООН стала Ціль 17 «Зміцнення засобів здійснення й активізація роботи в рамках Глобального партнерства в інтересах сталого розвитку». В Україні вона знайшла своє відображення у Цілі 17 «Партнерство заради сталого розвитку» Національної доповіді «Цілі Сталого Розвитку: Україна», яка надає бачення орієнтирів досягнення Україною Цілей Сталого Розвитку. В Україні завдання щодо стимулювання й заохочення ефективного партнерства між державними організаціями, між державним і приватним секторами та між організаціями громадянського суспільства, спираючись на досвід і стратегії використання ресурсів партнерів, було конкретизовано внаслідок виділення ключових пріоритетів у ході експертних та громадських дискусій, та знайшло своє

відображення у завданні 17.3. «Розвивати партнерські відносини влади і бізнесу для досягнення Цілей Сталого Розвитку» [3].

Бізнес долучається до реалізації цілей сталого розвитку шляхом: виділення коштів на відповідальні практики, створення нових робочих місць, участі в програмах державно-приватного партнерства, наданні доступних продуктів і послуг, створення програм навчання та розвитку місцевих громад, проведення науково-дослідної роботи, переробки та утилізації відходів власного виробництва, а також участі в ініціативах агенцій ООН та інших міжнародних організацій, які спрямовані на покращення життя людей, збереження довкілля і турботу про майбутні генерації.

За даними Всесвітнього економічного форуму у Давосі, корпоративна соціальна відповідальність та сталий розвиток мають бути в основі будь-якого бізнесу. 80% населення в цілому погоджуються з тим, що бізнес може отримувати прибуток і водночас покращувати економічні та соціальні умови громади, в якій він працює [219].

Світові тенденції реалізації концепції сталого розвитку вказують на усвідомлення компаніями своєї відповідальності за майбутні покоління і необхідності інтеграції цілей сталого розвитку в свою діяльність. Нині найвищий рівень залучення у даному процесі демонструють найбільші світові корпорації, проте середній і малий бізнес також мають змогу взяти участь у досягненні цілей сталого розвитку, обравши для себе найбільш пріоритетні цілі – такі, де їхній внесок буде найбільш помітним, економічно доцільним і корисним для суспільства.

Варто відзначити, що наразі іноземні інвестори, як ніколи раніше, беруть до уваги дотримання українськими компаніями Цілей сталого розвитку – 2030, що також є конкурентною перевагою при виході на іноземні ринки.

Компанії можуть долучатися до ініціатив інших компаній, міжнародних організацій, урядів країн тощо. Зрештою, досягнення визначених 17 цілей сталого розвитку протягом наступних років потребує налагодження партнерських відносин на глобальному, національному та корпоративному

рівнях, врахування інтересів усіх зацікавлених сторін, визначення компаніями конкретних заходів і встановлення чітких цілей та завдань щодо реалізації концепції сталого розвитку, проведення науково-дослідної роботи, спрямування інвестицій у суспільно корисні та екологічно безпечні проекти, оцінювання власного внеску щодо втілення цілей сталого розвитку, а також звітування про виконану роботу, що дає змогу отримати вигоди у вигляді посилення транспарентності бізнесу та підвищення лояльності споживачів до компанії [220].

У свою чергу, інтерес держави полягає у залученні бізнесу до досягнення цілей сталого розвитку через створення для цього сприятливих умов, зокрема шляхом модернізації господарського законодавства відповідно до цілей сталого розвитку. Саме бізнес може відігравати ключову роль в досягненні цілей сталого розвитку. Бізнес-рішення і технології мають вирішальне значення для подолання бідності, забезпечення охорони здоров'я, освіти, боротьби зі зміною клімату і погіршенням стану навколишнього середовища. Цілі сталого розвитку є корисними для бізнесу для розширення ринку, об'єднання зацікавлених сторін, стабілізації ринків і сприяння прозорості фінансових систем [221].

Відповідальний підхід до ведення бізнесу стає все більш поширеним і в Україні. Серед компаній, які впроваджують у своїй діяльності принципи сталого розвитку, можна виокремити компанії енергетичної галузі, виробничі підприємства та молоді сучасні стартапи. Відповідальне ведення бізнесу, усвідомлення свого впливу на навколишнє середовище є результатом інформаційних кампаній та орієнтацією бізнесу на передовий досвід великих міжнародних компаній. Сьогодні можна спостерігати рух знизу догори у питаннях впровадження цілей сталого розвитку в економічні процеси. Сучасний бізнес без поштовху з боку держави самостійно підтримав світовий тренд щодо відповідального підходу до ведення бізнесу.

Українські компанії демонструють інтерес до цілей сталого розвитку, але зазвичай – лише в контексті окремих проєктів та окремих цілей сталого розвитку, без їх інтеграції в діяльність компаній.

Останнім часом ідею сталого розвитку часто почали ототожнювати зі зменшенням рівня забруднення, екологічно чистим способом життя або навіть просто зі свідомим ставленням до проблем про довкілля. Це дозволило багатьом організаціям по всьому світу, особливо бізнесу, вдавати, що їхні дії сприяють сталому розвитку та спрямовані на боротьбу із глобальною проблемою.

Не можна ототожнювати поняття «інформованість про екологічні проблеми» та «сприяння сталому розвитку»: «захист довкілля» полягає у зменшенні впливу на навколишнє середовище через економічну активність та іншу діяльність людини, як-от правильне поводження з відходами. Проте, сталий розвиток – це дещо більше, ніж зменшення шкоди. Він пов'язаний з управлінням спільними та суспільними ресурсами, щоб переконатися, що їх не використовують надмірно або зловживають ними, аби всі люди мали справедливий та однаковий доступ до них [222].

Сталий розвиток передбачає збалансованість розвитку економічної, екологічної та соціальної систем і одночасну їх здатність до саморегуляції та відтворення. Економічною наукою доведено і підтверджується практикою, що для забезпечення сталого розвитку соціальна відповідальність бізнесу має не менше значення, аніж розвинута економічна інфраструктура, політична стабільність або втілення в життя проєктів інноваційного розвитку [223, с. 4].

У різних тлумаченнях зазвичай робиться акцент на одному з трьох компонентів залежно від того, на що повинен бути спрямований сталий розвиток. З однієї точки зору, підкреслюється сталість економічної користі від використання природних благ. Інший погляд вказує на важливість збереження фізичних властивостей навколишнього природного середовища й підкреслює абсолютну цінність збереження екологічних функцій навколишнього середовища. Прихильники третього підходу акцентують увагу на важливості підтримки якості життя й цінностей, створених людиною [224, с. 130].

Питання соціальної відповідальності бізнесу впродовж останніх десятиріч стало важливим науково-практичним та теоретико-методологічним базисом

державної політики економічного розвитку багатьох країн світу. Розширення використання її базових положень як інструменту забезпечення сталого розвитку потребує зосередити увагу на встановленні форм і принципів взаємовідносин між державою, бізнесом і суспільством у контексті публічних інтересів з урахуванням політичних, економічних та соціальних реалій в Україні. У цьому контексті перед державою постає завдання створення та реалізації ефективних механізмів регулювання таких відносин та формування оптимальної національної моделі соціальної відповідальності [225, с. 105].

Перехід до сталого розвитку передбачає формування скоординованих дій у всіх сферах суспільного життя. Єдність економічних, соціальних та екологічних інтересів має реалізовуватись через відповідну систему взаємної відповідальності людини, держави, суспільства й бізнесу. Соціальна відповідальність бізнесу є невід'ємною складовою сталого розвитку суспільства з урахуванням факторів щодо забезпечення працівників необхідними соціальними благами, запровадження базових принципів етики бізнесу, збереження навколишнього середовища, турботливого ставлення до місцевих громад, а також дотримання основних напрямів соціальної політики на національному рівні.

Підґрунтям реалізації соціальної відповідальності бізнесу на основі цілей сталого розвитку є розбудова на всіх рівнях відкритої спільноти, інституційно-спроможної до ефективних дій [226].

Ідеї соціальної відповідальності бізнесу вітчизняні підприємства тривалий час сприймали лише як джерело необґрунтованих додаткових витрат. Орієнтація підприємств на досягнення фінансових результатів, а не на соціальну перспективу є цілком зрозумілою, оскільки саме фінансова доцільність діяльності підприємств визначає можливості їх існування та функціонування.

Соціальна відповідальність бізнесу безпосередньо пов'язана із реалізацією концепції сталого розвитку та є підсистемою соціальної відповідальності загальної системи суспільної взаємодії, а також засобом

гарантування та охорони суспільних відносин, які встановлюються певними суб'єктами та гарантуються певними засобами з метою дотримання поваги до прав людини, є проявом культури суспільства, реалізації його суспільних інтересів і регламентується соціальними нормами. Цей феномен є добровільною ініціативою організацій щодо дотримання етичних норм у сфері соціальної взаємодії та взяття на себе відповідальності за вплив на навколишнє середовище, партнерів, споживачів, працівників, громади тощо [227, с. 140].

Привертає увагу також специфіка корпоративно-соціальної відповідальності, яка регламентує етичні правила та норми функціонування бізнесу у зовнішньому та внутрішньому середовищі; несе суспільно значиму користь і для суспільства, і для компанії, і для партнерів, і для людини, сприяє соціалізації бізнесу та соціально-етичній спрямованості стратегічної діяльності підприємств.

Проте, сучасний стан популяризації корпоративно-соціальної відповідальності все ж таки тісно пов'язаний із економічними перевагами, які досягаються завдяки побудові соціально-відповідальної ділової репутації. Така активність з боку бізнесу не є результатом імперативних норм або заходів стимулюючого характеру, її природа зовсім інша, вона є добровільною ініціативою робити більше, ніж зобов'язаний за законом.

Проте часом за соціально-відповідальними та екологічними ініціативами з боку бізнесу не завжди знаходяться ідеї суспільного блага, часто мають місце недобросовісні маркетингові технології. Так, останнім часом набуває поширення таке явище як «грінвошинг». Термін «грінвошинг» позначає форму маркетингу, в якій зроблено акцент на екологічність товару. Використовується «грінвошинг» недобросовісними виробниками для створення *eco-friendly* іміджу бренду.

Підприємства у гонитві за економічними вигодами все більше вдаються до використання таких неетичних технологій у рамках стратегій екологізації, чим у довгостроковій перспективі уповільнюють зусилля щодо сталого розвитку, роблячи все більше людей скептичними до екологічних ініціатив. Так

само з іншими соціальними ініціативами бізнесу – неетичні, оманливі піар стратегії дискредитують ідеї сталого розвитку, що слід розуміти як бар'єр на шляху до розвитку сталої економіки.

Наразі для протидії таким неетичним маркетинговим заходам не розроблено вичерпної нормативної бази навіть у найрозвиненіших країнах світу. І якщо ця тенденція продовжиться без будь-якого регуляторного впливу, поступово довіра споживачів буде підірвана, що призведе до недовіри та підозри щодо будь-якої зеленої реклами [228, с. 52].

Важливо зазначити, що за таких умов, держава не має залишатися осторонь цих процесів. Потребують правової регламентації заходи з протидії недобросовісним маркетинговим технологіям (як «грінвошинг» тощо). З іншого боку, актуальним є вироблення правових інструментів щодо стимулювання та заохочення добросовісних представників бізнесу, які впроваджують ефективні соціально-відповідальні практики у своїй діяльності. Тому збалансування державного регулювання та ринкової саморегуляції має стати детермінантою формування правової моделі сталого розвитку держави.

Проте, аналітики підкреслюють, що більшість стратегій з соціальної відповідальності в Україні – це лише PR-кампанії. Насправді, вони відображають як недостатнє розуміння цих проблем з боку компаній, так і вкрай низьку пріоритетність цієї проблематики в основній діяльності компаній. Компанії просто не спроможні вирішити подібні питання з огляду на їхні бізнес-моделі, вони нездатні брати на себе таку відповідальність. При цьому, увага суспільства часто зосереджується саме на бізнесі, оскільки існує припущення, що на нього простіше впливати, ніж на державу. У такий спосіб люди виступають за ініціативи з соціальної відповідальності, оскільки вони більше не розраховують на те, що держава виконає свої соціальні обов'язки. В той же час концепція соціальної відповідальності не може замінити державні стратегії, тому не варто перекладати відповідальність з держави на бізнес, бо це відповідальність держави – захищати суспільне благо та сприяти сталому розвитку.

Сталість – це здатність системи виживати нескінченно, не використовуючи більше ресурсів, ніж вона може відновити, та не зловживаючи ними. А отже, більш сталою вбачається саме економіка, у якій існує менший розрив між використанням/зловживанням ресурсами та здатністю Землі відновлювати їх. Деякі технології, спрямовані на захист довкілля, хоча й запроваджені з добрими намірами, не допомагають зменшити цей розрив [222].

Значну роль у реальному просуванні ідей соціальної відповідальності бізнесу, позитивного сприйняття його дій у цій сфері та культивування у населення сприятливого ставлення до бізнес-середовища відіграє інформаційне забезпечення цього процесу. При цьому, у сучасних умовах, ефективно інформаційне висвітлення такої соціально відповідальної поведінки може здійснюватися силами самого бізнесу, зокрема завдяки соціальним мережам. Проте, позитивна оцінка таких соціально-відповідальних ініціатив з боку органів державної влади може суттєво посилити увагу та довіру до такої інформації з боку суспільства.

Соціальна відповідальність – це унікальний феномен, який здатен поєднати державу, суспільство та бізнес. З огляду на це, саме інститут соціальної відповідальності, який одночасно враховує соціальні, економічні, екологічні, етичні компоненти сталого розвитку може бути флагманом у побудові ефективної системи з реалізації Цілей сталого розвитку.

За останнє десятиліття корпоративна позиція щодо сталого розвитку стала більш відкритою, відповідно до зростаючого попиту на інформацію з боку зацікавлених сторін. Останнім часом багато урядів, фондових бірж та регуляторів ринку запровадили спеціальну політику та правила щодо звітності. Принаймні 180 національних стратегій та ініціатив зі звітності у сфері сталого розвитку існують по всьому світу, і близько двох третин з них є обов'язковими [229]. Важливо постійно звітувати та спілкуватися щодо прогресу у досягненні Цілей сталого розвитку, щоб зрозуміти й задовольнити потреби всіх зацікавлених сторін.

Сьогодні залишається відкритим питання стимулювання участі бізнесу у реалізації Цілей сталого розвитку в Україні. Держава майже не використовує фіскальні інструменти, щоб стимулювати підприємства та широко впроваджувати програми соціальної відповідальності. Проте, на думку багатьох вітчизняних фахівців, саме податкові преференції є тим інструментом, який може стимулювати активніше долучатися до передових світових бізнес практик для забезпечення сталого розвитку. Саме через реалізацію соціально відповідальних проєктів бізнес може допомогти громадським організаціям бути стійкими, у тому числі й фінансово, однак самі організації повинні навчитись працювати із підприємцями, а також формувати спільні підходи до вирішення проблем [230, с. 329].

На основі тріади економічних, соціальних та екологічних складових розробляються національні стратегії сталого розвитку або переходу до нього. Більшістю вчених сталий розвиток розглядається як сума трьох складових – екологічного, економічного та соціального розвитку. Найбільшою мірою триєдина проблематика сталого розвитку стосується господарсько-правових засобів. Саме вони мають своїм завданням забезпечення цілісності правової регламентації найважливіших видів економічної діяльності, пов'язаних із господарським використанням природних ресурсів та забезпеченням соціальної спрямованості природокористування [231, с. 25].

У 2019 році Указом Президента України були визначені Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, які стали орієнтирами для розроблення проєктів прогнозних і програмних документів, проєктів нормативно-правових актів з метою забезпечення збалансованості економічного, соціального та екологічного вимірів сталого розвитку України [85].

Інституціональні засади формування правової моделі сталого розвитку економіки України мають базуватися на певних пріоритетах. У цьому сенсі головне завдання влади країни полягає у розробленні чітких критеріїв сталого розвитку, на яких будуть базуватися ухвалення усіх рішень.

Головним завданням держави є розвиток відповідних компетентностей у своїх державних інституціях, які у свою чергу будуть носіями рішень сталої держави для майбутніх поколінь. Наразі в Україні до таких важливих рішень можна віднести ухвалення Національної економічної стратегії на період до 2030 року, яка виступає основою під час розроблення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади заходів, проєктів програмних і стратегічних документів, проєктів законів та інших актів законодавства [232].

Слід зауважити, що бізнес, у тому числі в Україні, бере активну участь у впровадженні цілей сталого розвитку [233]. При цьому, зі свого боку, бізнес має можливість допомогти державі у переході до сталого розвитку. Підприємства можуть стати надійними партнерами для визначення конкретних дій громади на шляху до розвитку, особливо, якщо йдеться про розбудову інфраструктури, необхідної населеному пункту, щоб покращити життєздатність місцевої економіки. Таким чином, для переходу на модель сталого розвитку саме держава повинна проявити ініціативу, і зрештою, ухвалити правильні рішення.

2.6. Екологічна детермінанта формування правової моделі сталого розвитку України (на прикладі сфери поводження з відходами)

Досягнення Україною Цілей Сталого Розвитку, які були затверджені на Саміті Організації Об'єднаних Націй зі сталого розвитку у 2015 році, є однією з основних засад сучасної державної екологічної політики України (Закон України від 28.02.2019 № 2697-VIII «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» [234]). На національному рівні глобальні цілі сталого розвитку були визнані безпосередньо Указом Президента України від 30.09.2019 № 722/2019 «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року». Щонайменше на найближче десятиліття такі цілі виступатимуть керівними орієнтирами для

різних сфер суспільного життя та діяльності. І сфера поводження з відходами не є виключенням.

У Національній стратегії управління відходами в Україні до 2030 року, схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 № 820-р (далі – НСУВ), відзначається її націленість на забезпечення сталого розвитку України шляхом виконання завдань, спрямованих на екологічну та ресурсну безпеку. Зокрема, для цього передбачається:

- поступовий перехід до економіки замкненого циклу, коли продукти, матеріали та ресурси використовуються якомога довше, а утворення відходів мінімізується;

- визначення напрямів та пріоритетів розвитку вторинного ресурсокористування з урахуванням як сучасних реальних можливостей, так і довгострокових економічних, соціальних і екологічних інтересів суспільства;

- широке запровадження державно-приватного партнерства, взаємодії та співробітництва в органах виконавчої влади та органах місцевого самоврядування;

- науково-технологічне та методичне забезпечення управління відходами на інноваційних засадах;

- значне підвищення ролі регіонів та громадянського суспільства у реформуванні сфери поводження з відходами;

- виконання інших завдань [235].

Перехід до моделі сталого розвитку має неодмінно супроводжуватися посиленням ролі та максимально повною реалізацією засадничих принципів екологічної політики. Одним із таких принципів є запобігання, що для сфери поводження з відходами означає зведення до мінімуму утворення відходів та зменшення їх небезпечності (ст. 5 Закону України від 05.03.1998 № 187/98-ВР «Про відходи») [236]. У законодавстві ЄС цей принцип розкривається через три складові та передбачає вжиття заходів, які зменшують: 1) кількість відходів, включаючи ті, що утворилися внаслідок повторного використання продуктів чи подовження їх життєвого циклу; 2) шкідливий вплив відходів на

навколишнє середовище та здоров'я людини; 3) вміст небезпечних речовин у матеріалах і продуктах (ст. 3 рамкової Директиви 2008/98/ЄС про відходи) [237]. Запобігання є найвищим пріоритетом державної політики у сфері поводження з відходами, що потребує всебічної підтримки запобіжних заходів з боку держави.

Водночас проблематичним все ще залишається фінансування запобіжних заходів щодо відходів, зокрема впровадження безвідходних та маловідходних технологій, за рахунок коштів Державного фонду та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища, що утворюються у складі відповідних бюджетів. Причиною цього є відсутність таких заходів у Переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 17.09.1996 № 1147 [238]. Цей Перелік визначає рамки для відбору природоохоронних заходів, фінансування яких повністю або частково забезпечується з державного та місцевих бюджетів. До них належать і заходи з раціонального використання й зберігання відходів виробництва та побутових відходів.

Внутрішньо узгоджена правова модель сталого розвитку України не допускає наявності подібних правових бар'єрів та відступів від послідовного втілення цілей сталого розвитку за допомогою правових засобів. Тому згаданий Перелік потребує доповнення запобіжними заходами щодо відходів, зокрема впровадженням безвідходних та маловідходних технологій.

Важливим інструментом, що забезпечує просування до сталого розвитку та реалізацію усього обсягу його екологічних цілей, є моніторинг поводження з відходами як різновид моніторингу довкілля (екологічного моніторингу).

Під державною системою моніторингу довкілля в чинному законодавстві розуміється система спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження та аналізу інформації про стан довкілля, прогнозування його змін і розроблення науково обґрунтованих рекомендацій для прийняття рішень про запобігання негативним змінам стану довкілля та дотримання вимог екологічної безпеки (пункт 1 постанови Кабінету Міністрів України від

30.03.1998 № 391 «Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля») [239]. Оновлення поглядів на інструменти екологічної політики, що відбувається під впливом ревізії усталених форм взаємодії природи, соціуму та економіки, вносить корективи у розуміння призначення екологічного моніторингу.

В умовах посилення інтеграції, взаємозумовленості різних сфер суспільного життя екологічна безпека вже не може розглядатися ізольовано від економічної та інших компонентів єдиної національної безпеки. Прогресивні економічні підходи завжди мають міцне екологічне підґрунтя, а екологічні заходи сприяють впровадженню стійких форм господарювання, у які закладено інтереси майбутніх поколінь. У зв'язку із цим кінцевою метою моніторингу довкілля стає прийняття ефективних управлінських рішень для забезпечення досягнення екологічно орієнтованих цілей сталого розвитку. Переорієнтація мети безпосередньо на сталий розвиток пропонується у визначенні державної системи моніторингу довкілля, представленої в проєкті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля» (далі – проєкт Закону про моніторинг довкілля). Цей документ розроблено Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів України (далі – Міндовкілля) і в серпні 2021 року винесено на громадське обговорення [240].

Правові засади моніторингу поводження з відходами, як і інших видів екологічного моніторингу, встановлюються Законом України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ «Про охорону навколишнього природного середовища» (ст. 22) та Положенням про державну систему моніторингу довкілля (визначаються мета, принципи, завдання, суб'єкти, об'єкти моніторингу та врегульовуються інші питання). Серед об'єктів у Положенні згадуються звалища промислових і побутових відходів, проте єдиним органом, що прямо уповноважується на проведення моніторингу таких звалищ (пункт 8), є Республіканський комітет Автономної Республіки Крим з питань екології та природних ресурсів (на території Автономної Республіки Крим) [239]. Імовірно за все, зазначений

недолік має суто технічний характер і пояснюється недосконалою редакцією Положення.

Спеціальну норму щодо моніторингу поводження з відходами містить ст. 29 Закону України «Про відходи». Зокрема, виробники, власники відходів, Міндовкілля, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, а також орган виконавчої влади Автономної Республіки Крим з питань охорони навколишнього природного середовища здійснюють моніторинг місць утворення, зберігання та видалення відходів з метою визначення та прогнозування впливу останніх на навколишнє середовище, своєчасного виявлення негативних наслідків, їх відвернення та подолання [236]. У наведеній нормі закону вбачаються такі вади:

– перелік об'єктів моніторингу обмежений лише місцями утворення, зберігання та видалення відходів, тоді як інші важливі об'єкти (місця збирання, утилізації відходів, несанкціоновані звалища і т. д.) не входять до цього переліку. Проект Закону про моніторинг довкілля не передбачає усунення цього недоліку;

– перелік суб'єктів моніторингу є неповним і вичерпним. У ньому відсутні органи влади, які відповідно до визначених функцій та повноважень є суб'єктами управління у сфері поводження з відходами, а саме Міністерство охорони здоров'я України (далі – МОЗ), органи місцевого самоврядування та ін.

Раніше в процесі організації та здійснення відповідного моніторингу можна було керуватися Методичними рекомендаціями по впровадженню системи моніторингу у сфері поводження з твердими побутовими відходами, затвердженими наказом Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 02.10.2008 № 295. Такі Рекомендації не справляли помітного впливу на стан моніторингу в сфері поводження з відходами, позаяк не були обов'язковими до виконання та стосувалися лише твердих побутових відходів [241]. У червні 2018 року цей документ втратив чинність.

Як впливає з екологічного законодавства, моніторинг поводження з відходами перетинається із моніторингом земель (систематичні спостереження й проведення оцінки стану земель під гноєсховищами та місцями захоронення токсичних промислових відходів [242]), вод (моніторинг твердих відходів (сміття) у морському середовищі [243]) та іншими видами моніторингу довкілля. Однак часткове охоплення іншими складовими моніторингу довкілля не може забезпечити виконання тих спеціалізованих функцій, які могли б покладатися на підсистему моніторингу поводження з відходами.

Отже, правове регулювання моніторингу поводження з відходами на сучасному етапі не відповідає інформаційним потребам забезпечення руху за траєкторією сталого розвитку, що неухильно зростають.

Одним із завдань правового моделювання сталого розвитку України є визначення та юридична формалізація низки матеріальних і процесуальних аспектів організації та здійснення моніторингу поводження з відходами, а саме: спеціальних принципів цього моніторингу, його мети та завдань; об'єктів та суб'єктів моніторингу, включаючи взаємовідносини між суб'єктами; переліку даних, одержуваних за результатами спостережень, збирання, оброблення та аналізу первинної інформації; способів моніторингу та послідовності дій на різних стадіях; особливостей моніторингу залежно від його призначення (загальний, оперативний і фоновий) та об'єктів спостереження (техногенні, природні, природно-техногенні, соціальні об'єкти); напрямів прогнозування та науково-методичного супроводу управління у відповідній сфері.

Безумовно, усі окреслені аспекти моніторингу поводження з відходами потребують належної уваги, але його обмеженість, однобічність найвиразніше виявляються у нехтуванні соціальною стороною екологічної проблематики та інструментарієм соціологічних досліджень.

В юридичній науці та законодавстві закріпилося розуміння екологічного моніторингу як системи спостережень за станом навколишнього середовища (включаючи природно-техногенні комплекси – сільськогосподарські угіддя,

водосховища та ін.) і техногенних об'єктів як джерел екологічного впливу. Такою концепцією не охоплюються спостереження за соціальними явищами та процесами, що стосуються екологічної сфери та сигналізують про ставлення соціальних суб'єктів до тих чи інших екологічних проблем, сприйняття рішень і заходів, спрямованих на їх розв'язання, оцінку діяльності природоохоронних органів і т. д. Водночас соціологічна наука напрацювала значну теоретичну та емпіричну базу для проведення таких досліджень.

Багаторічні розробки О.Г. Стегнія (Інститут соціології НАН України) та інших вітчизняних і зарубіжних соціологів показують, що соціологічний аналіз має широкі можливості для вирішення питань охорони довкілля. З одного боку, без дослідження соціальних явищ практично неможливо пояснити зміни в навколишньому середовищі. З іншого боку, зневажання останніми не дозволяє прогнозувати зміни в соціальному середовищі. Для соціологів природне довкілля становить інтерес саме як фізичний компонент соціальних інтересів, зокрема тих, що стосуються екологічної безпеки життєдіяльності суспільства. При цьому діяльність соціальних суб'єктів в екологічній сфері набуває конкретного соціального змісту і виражається у лобюванні екологічних законопроектів, планів та програм, акціях протесту з екологічними вимогами, комунікативних процесах, рухах і т. д. Усі ці питання є настільки значущими, що за рішенням XVII Всесвітнього конгресу соціологів, який проходив у Гетеборзі (Швеція) у липні 2010 року, будь-який соціальний аналіз повинен обов'язково містити екологічний зріз [244, с. 42–45]. У західних країнах результатом таких тенденцій стало формування напряму екологічної соціології (*environmental sociology*), яка досліджує соціальні причини виникнення екологічних проблем, взаємозв'язок політичних та економічних інтересів з екологічними конфліктами, оцінює вплив екологічної політики (S. Lockie) [245, с. 140] та вирішує інші фундаментальні і прикладні завдання. Екологоорієнтовані підходи та інструментарій соціологічної науки можуть широко застосовуватися для розвитку соціологічного моніторингу поведінки з відходами з подальшим визначенням його правових засад.

Як зазначає Л.В. Соболев, соціологічний моніторинг є найважливішим інструментом ефективного державного управління, каналом взаємодії держави і громадянського суспільства. Сутність цього моніторингу полягає в забезпеченні надходження репрезентативної інформації з внутрішнього та зовнішнього середовищ державного управління з урахуванням минулого досвіду та стану сьогодення. Соціологічна діагностика громадської думки дозволяє відстежувати актуальні потреби, нагальні проблеми та першочергові запити тієї чи іншої соціальної групи, виокремлювати зони соціальних ризиків і небезпек [246].

З огляду на представлені наукові положення та керуючись усталеним юридичним підходом до екологічного моніторингу, соціологічний моніторинг поводження з відходами можна визначити як систему спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження й аналізу інформації про явища та процеси соціального характеру, що сигналізують про стан сфери поводження з відходами й зміни в ньому (бажані або небажані), прогнозування їх розвитку та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень.

Одне із завдань соціологічного моніторингу полягає у відстеженні результативності виховних, освітніх та інформаційних заходів у сфері поводження з відходами, виробленні рекомендацій з їх коригування, прогнозуванні змін у суспільній свідомості. Елементом такого моніторингу є вивчення громадської думки щодо екологічно безпечного поводження з побутовими відходами, рекомендоване Міністерством з питань житлово-комунального господарства України для визначення дієвості заходів із формування відповідної думки [247]. Однак таке вивчення носить факультативний характер та не інтегроване до єдиної системи моніторингу довкілля.

Іншим завданням соціологічного моніторингу поводження з відходами є спостереження за кризовими та конфліктними ситуаціями соціального характеру, що склалися у зв'язку із реалізацією законодавства, виконанням

стратегій, програм і планів, ухваленням тих чи інших управлінських рішень та з інших причин. Наприклад, в Україні неодноразово поставали такі проблеми, як масове ухилення мешканців приватного сектору від укладення договорів про надання послуг з вивезення побутових відходів (наслідком цього була поява стихійних звалищ), блокування місцевим населенням владних ініціатив щодо розміщення сміттєпереробних підприємств та інших об'єктів поводження з відходами на їх території. Системний та цілеспрямований моніторинг таких соціальних явищ дозволить отримувати дані, необхідні для прогнозування змін та попередження подібних ситуацій.

Соціологічний моніторинг поводження з відходами в рамках моніторингу довкілля передбачає здійснення послідовних методологічних і організаційних процедур [246], що включають спостереження, опитування, експертне оцінювання, аналіз документів та інші кількісні і якісні методи соціологічних досліджень.

Насамперед, до об'єктів цього моніторингу потрібно віднести явища та процеси соціального характеру, що відображають (перелік є відкритим):

- активність та ініціативи громадськості щодо прийняття рішень у сфері поводження з відходами (наприклад, розроблення документів державного планування та проєктів нормативно-правових актів, розміщення об'єктів поводження з відходами і т. д.);

- соціальну підтримку вторинного ресурсокористування та економіки замкнутого циклу (роздільне збирання твердих побутових відходів, повернення виробникові окремих видів продукції у кінці її життєвого циклу та ін.);

- динаміку попиту на екологічну (виготовлена з вторинної сировини, відповідає вимогам екодизайну) та іншу продукцію;

- ступінь готовності населення до участі в екологічних акціях і заходах, спрямованих на розв'язання проблем, що стосуються відходів;

- трансформацію екологічної свідомості різних соціальних груп, їх ставлення до змін у сфері поводження з відходами.

Потенційними суб'єктами соціологічного моніторингу поводження з відходами є Міндовкілля, державні органи статистики, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування.

Однією з головних загроз для здоров'я людей та довкілля на сучасному етапі є використання застарілих та екологічно небезпечних способів поводження з медичними відходами. Ця проблема почала надзвичайно гостро відчуватися на фоні стрімкого поширення коронавірусної хвороби COVID-19 та зумовленого цим багатократного збільшення обсягів інфікованих та інших медичних відходів. Теоретичне опрацювання такої проблематики є необхідним і актуальним для формування цілісної правової моделі сталого розвитку України.

Варто відзначити, що в Україні немає точних даних стосовно обсягів утворення та поводження з медичними відходами. В.М. Міхеєнко вказує, що в нашій країні на кожне лікарняне ліжко за добу припадає від 2 до 10 кг медичних відходів, що складає більше 3 тонн на рік. Під час пандемії COVID-19 ці цифри набагато зросли, але наскільки саме – невідомо [248, с. 65]. Також за неофіційними даними, що наводить у своїй публікації І.В. Гущук (2016 р.), в Україні щороку утворюється від 100 до 120 тис. тонн небезпечних медичних відходів [249, с. 23]. Насправді ж їх кількість на сьогоднішній день є значно більшою внаслідок неналежного сортування небезпечних і безпечних компонентів, потрапляння медичних відходів на непризначені для них полігони (де має місце контакт зі звичайними побутовими відходами) та критичного навантаження на систему охорони здоров'я в умовах боротьби з епідемією COVID-19.

Медичні відходи, які не були оброблені та утилізовані безпечним шляхом, створюють численні загрози для громадського здоров'я. Д.М. Брезницька та І.В. Гущук наголошують, що небезпечні речовини, які містяться в медичних відходах, здатні викликати окремі форми раку, СНІД, вірусні гепатити, черевний тиф, менінгіт і сказ [250, с. 45] (це лише найгірші з можливих захворювань). І все це притому, що 90 % медичних відходів в

Україні опиняється на стихійних звалищах [248, с. 65]. У засобах масової інформації є безліч повідомлень про виявлення таких звалищ по всій країні.

НСУВ відносить до медичних відходи, які утворюються у лікувально-профілактичних установах та інших закладах охорони здоров'я, що здійснюють медичні процедури, незалежно від форми власності, в установах і лікувально-профілактичних закладах санаторного лікування, аптеках, науково-дослідних інститутах і навчальних медичних закладах [235]. Порівняно з НСУВ, чинне законодавство звужує обсяг поняття «медичні відходи» за суб'єктною ознакою. Відповідно до Державних санітарно-протиепідемічних правил і норм щодо поводження з медичними відходами, затверджених наказом МОЗ від 08.06.2015 № 325 (далі – ДСанПіН № 325), останні розуміються як відходи, що утворюються внаслідок медичного обслуговування у закладах, які в установленому порядку отримали ліцензію на провадження господарської діяльності з медичної практики. Тобто поводження з відходами виробництва фармацевтичної продукції та медичними відходами, що генеруються у побуті, не регулюється ДСанПіН № 325 [251].

Медичні відходи мають особливий правовий режим, що обумовлюється їх видовим складом та властивостями. Розроблення системи поводження із цими відходами передбачається ст. 31 Закону України «Про відходи».

Основою правового режиму медичних відходів є їх законодавчий поділ на чотири категорії, а саме: категорія А – епідемічно безпечні (харчові, побутові та інші відходи, що не мали контакту з біологічними рідинами пацієнтів та інфекційними хворими); категорія В – епідемічно небезпечні (використаний медичний інструмент, патологічні відходи, інфекційні відходи та ін.); категорія С – токсикологічно небезпечні (лікарські, діагностичні і дезінфекційні засоби, ртутьвмісні предмети та ін.); категорія D – радіологічно небезпечні (матеріали, які утворюються в результаті використання радіоізотопів) [251]. Зазвичай 75–80 % медичних відходів є умовно безпечними (категорія А), а решта (до 25 %) належить до категорій В, С або D [235]. Під

час епідемії, зокрема й коронавірусу COVID-19, частка небезпечних медичних відходів може суттєво зростати.

Зважаючи на властивості та зумовлену ними категоризацію медичних відходів, система поводження з ними складається з таких етапів: 1) збирання та сортування; 2) маркування; 3) знезараження (дезінфекція); 4) транспортування і перенесення в корпусні/міжкорпусні (накопичувальні) контейнери в межах закладу, де вони утворюються; 5) утилізація (тих відходів, що можуть підлягати утилізації). Зміст наведених етапів або підетапів конкретизується для кожної категорії медичних відходів. Наприклад, ДСанПіН № 325 встановлюють низку заборон, яких необхідно дотримуватися при збиранні епідемічно небезпечних медичних відходів (категорія В) [251].

Як слушно відзначають Є.В. Шульга та О.В. Карнаух-Голодняк, ДСанПіН № 325 є застарілими та не відповідають тим викликам, що постали у зв'язку з пандемією COVID-19 [252, с. 124]. Таку думку поділяє МОЗ, яке у вересні 2021 року підготувало та винесло на громадське обговорення проект нової редакції відповідних ДСанПіН з метою зниження ризиків травмування медичних працівників при виконанні професійних обов'язків, спрощення процедури утилізації медичних відходів та надання переваги їх спалюванню (піролізу) над хімічним знезараженням і подальшим захороненням [253].

Окрім цього, у жовтні 2021 року фахівці Державної екологічної інспекції України розробили та направили на погодження до Міндовкілля проекти двох нормативно-правових актів, спрямованих на вдосконалення правового регулювання поводження з медичними відходами, а саме:

– Методику визначення викидів забруднюючих речовин при спалюванні небезпечних медичних відходів, яка містить єдиний підхід до визначення питомих викидів, що виникають при роботі сміттєспалювального обладнання;

– Правила експлуатації об'єктів поводження з медичними відходами, якими передбачається обов'язкова установка на печі устаткування для регулювання викидів та встановлюються вимоги до спалювання медичних відходів, експертизи ґрунтів і стічних вод [254].

У цілому орієнтація на досягнення цілей сталого розвитку потребує вдосконалення правових засад діяльності у сфері поводження з медичними відходами за такими напрямками:

- упровадження ефективної системи звітності та дозвільних процедур для учасників системи поводження з медичними відходами;

- визначення заходів щодо мінімізації обсягів утворення медичних відходів (без шкоди для якості медичних послуг);

- створення умов для належного тимчасового зберігання медичних відходів та їх перероблення за місцем зберігання;

- забезпечення безпечного перевезення медичних відходів від місць утворення та тимчасового зберігання до об'єктів з їх перероблення;

- створення комплексної загальнонаціональної мережі потужностей із перероблення медичних відходів, яка включатиме первинну мережу оброблення медичних відходів і централізовану мережу високотемпературного спалювання медичних відходів, що не підлягають автоклавуванню;

- встановлення заборони на захоронення, хімічне та мікрохвильове знезараження, а також спалювання медичних відходів у цементних печах та на теплових електростанціях;

- створення ефективної системи підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері поводження з медичними відходами [235].

Відповідно до Закону України від 02.03.2015 № 222-VIII «Про ліцензування видів господарської діяльності», поводження з небезпечними медичними відходами підлягає ліцензуванню [255]. Органом ліцензування цього виду господарської діяльності є Міндовкілля, що виконує відповідну функцію на підставі Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з поводження з небезпечними відходами, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 13.07.2016 № 446 (далі – Ліцензійні умови).

За даними Центру громадського здоров'я МОЗ України, станом початок лютого 2021 року лише один заклад охорони здоров'я мав ліцензію на поводження з небезпечними медичними відходами. Інші заклади укладали

договори з суб'єктами господарювання, які отримали відповідну ліцензію. При цьому знешкодження відходів ліцензіатами здебільшого проводиться шляхом захоронення, без попередньої додаткової обробки фізичними методами [256].

О.Г. Стрельченко та І.Г. Бухтіярова також відзначають поширену практику складування небезпечних медичних відходів на непризначених для цього промислових майданчиках суб'єктів господарювання, у яких формально є ліцензія на поводження з такими відходами [257, с. 161]. Частіше за все, ці суб'єкти господарювання взагалі не мають сертифікованого обладнання та інших засобів для знешкодження медичних відходів. Зважаючи на це, існує необхідність запровадження процедури обов'язкових перевірок відповідності матеріально-технічної бази заявника до видачі йому ліцензії на поводження з небезпечними відходами [235].

Інша проблема полягає в тому, що Ліцензійні умови не враховують ані поділу небезпечних медичних відходів на категорії (B, C, D), ані особливої системи поводження з ними, що відрізняється від інших небезпечних відходів. Отже, постає питання стосовно сполучуваності кадрових, організаційних і технологічних вимог, що висувають Ліцензійні умови, із правовим режимом небезпечних медичних відходів.

Необхідно погодитися з І.М. Бородіною у тому, що відносини в сфері поводження з цією групою відходів у силу своєї природи мають регулюватися не тільки нормами екологічного, але й медичного права [258, с. 94], предмети яких подекуди перетинаються. Зокрема, такими, що тісно пов'язані з наданням медичної допомоги, становлять компонент медичної діяльності та повинні входити до предмету медичного права, є відносини зі здійснення операцій з небезпечними медичними відходами в межах медичного закладу, де вони утворилися (збирання, сортування, маркування, знезараження та переміщення цих відходів у спеціально призначену тару на території закладу). Окреслений цикл операцій з небезпечними медичними відходами доцільно ліцензувати в рамках господарської діяльності з медичної практики, що відноситься до компетенції МОЗ. З огляду на це, основними вимогами щодо здійснення таких

операцій потрібно доповнити ліцензійні умови провадження цього виду господарської діяльності [259].

Водночас екологічний аспект чіткіше проявляється на кінцевих стадіях поводження з небезпечними медичними відходами, коли виникає ризик їх несанкціонованого звалювання, забруднення атмосферного повітря діоксинами і фуранами в процесі спалювання, потрапляння небезпечних речовин у воду та ґрунт. Тому відносини, що виникають на цих стадіях, органічно «вписуються» у предмет екологічного права.

Знешкодження та/або утилізацію небезпечних медичних відходів (за винятком радіологічно небезпечних) пропонується ліцензувати в рамках господарської діяльності у сфері поводження з небезпечними відходами, але за одночасного закріплення спеціальних технологічних, організаційних і кадрових вимог до поводження з медичними відходами в Ліцензійних умовах.

Отже, проведене дослідження дозволяє сформулювати такі *основні висновки*:

1. З метою встановлення належного взаємозв'язку фінансування у сфері поводження з відходами з пріоритетами екологічної політики обґрунтовано доповнення переліку природоохоронних заходів, що здійснюються за рахунок коштів Державного фонду та місцевих фондів охорони навколишнього природного середовища, запобіжними заходами щодо відходів, зокрема впровадженням безвідходних та маловідходних технологій.

2. У рамках формування уявлення про екологічний компонент правової моделі сталого розвитку України запропоновано введення соціологічного моніторингу поводження з відходами як системи спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження й аналізу інформації про явища та процеси соціального характеру, що сигналізують про стан сфери поводження з відходами й зміни в ньому, прогнозування їх розвитку та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень.

3. Для забезпечення сталого поводження з небезпечними медичними відходами запропоновано: 1) операції зі збирання, сортування, маркування, знезараження, транспортування та перенесення цих відходів у межах медичного закладу, де вони утворюються, ліцензувати в рамках господарської діяльності з медичної практики; 2) операції зі знешкодження та/або утилізації вказаних відходів ліцензувати в межах господарської діяльності у сфері поводження з небезпечними відходами за одночасного закріплення спеціальних технологічних, організаційних і кадрових вимог до поводження з медичними відходами в Ліцензійних умовах.

РОЗДІЛ 3

ІНВЕСТИЦІЙНО-ІННОВАЦІЙНА СКЛАДОВА ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

3.1. Поняття інвестиційно-інноваційної складової правової моделі сталого розвитку України

Негативні тенденції в економіці України, які загострилися в умовах карантину, демонструють доцільність прийняття негайних заходів для стабілізації ситуації. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває питання насичення економіки України фінансовими ресурсами для її структурної модернізації. Для розв'язання цього питання потрібно залучити позабюджетні кошти, тому, що бюджетні ресурси обмежені і не дозволяють вирішити поставлені завдання щодо структурної модернізації економіки України. З огляду на прагнення України до сталого розвитку економіки, для вирішення поставленого завдання, необхідно створити умови для залучення інвестицій в інноваційну сферу. Це можливо за допомогою створення інвестиційно-інноваційної моделі, яка дозволить забезпечити сталий розвиток економіки України.

В законодавстві України відсутнє визначення терміну: «інвестиційно-інноваційна модель в умовах сталого розвитку економіки України», науковці теж не пропонують чітке визначення цього терміну. Здебільшого, в науковій літературі, аналізуються моделі розвитку підприємства, проте доцільно з'ясувати, яка модель, стратегія потрібна для економіки України в цілому з урахуванням прагнення до сталого розвитку. Зазначене свідчить про необхідність подальшого дослідження питань, пов'язаних з інвестиційно-інноваційною моделлю в умовах сталого розвитку економіки України.

Науковці зазначають, що поєднання економічних категорій «інвестиції» та «інновації» в стратегії передбачає пошук та використання інноваційних засобів ведення інвестиційної діяльності. Таким чином, інвестиційно-інноваційна стратегія формується на перетині цілей інвестиційної й інноваційної стратегій та є похідною до загальної стратегії підприємства [260, с. 18].

На думку О.Ю. Смітюх, впровадження інвестиційно-інноваційної моделі розвитку країни є одним із основних факторів зростання економіки [261].

О.П. Романко відмічає, що сьогодні інвестиційно-інноваційна проблема в країні є однією з головних, оскільки інвестиції є важливим джерелом наповнення бюджетних ресурсів. На жаль, механізм інвестиційно-інноваційної діяльності не є оптимальним і не має достатньо збалансованої методологічної основи [262, с. 878].

О.В. Ульянченко вказує, що забезпечення розвитку економіки на основі інноваційно-інвестиційної моделі потребує нарощення обсягів інвестування, що має бути включено до стратегічних пріоритетів економічної політики України. Зниження уваги щодо розв'язання проблем економічної безпеки призвело до зниження рівня інвестування в економіку, послаблення інноваційної активності та загальмувало розвиток економіки загалом [263, с. 71].

Формування інноваційно-інвестиційної моделі розвитку України передбачає модернізацію системи управління високотехнологічними секторами національного господарства, забезпечення високої ефективності суспільного виробництва з метою сталого економічного розвитку, виходу на світові ринки та підвищення якості життя українських громадян. Одним з найголовніших факторів цього процесу є формування інноваційної інфраструктури, яка має забезпечити результативність впровадження інноваційних ідей у виробництво [264, с. 74].

Утвердження інноваційно-інвестиційної моделі розвитку національної економіки є безальтернативним шляхом для України, що дозволяє забезпечити конкурентоспроможність вітчизняної економіки, відкриває можливість інтегруватися в глобальні інтеграційні процеси як рівноправний суб'єкт,

забезпечити випереджальні темпи економічного зростання відносно розвинених країн світу і створити економічне підґрунтя для запровадження високих соціальних стандартів, притаманних розвиненим країнам світу [265, с. 60].

Проведений аналіз наукової літератури дозволяє зробити висновок, що для інвестиційно-інноваційної моделі в умовах сталого розвитку первинними є інвестиційні надходження, за допомогою яких стає можливим інноваційна перебудова в сфері економіки. Ефективність інвестиційно-інноваційної моделі залежить від рівня припливу інвестицій в інноваційну сферу. «У зв'язку з низьким рівнем інвестиційного забезпечення інноваційної діяльності виникає необхідність формування ефективної інвестиційно-інноваційної стратегії, адаптованої до зовнішніх умов» [266].

Таким чином, необхідно створити в Україні економіко-правові умови, які будуть сприяти залученню інвестицій в сферу інновацій. Залучення інвестицій є значним джерелом модернізації економіки України, яке створить передумови для реалізації інноваційних процесів у державі. Сучасна ситуація в сфері економіки демонструє потребу в усуненні розриву між інвестиціями та інноваціями, тому що інновація, яка не підкріплена інвестиціями є нежиттєздатною. Для ефективного реалізації інноваційної ідеї необхідно «живильне» інвестиційне середовище. Формування інвестиційно-інноваційної моделі з урахуванням принципів сталого розвитку передбачає створення умов, які необхідні для збільшення інвестицій в інноваційний розвиток економіки країни та забезпечення ефективності їх використання. Проте є низка факторів, які стримують інвестиційно-інноваційні процеси в Україні, а саме: брак власних коштів у промислових підприємств; відсутність або недостатність фінансової підтримки з боку держави; залишковий принцип фінансування наукових розробок з державного бюджету; тривалий термін окупності інновацій при великих фінансових витратах; високий рівень ризику для інвесторів; недосконалі і застарілі норми права, що регулюють питання вкладення інвестицій у сферу інновацій; відсутність, з боку держави, стимулів для інвесторів та інше.

Отже, на даний час модернізація української економіки стримується не тільки через нестачу фінансів, а також через відсутність системи стратегічного управління інвестиціями, сучасного правового регулювання, взаємодії процесу правотворчості та правореалізації.

Потрібно зазначити, що інноваційна діяльність успішно розвивається в США, Німеччині, Франції, Великій Британії, Нідерландах, Іспанії, а також у Китаї. Практично у всіх перерахованих країнах на державному рівні добре налагоджені правові та економічні механізми взаємин великих, середніх, малих фірм та інвесторів. Тому можна припустити, що вирішальним фактором є те, що «держави не тільки створюють рамкові умови роботи національної інноваційної системи, а й значною мірою формують мотиваційну основу діяльності елементів системи, багатьох ресурсів і інститутів національної інноваційної системи, надає доступ до них, постає каталізатором процесів національної інноваційної системи як партнер, що знижує інноваційні ризики» [267, с. 41]. Досвід свідчить, що в законодавстві України необхідно врахувати позитивні заходи, які передбачено законодавством різних країн, що дозволить вирішувати існуючі проблеми України.

Інвестиційно-інноваційна модель в умовах сталого розвитку повинна забезпечити підвищення інвестиційної привабливості держави для ефективності проведення структурних інноваційних перетворень на національному і регіональному рівнях. Основними факторами, які покликані забезпечити інвестиційну привабливість України для інноваційної модернізації економіки, виступають: по-перше, інвестиційно-інноваційна політика держави; по-друге, правове закріплення інвестиційно-інноваційної політики держави; по-третє, створення стимулів для інвесторів, які вкладають кошти в інноваційну сферу.

Зупинимось більш детально на перерахованих факторах, що повинні забезпечити інвестиційну привабливість України.

Стаття 10 Господарського кодексу України передбачає, що основними напрямками економічної політики, які визначаються державою, є: структурно-

галузева політика; інвестиційна політика; політика інституційних перетворень; цінова політика; антимонопольно-конкурентна політика; бюджетна політика; податкова політика; грошово-кредитна політика; валютна політика; зовнішньоекономічна політика. Так, структурно-галузева політика, спрямована на здійснення державою прогресивних змін у структурі економіки, удосконалення міжгалузевих та внутрішньогалузевих пропорцій, стимулювання розвитку галузей, які визначають науково-технічний прогрес, забезпечують конкурентоспроможність вітчизняної продукції та зростання рівня життя населення. Складовими цієї політики є промислова, аграрна, будівельна та інші сфери економічної політики, щодо яких держава здійснює відносно самостійний комплекс заходів стимулюючого впливу. Інвестиційна політика спрямована на створення суб'єктам господарювання необхідних умов для залучення і концентрації коштів на потреби розширеного відтворення основних засобів виробництва, переважно у галузях, розвиток яких визначено як пріоритети структурно-галузевої політики, а також забезпечення ефективного і відповідального використання цих коштів та здійснення контролю за ним.

Отже, структурно-галузева політика та інвестиційна політика розглядаються незалежно одна від одної. Проте, на сьогодні, неможливо здійснити прогресивні зміни у структурі економіки без реальних, а не декларативних інвестиційних надходжень. Створення привабливих умов для інвесторів дозволить залучити національних та іноземних інвесторів у процес структурної модернізації економіки України. Зважена політика держави в зазначених сферах дозволить знайти шляхи для розв'язання проблем, які стримують розвиток економіки України. Тому потрібно розглядати структурно-галузеву та інвестиційну політики не ізольовано одна від одної, а у взаємозв'язку. У ситуації, що склалась в економіці України тільки комплексний підхід дозволить вирішити поставлені завдання структурної модернізації економіки України. У цьому зв'язку є сенс розглядати інвестиційно-інноваційну модель в умовах сталого розвитку економіки

України як результат симбіозу структурно-галузевої та інвестиційної політик держави.

Для реалізації інвестиційно-інноваційної моделі в умовах сталого розвитку економіки України необхідно створити відповідні правові, економічні, організаційні та інші умови інвестиційної привабливості країни, що дозволить залучати інвесторів у сферу інновацій. Важливим чинником для реалізації цього завдання є якісний стан законодавства у сфері інвестицій та інновацій, формування конкурентного на внутрішньому та зовнішньому ринках потенціалу країни. У зв'язку з цим важливою є проблема належного захисту інтелектуальної власності. Так, науковці наголошують на тому, що необхідно створити розвинену юридичну систему захисту інтелектуальної власності. Права на інформацію, які підлягають юридичному захисту, повинні мати монопольний характер. Це є не тільки необхідною умовою для перетворення інформації в товар, але і дозволяє витягувати монопольний прибуток, збільшуючи рентабельність постіндустріальної економіки [268].

Таким чином, для ефективною реалізації інвестиційно-інноваційної моделі в умовах сталого розвитку економіки України потрібно створити належне правове поле, що забезпечить розвинену систему стратегічних заходів, спрямованих на створення сприятливих умов для інвесторів, які вкладають кошти в інновації.

Інвестування в умовах ринкової економіки пов'язане зі значним ризиком, який збільшується залежно від терміну окупності вкладень. Тому держава, за допомогою правового забезпечення, повинна надати інвесторам, які вкладають кошти в інновації, певні преференції для збалансування наявного інвестиційного ризику. «В Україні на макрорівні неможливо планувати розвиток технологій, формувати інноваційну політику і забезпечувати її виконання. Концептуальною основою державної політики фінансового забезпечення інноваційного розвитку має стати створення спеціалізованих державних фінансових інститутів і їх взаємодія з банківськими та небанківськими фінансовими інститутами. У цьому могла б допомогти єдина

національна програма розвитку інвестиційно-інноваційної діяльності» [269, с. 115].

Одним із ключових факторів, який може забезпечити інвестиційну привабливість України, є стимулювання інвестиційної діяльності. Мова може йти про наступні стимули: зменшення кількості податків, митних платежів; податкові та митні пільги для інвестицій в інноваційній сфері; скорочення бюрократичних процедур щодо реєстрації інвестицій та інновацій; дієві гарантії для інвесторів, що на сучасному рівні гарантують виконання зобов'язань, які бере на себе держава в цій сфері. У науковому середовищі мають місце суперечки щодо впливу стимулів на економіку України. Деякі вчені зазначають, що стимули мають негативний вплив на економіку України та заборонені приписами Угоди про асоціацію між Україною та ЄС [33]. Безсумнівно, Україна зобов'язана виконувати положення, які передбачено Угодою про асоціацію між Україною та ЄС, проте ці норми потребують ретельного аналізу. Так, у ст. 267 Угоди про асоціацію між Україною та ЄС передбачено, що до кінця 2020 р. уся територія України розцінюватиметься як така, що підпадає під дію п. 3(а) ст. 107 TFEU [270], де йде мова про вилучення, що стосуються допомоги, яка покликана сприяти економічному розвитку регіонів, в яких рівень життя є ненормально низьким або де спостерігається серйозна неповна зайнятість. Отже, Угода про асоціацію між Україною та ЄС передбачає, що на всій території України, у 2020 році, може надаватися максимально інтенсивна допомога. А враховуючи той факт, що покращення економічної ситуації в Україні, поки не передбачається, тому є всі передумови, що й після 2020 року положення Угоди про асоціацію між Україною та ЄС щодо можливості надання максимально інтенсивної допомоги на всій території України будуть діяти.

Також необхідно зазначити, що правові документи ЄС, а також національне законодавство країн-членів ЄС закріплюють спеціальні правила щодо можливості встановлення та застосування стимулів для інвесторів. «Досвід країн-членів ЄС демонструє, що знаходження балансу між

необхідністю встановлення стимулів для залучення інвесторів в депресивні регіони країни та важливістю дотримання принципів ЄС до регіональної державної допомоги дозволяє позитивно вирішувати проблеми депресивних регіонів» [271, с. 50]. Таким чином, необхідно знайти гармонійний баланс, що дозволить приваблювати інвесторів в інноваційну сферу за допомогою прозорого і дієвого механізму застосування стимулів для інвесторів.

Отже, за підсумками проведеного у цьому підрозділі дослідження вбачається за можливе дійти *наступних висновків*:

1. Модернізація української економіки стримується не тільки через нестачу фінансів, а також через відсутність системи стратегічного сучасного управління інвестиціями. Відповідно, на сучасному етапі, з урахуванням прагнення до сталого розвитку економіки України, безальтернативним шляхом є створення інвестиційно-інноваційної моделі.

2. Теоретико-правові аспекти створення інвестиційно-інноваційної моделі не знайшли належного відображення в законодавстві України та наукових дослідженнях. З метою заповнення прогалин у цій сфері пропонується під інвестиційно-інвестиційною моделлю в умовах сталого розвитку економіки України розуміти стійку, збалансовану стратегію розвитку економіки України, яка включає систему взаємопов'язаних правових і економічних інструментів, спрямованих на створення сприятливого інвестиційного середовища з метою залучення інвесторів до процесу структурної модернізації економіки України за допомогою інновацій.

3. Для реалізації інвестиційно-інноваційної моделі в умовах сталого розвитку економіки України необхідно створити відповідні правові, економічні, організаційні та інші умови, які будуть приваблювати інвесторів вкладати кошти у структурну модернізацію економіки України.

3.2. Території пріоритетного розвитку в Донецькій і Луганській областях як приклад застосування інвестиційно-інноваційної складової правової моделі сталого розвитку України

Політична та економічна нестабільність, які стали наслідком збройного конфлікту та бойових дій на сході України, призвели до того, що Донецька і Луганська області, які раніше за рівнем соціально-економічного розвитку займали лідируючі позиції серед областей України, перетворились на відстаючих. Втрата переважної частини промислового потенціалу, падіння обсягів промислового виробництва, недостатність робочих місць, відсталість регіонів Донецької і Луганської областей, все це призвело до зниження їх інвестиційної привабливості. Безперечно, за таких умов пріоритетним завданням стає пошук ефективних правових та економічних механізмів задля посткризового відновлення та розвитку цих регіонів. Пошук шляхів фінансування, активізація процесу залучення інвестицій – саме ці питання належать до переліку проблемних. У розв'язанні цих проблем має допомогти присвоєння статусу території пріоритетного розвитку та запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності в Донецькій і Луганській областях.

Донецька і Луганська області були історично одними з найбільш економічно спроможних регіонів в Україні. На Донбасі сформувався індустріально-аграрний господарський комплекс з переважним розвитком важкої промисловості. Регіон площею 8,8% території країни виробляв 25,0% промислової і 8,0% сільськогосподарської продукції. У Донецькій і Луганській областях вироблялося понад 25% ВВП України. Донецька область займала лідируючі позиції за обсягами промислового виробництва серед регіонів України, забезпечуючи майже 20% загальнодержавного обсягу реалізованої промислової продукції, на її території зосереджувалася п'ята частина промислового потенціалу країни. Луганська область також входила до п'ятірки

найбільш промислово розвинених регіонів України. Підприємства були розташовані кластерами (вугільний, металургійний, важкого машинобудування, енергетичний, хімічний), більшість видів виробництва мали міжрегіональне та міжнародне значення. На Донецьку і Луганську області за різними оцінками припадало 23-27% загального експорту України. Донецька область була основним постачальником металопродукції, продукції машинобудування і хімічної промисловості [272, с. 20-21; 273, с. 119].

Згідно зі Стратегією економічного розвитку Луганської області на 2021-2027 рр. бойові дії та втрата 30 % території Луганської області загострили розгортання кризових явищ в області. Тривала стагнація економіки регіону супроводжується збільшенням чисельності безробітних, зниженням рівня життя населення, зростанням трудової міграції працездатного населення в межах країни та за кордон. Луганська область віддалена від логістичних центрів і перетинів транспортно-вантажних потоків України. Жоден з міжнародних наземних транспортних коридорів не проходить територією області. Бойові дії та тимчасова окупація частини території Луганської області загострили проблеми логістики – мережа автомобільних доріг зазнала значних руйнувань, мережа залізничних шляхів розділена. Це призвело до порушення ланцюжків поставок сировини та відправки готової продукції споживачам, значно скоротило потік товарів, який входив до складу регіонального експорту і значною мірою сприяло ізолюваності від решти території України. Більшість підприємств, які займаються залученням іноземних інвестицій, через бойові дії на території області, виникнення логістичних проблем втратили ринки збуту, у тому числі на непідконтрольній українській владі території області, розірвали коопераційні зв'язки з відповідними контрагентами [274, с. 32, 60].

У Стратегії розвитку Донецької області на період до 2027 року вказано, що на фоні проведення бойових дій, економічного спаду та посилення міграційних процесів у 2013-2018 роках спостерігалось загострення низки проблемних питань функціонування регіонального ринку праці. Динаміка основних показників ринку праці Донецької області у 2013-2018 роках характеризується

скороченням чисельності зайнятого населення, зростанням безробіття, відтоком кваліфікованих кадрів. За рівнем безробіття Донецька область посідає друге місце після Луганської області серед інших регіонів країни. У 2018 році у порівнянні з 2013 роком чисельність зайнятого населення зменшилась більше ніж на 1,1 млн осіб, або на 62%; рівень безробіття виріс на 6,2 відсоткового пункта і склав 14,4% (в середньому по Україні – 9,1%) [275, с. 28]. Одним із наслідків збройного конфлікту на території області стала ускладненість транспортно-логістичних зв'язків як всередині регіону, так і з іншими областями та країнами. При цьому, негативних наслідків зазнають усі типи транспортного сполучення, включаючи автомобільні, залізничні, морські та повітряні перевезення. Одночасно на території, підконтрольній українській владі, збережений потенціал для відновлення та розвитку сполучення з урахуванням переорієнтації транспортних зв'язків [275, с. 44].

Відповідно до «Рейтингу інвестиційної привабливості регіонів» погіршення соціально-економічної ситуації в Донецькій і Луганській областях призвело до суттєвого падіння інвестиційної привабливості цих регіонів, а саме: у 2013-2014 рр. значно скоротилися обсяги іноземних інвестицій. Так, у 2014 р. Донецька і Луганська області з лідерів перетворилися на аутсайдерів, зокрема, Донецька область з 3 місця у 2013 р. перемістилась на 22 місце у 2014 р., а Луганська – посіла 23 місце проти 9 у 2013 р. [276].

Мойсеєнко К.Є. зазначає, що зниження інвестиційної активності на постконфліктних територіях значно обмежує можливості їх відновлення: ускладнює відбудову виробничих потужностей, зростання промислового виробництва, створення робочих місць та забезпечення фінансової стійкості місцевих бюджетів [277].

В цьому аспекті звертає на себе увагу думка Сімків Л.Є. та Потьомкіної Н.Ю., які вважають: «якщо ситуація не зміниться і військові дії не будуть припинені найближчим часом, в цих регіонах і надалі спостерігатиметься зменшення обсягів прямих іноземних інвестицій через небажання інвесторів вкладати кошти в регіони, які характеризуються низькою

привабливістю внаслідок фінансової, політичної, економічної нестабільності» [278, с. 406-407].

Отже, соціально-економічні проблеми Донецької і Луганської областей свідчать, що дуже складна ситуація, в якій опинилися ці регіони, потребує негайного реагування з боку органів державної влади та впровадження додаткових механізмів ефективного управління з метою найшвидшого економічного відновлення цих територій. Способом вирішення таких проблем, як недостатність робочих місць, депресивність регіонів, зниження інвестиційної привабливості може стати надання статусу територій пріоритетного розвитку та запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності.

Варто зазначити, що території пріоритетного розвитку є одним із видів спеціального режиму господарювання, який закріплено законодавством України та застосовується поряд зі спеціальними економічними зонами, технологічними та науковими парками. Так, згідно з ч. 1 ст. 415 Господарського кодексу України, законом може бути визначено за поданням відповідного органу місцевого самоврядування в межах міста, району територію, на якій склалися несприятливі соціально-економічні умови і на якій на підставах та в порядку, передбачених законом, вводиться спеціальний режим інвестиційної діяльності з метою створення нових робочих місць (територію пріоритетного розвитку). Порядок здійснення господарської діяльності на території пріоритетного розвитку встановлюється законом (ч. 2 ст. 415 Господарського кодексу України).

В Україні існує певний досвід створення та функціонування територій пріоритетного розвитку. Перші території пріоритетного розвитку почали з'являтися з 1998 р. У період з 1998 р. до 2005 р. було утворено 72 території пріоритетного розвитку в 9 регіонах України, а саме: Волинській, Донецькій, Житомирській, Закарпатській, Луганській, Сумській, Харківській, Чернігівській областях та в Автономній Республіці Крим. З цього приводу Алексич К.О. вказує, що при запровадженні території пріоритетного розвитку розглядалися

як інструмент державної регіональної політики подолання депресивних виявів у регіонах, який був спрямований на залучення інвестицій та створення нових робочих місць. Показники соціально-економічних результатів діяльності суб'єктів господарювання в умовах територій пріоритетного розвитку доводять, що запроваджені території відіграли певну позитивну роль у покращенні соціально-економічної ситуації на регіональному рівні [279, с. 279].

Порядок утворення і функціонування спеціальних економічних зон та запровадження на територіях пріоритетного розвитку спеціального режиму інвестиційної діяльності в Донецькій області визначає Закон України «Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області» від 24.12.1998 р. № 356-XIV (в редакції від 17.02.2006 р.) [280]. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області», під територією пріоритетного розвитку розуміється територія в межах міста, району, на якій склалися несприятливі соціально-економічні умови та на якій запроваджується спеціальний режим інвестиційної діяльності з метою створення нових робочих місць. Спеціальний режим інвестиційної діяльності запроваджується на територіях пріоритетного розвитку на строк 30 років і діє у пріоритетних видах економічної діяльності, перелік яких визначає Кабінет Міністрів України. Метою створення в Донецькій області спеціальних економічних зон та запровадження на територіях пріоритетного розвитку спеціального режиму інвестиційної діяльності, згідно зі ст. 2 Закону України «Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області», є залучення інвестицій у пріоритетні галузі виробництва для створення нових робочих місць та працевлаштування працівників, що вивільняються у зв'язку із закриттям, реструктуризацією гірничодобувних та інших підприємств, впровадження нових технологій, модернізація діючих виробництв, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків, збільшення поставок на внутрішній ринок високоякісних товарів та послуг,

створення сучасної виробничої, транспортної та ринкової інфраструктури, ефективне використання природних ресурсів.

Питання функціонування територій пріоритетного розвитку в Луганській області регулюються Законом України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Луганській області» від 15.07.1999 р. № 970-XIV (в редакції від 31.03.2005 р.) [281]. У ст. 1 Закону України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Луганській області» зазначено, що під територією пріоритетного розвитку розуміється територія, на якій склалися несприятливі соціально-економічні умови та на якій запроваджується спеціальний режим інвестиційної діяльності для створення нових робочих місць. Метою запровадження на територіях пріоритетного розвитку в Луганській області спеціального режиму інвестиційної діяльності є залучення інвестицій у пріоритетні галузі виробництва для створення нових робочих місць та працевлаштування працівників, які вивільняються у зв'язку із закриттям, реструктуризацією та перепрофілюванням гірничодобувних та інших підприємств, впровадження нових технологій, розвиток зовнішньоекономічних зв'язків, збільшення поставок на внутрішній ринок високоякісних товарів і послуг, створення сучасної виробничої, транспортної та ринкової інфраструктури, ефективне використання природних ресурсів. Спеціальний режим інвестиційної діяльності запроваджується на територіях пріоритетного розвитку і діє протягом 30 років.

Проте, у 2005 році Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» було скасовано статті, що встановлюють пільги та гарантії для суб'єктів господарювання в спеціальних економічних зонах і на територіях пріоритетного розвитку.

За даними Міністерства економіки України, з початку функціонування в Україні СЕЗ і ТПР (з 1998 року) і до прийняття Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та до

деяких інших законодавчих актів України» було затверджено 742 інвестиційних проєктів кошторисною вартістю 7,6 млрд дол. США (в тому числі іноземні інвестиції склали 2,5 млрд дол. США). Зазначені цифри свідчать, що створення СЕЗ і ТПР сприятливо позначилося на інвестиційному кліматі України. І це дані без урахування ефекту мультиплікатора, тобто при зростанні інвестицій валовий національний продукт зростатиме в набагато більшому розмірі, ніж початкові інвестиції. «Основна відмінність територій зі спеціальним режимом інвестування від тих, де переважають традиційні економічні відносини, полягає в пільговому режимі оподаткування, який є одним з головних чинників прискореного накопичення капіталу на територіях спеціальних економічних зон і територіях пріоритетного розвитку та його подальшого вигідного вкладення в їх розвиток» [282, с. 45].

На сьогодні питання створення територій пріоритетного розвитку отримало новий імпульс, оскільки надання статусу територій пріоритетного розвитку Донецькій і Луганській областям та запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності є шляхом до виходу з соціально-економічної кризи та подолання негативних наслідків збройного конфлікту. Це свідчить про актуальність та доцільність даного економіко-правового експерименту. Потрібно відмітити, що для надання статусу територій пріоритетного розвитку для населених пунктів Донецької і Луганської областей та запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності Урядом України вже зроблено певні кроки. Так, Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23.12.2020 р. № 1660-р схвалено Концепцію економічного розвитку Донецької і Луганської областей. Згідно з даною Концепцією, Донецька і Луганська області мають стати територією для реалізації особливих економіко-правових умов з комплексного впровадження системи управління та організації економічних процесів, які у подальшому можуть бути масштабовані на всю територію України. Запровадження особливих умов передбачатиме формування територій пріоритетного розвитку, державне стимулювання розроблення і впровадження нових моделей економічного розвитку, що слугуватимуть об'єднуючим

механізмом, основою якого є проста і зрозуміла логіка – добробут мешканців. Даною Концепцією передбачається створення трьох типів моделей територій пріоритетного розвитку: всі підконтрольні території областей; території громад, прилеглих до тимчасово окупованих територій; території окремих виробничих та рекреаційних кластерів, зокрема інноваційних та індустріальних парків зі спеціальним режимом інноваційно-інвестиційної діяльності, що передбачатиме стимулюючі умови у сфері оподаткування, кредитування та митної політики для кожного окремого типу моделей.

24 березня 2021 р. Розпорядженням Кабінету Міністрів України № 276-р затверджено План пріоритетних дій уряду на 2021 рік, згідно з яким, в рамках реінтеграції тимчасово окупованих територій, запланована розробка законопроекту «Про запровадження експерименту щодо створення території пріоритетного розвитку на території Донецької і Луганської областей» і пов'язаних законопроектів, що передбачатимуть особливі умови оподаткування, а також розподілу зібраних на таких територіях податків і митних зборів». Додатково Постановою Кабінету Міністрів України від 03 березня 2021 р. № 179 затверджено Національну економічну стратегію на період до 2030 року, яка включає ряд положень, передбачених Концепцією економічного розвитку Донецької і Луганської областей.

Зокрема, Стратегія передбачає: надання статусу «зон пріоритетного розвитку» підконтрольним Україні територіям Донецької і Луганської областей. При цьому, передбачається виділення трьох різних моделей розвитку, зокрема: 1) загальний рівень (всі підконтрольні території областей); 2) для громад, що межують з непідконтрольними територіями; 3) для окремих виробничих / рекреаційних кластерів. Крім того, Національною економічною стратегією на період до 2030 року передбачено: закріплення на законодавчому рівні незмінності умов оподаткування господарської діяльності інвесторів; відкриття філіалів міжнародних комерційних арбітражів, юрисдикція яких поширюватиметься на пріоритетні зони; розробку механізмів страхування політичних і військових ризиків; утворення Фонду консорціумного

фінансування для інвестування проєктів розбудови транспортної, енергетичної та комунальної інфраструктури.

Таким чином, доцільно зазначити, що механізм надання статусу територій пріоритетного розвитку та запровадження спеціального режиму інвестиційної діяльності для вирішення проблем територіальних утворень, як підтверджує існуючий досвід, є ефективним. А це свідчить, що цей механізм доцільно і надалі використовувати, але з урахуванням наступного: а) не допускати прийняття економічно не обґрунтованих рішень; б) забезпечити дієвий контроль застосування пільгового режиму; в) спростити для інвесторів процедуру прийняття рішень та позбавити її зайвої бюрократизації.

3.3. Зарубіжний досвід надання гарантій захисту іноземних інвестицій як елемент інвестиційно-інноваційної складової правової моделі сталого розвитку

Будь-яка інвестиційна діяльність пов'язана з певними ризиками для потенційних інвесторів. Обсяг залучених інвестицій залежить від правових гарантій, які передбачено у законодавстві України. Кожний інвестор хоче бути впевненим, що умови інвестування, які передбачено в законодавстві України, не змінюватимуться [283].

Досвід деяких країн Європи щодо гарантій захисту іноземних інвестицій показує, що основною стратегічною метою урядів цих країн є створення великих можливостей щодо надання та виконання таких гарантій.

Досліджуючи гарантії захисту інвестицій в зарубіжних країнах, Фікс М. та Федоров С. дійшли висновків, що «у більшості країн діє принцип, за яким для іноземних інвесторів створюється національний режим господарської діяльності. Система державних гарантій прав та інтересів іноземних інвесторів ґрунтується на трьох рівнях: а) на рівні законодавства країн-одержувачів, де

гарантується недоторканність власності; б) на багатосторонньому рівні (наприклад, до Конвенції із регулювання інвестиційних суперечок між державами та громадянами інших країн, що була підготовлена Всесвітнім банком у 1966 р., вже приєдналося близько ста країн); в) на двосторонньому рівні, переважно за допомогою укладення між країнами угод про заохочення та захист інвестицій» [284, с. 117-118].

Водночас, необхідно зазначити, що у країнах з розвинутою економікою сформована економічна та політична ситуація, що забезпечує достатній захист іноземних інвестицій без спеціального законодавства. Чітка законодавча база в цих країнах гарантує відсутність дискримінації іноземних компаній; одержання прибутку (сформована система оподаткування); врегулювання конфліктів (прозоре трудове законодавство, арбітраж, антимонопольні правила). Наявність такого законодавства зумовило збільшення потоків іноземних інвестицій у ці країни [285, с. 77].

Розглянемо законодавство деяких країн у сфері надання гарантій захисту іноземних інвестицій.

Великобританія – країна, яка має найпривабливіший інвестиційний режим серед розвинених країн та репутацію однієї з найбільш відкритих економік для іноземних інвестицій. Інвестиції в дану країну є безпечними, адже захищені понад 90 двосторонніми інвестиційними договорами. Саме ці договори містять низку стандартів, що надають захист іноземним інвесторам. Також важливою складовою інвестиційного процесу є ставка податку на прибуток. У Великобританії її знижено з 52% до 35% [286].

Аналізуючи політику Великобританії у сфері правового регулювання інвестиційної діяльності, слід зазначити, що незважаючи на відсутність внутрішньої законодавчої бази, що повинна регулювати процес прямого іноземного інвестування, країна все одно отримує значну частку світових інвестицій [287, с. 96].

У Великобританії не існує формального розмежування політики між внутрішніми та іноземними інвестиціями, однак існує низка засобів, за

допомогою яких уряд може втручатися в операції, коли залучаються іноземні інвестори (зокрема, операції, які зачіпають сферу національної безпеки (включаючи громадську безпеку)).

Іноземні інвестори у Великобританії в основному захищені системою двосторонніх інвестиційних договорів (понад 90), які Великобританія уклала із багатьма країнами світу. Британські двосторонні інвестиційні договори надають широкі стандарти захисту прав інвесторів, які, як правило, включають: стандарти недискримінації поводження з найбільшою перевагою та національного поводження; право на «справедливий та рівноправний режим»; право на «повний захист та безпеку»; право на компенсацію за повною ринковою вартістю у випадку експропріації інвестицій; захист від довільних або необґрунтованих заходів, які можуть нашкодити управлінню, обслуговуванню, користуванню або розпорядженню інвестиціями; забезпечення дотримання приймаючою державою будь-яких зобов'язань, які вона взяла на себе щодо інвестицій [286].

Законодавство Великобританії про інвестиції не встановлює будь-яких спеціальних обмежень щодо іноземних фізичних і юридичних осіб по володінню нерухомістю, розташованою в Великобританії; іноземні інвестори вільні у виборі місця вкладення свого капіталу на території країни. Також інвесторів приваблюють розмір ринку, політична і економічна стабільність, розвиненість інфраструктури [288].

У Великобританії широко використовується стимулювання інвестицій у науково-дослідні, дослідно-конструкторські роботи шляхом зменшення оподатковуваних доходів підприємств на вартість зазначених інвестицій [288].

Німеччина є однією з найпривабливіших країн для іноземних інвесторів. У рейтингу «Doing Business-2020» Німеччина посіла 22-е місце зі 190 країн (піднявшись на дві позиції у порівнянні з попереднім роком). На це впливають такі фактори: розвинена нормативно-правова база, розвинена інфраструктура, вигідне географічне розташування, кваліфікована робоча сила та стабільний

розвиток національної економіки. До речі, ставка податку на прибуток становить 25% [289, с. 4].

Розглядаючи політику залучення іноземних інвестицій Німеччини, необхідно відзначити відсутність спеціальних актів про іноземні інвестиції. Для іноземних інвесторів діє національний режим і передбачена низка вимог: необхідно придбати ліцензію на торгівлю, зареєструвати юридичну особу в комерційному реєстрі місцевого суду, подавати звіти в Центральний банк, а також зі сплати податків, стосовно працівників [290, с. 41-42].

Для іноземних інвесторів, які прагнуть розширити свій бізнес або створити нові компанії в Німеччині, є багато переваг. Поряд із розвиненою інфраструктурою інвесторів може зацікавити наступне:

- передові технології, які полегшать інтеграцію у багатьох галузях промисловості;
 - високоспеціалізована та освічена робоча сила та більшість працівників Німеччини розмовляють англійською, тому бар'єри у спілкуванні майже не існують;
 - Німеччина є другим за величиною експортером та третім за величиною імпортером у Європейському Союзі, тому торгівля є одним із найважливіших генераторів доходу країни;
 - відсутня дискримінація щодо оподаткування чи реєстрації компаній між національними та іноземними інвесторами;
 - система оподаткування в Німеччині є дуже конкурентоспроможною порівняно з системами оподаткування інших держав-членів ЄС;
 - іноземні інвестори, які хочуть інвестувати в Німеччину, можуть купувати та володіти нерухомістю в Німеччині без ризику експропріації;
- іноземним інвесторам дозволяється мати мажоритарний пакет акцій у німецькій компанії [291].

Щодо інвестування в Німеччину, немає жодних обмежень за ознакою громадянства. Крім того, іноземцям пропонується більше переваг через Закон про зовнішню торгівлю та платежі, також відомий як Закон про

зовнішньоекономічну діяльність (Außenwirtschaftsgesetz), який дозволяє іноземним підприємцям відкривати компанії в Німеччині. Цей Закон дозволяє обмежувати прямі іноземні інвестиції через зовнішню політику, іноземну валюту чи національну безпеку. Втім такі обмеження встановлюються у окремих випадках. Для імпорту в Німеччину не потрібен спеціальний дозвіл або контрольна декларація. Це стосується як німецьких компаній, так і товариств, а також резидентів із зареєстрованим офісом у Німеччині [291].

У Франції, як і у Великобританії та Німеччині, не існує спеціальних законів, що регулюють іноземні інвестиції, а іноземним інвесторам було надано національний режим і можливість здійснення прямих іноземних інвестицій незалежно від розміру за умови повідомлення міністра економіки [290, с. 42].

Франція не має суттєвих проблем у сфері виконання гарантій захисту іноземних інвесторів. Останній звіт Світового банку «Doing Business-2020», в якому Франція займає 32-е місце зі 190 країн у плані захисту міноритарних інвесторів, підтверджує це твердження. Сильними сторонами цієї країни є її позиція як третьої сили Європи, її висококваліфікована робоча сила, велика промислова база, сільськогосподарські ресурси, світова культурна репутація та географічне розташування в центрі Європи [289, с. 4].

На м'який контроль за іноземними інвестиціями у Франції вказує у своїй праці Дидьє Теофіл, який зазначає, що фінансові відносини між Францією та іншими країнами в принципі не обмежені. В той же час ця свобода підпорядковується певним гарантіям у сфері захисту національних інтересів, які дозволяють уряду вимагати повідомлення або попереднього погодження потоків капіталу та іноземних інвестицій. На внутрішньому рівні існують надійні гарантії, наприклад, у Франції право на власність конституційно захищене. Щодо ставки податку на прибуток, то остання знижена з 50% до 45% [292].

Слід зауважити, що Францією підписано і ратифіковано двосторонні інвестиційні договори з 104 країнами, а також багатосторонню Конвенцію про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними

особами. Згідно з цими договорами, іноземним інвесторам пропонуються широкі гарантії з точки зору захисту їх інвестицій, вирішення спорів (таких як доступ до арбітражу, а також визнання і виконання рішень) і компенсації.

Система інвестиційних стимулів передбачає надання низки пільг переважно у формі субсидій і кредитів за пільговими ставками. Податкові пільги додатково передбачають встановлення податкових канікул, звільнення від сплати місцевих податків, прискорену амортизацію, а також звільнення від сплати митних платежів у вільних торгових зонах. Однак існує «пропускна система» іноземних інвесторів на ринок, тобто для більшості операцій потрібне попереднє повідомлення влади про наміри інвестування або отримання попереднього дозволу [290, с. 42].

Однією зі східноєвропейських країн, якій вдалося досягти значних результатів у залученні іноземного капіталу, є *Угорщина*. Ця європейська країна пропонує багато можливостей для бізнесу. Угорщина входить до складу Європейського Союзу, а це означає, що іноземні інвестори з інших країн-учасниць ЄС можуть легко зареєструвати компанію або працювати через філію, або дочірню компанію. Зауважимо, що до того, як стати членом Європейського Союзу, Угорщина визнала у якості пріоритету залучення прямих іноземних інвестицій [293]. Податкові пільги надаються для інвестицій в науку. Всі витрати в сфері науково-дослідницької діяльності вилучаються з бази оподаткування [294].

Угорська влада почала заохочувати прямі іноземні інвестиції з 1988 року через Закон XXIV «Про іноземні інвестиції в Угорщині». Законодавство змінювалося протягом багатьох років відповідно до потреб ринку та потреб іноземних інвесторів, враховуючи також потреби угорських бізнесменів. Закон Про іноземні інвестиції в Угорщині» фокусується на трьох напрямках: створення відповідних підстав для міжнародної співпраці між Угорщиною та іноземними інвесторами, які прибувають в країну; заохочування залучення іноземного капіталу; сприяння технологічному розвитку країни [293].

Як зауважує Георги Велмен, «угорський Закон про іноземні інвестиції захищає інвесторів-нерезидентів у разі ліквідації компанії, дозволяючи їм репатріювати прибуток та капітал, забезпечує повний захист та безпеку інвестицій, негайне відшкодування збитків внаслідок націоналізації, експропріації чи інших подібних правових заходів, що впливають на права власності іноземних громадян на цінність та валюту, в яку здійснено інвестицію, з можливістю судового перегляду рішення» [295].

Слід підкреслити, що Конституція Угорщини забезпечує захист від експропріації, націоналізації та будь-яких довільних дій з боку Уряду, за винятком випадків, що стосуються надзвичайної національної безпеки [296].

Задля безпеки та гарантування надійності іноземних інвестицій, між Угорщиною та відповідними країнами укладено понад 30 угод про взаємний захист інвестицій, в яких передбачено наступні гарантії іноземним інвестиціям: гарантія справедливого та рівноправного режиму; гарантія надання інвестиціям національного режиму та/або режиму найбільшого сприяння; гарантія відшкодування збитків, які інвесторам завдано внаслідок війни, збройних конфліктів, надзвичайного стану, бунтів або інших подібних подій; гарантія захисту інвестицій від націоналізації, експропріації, заходів, що мають ефект, еквівалентний націоналізації або експропріації; гарантія на переказ платежів, пов'язаних з інвестиціями і доходами, переказ проводиться у вільно конвертованій валюті без будь-яких обмежень і невинуватених затримок; гарантія страхування інвестицій на випадок некомерційних ризиків (суброгація); гарантія вирішення спорів між сторонами щодо тлумачення або застосування двосторонніх інвестиційних угод шляхом консультацій або переговорів, а також спорів між однією зі сторін та інвестором іншої сторони. Також урядом Угорщини підписано численні угоди про уникнення подвійного оподаткування з іншими країнами, щоб уникнути подвійного оподаткування доходів, отриманих фізичною або юридичною особою від оподаткованої діяльності з Угорщини та інших юрисдикцій [293].

Відносно інвестиційних стимулів та податкових пільг для інвесторів, в Угорщині інвесторам можуть надаватися неподаткові пільги у формі безпроцентних кредитів, субсидій в індивідуальному порядку за результатами розгляду інвестиційних проєктів, що сприяють розвитку експортного потенціалу країни, депресивних територій, промислових зон зовнішньої торгівлі, регіонів з високим рівнем безробіття, сфери захисту навколишнього середовища [297].

Основними активами *Польщі*, які приваблюють іноземних інвесторів, є членство в ЄС, стабільне законодавство, високий темп економічного зростання, великий ринок, наявність висококваліфікованої робочої сили, сприятлива інфраструктура і можливість переказу прибутків. Крім того, у Польщі є ряд спеціальних економічних зон, які динамічно розвиваються, а урядом засноване Польське агентство з інвестицій та торгівлі (PAIZ) для поліпшення умов для прямих іноземних інвестицій.

Ефективним способом державного регулювання інвестиційної діяльності у Польщі є системне застосування таких організаційно-економічних заходів, як: забезпечення дотримання діючих норм регулювання інвестиційної діяльності, створення сприятливого інвестиційного середовища в країні для іноземних інвесторів, використання коштів маркетингового «просування» для створення позитивного інвестиційного іміджу держави, система фінансової підтримки інвестицій Польщі, що стосується як інвесторів (у вигляді субсидій), так і місцевих органів влади (допомога в організації (поліпшенні) регіональної інфраструктури) [294].

Польща внесла нові законодавчі зміни до законодавства, яке регулює захист іноземних інвестицій. Подальші вдосконалення включали принцип взаємності, в якому говорилося, що ставлення до іноземних інвесторів у Польщі має бути таким же, як і до польських фірм у країні походження інвесторів.

Приєднання Польщі до ЄС, безсумнівно, дало поштовх до залучення прямих іноземних інвестицій. Це відбувається тому, що членство в ЄС

підвищує привабливість країн, робить їх більш надійними для інвесторів та гарантує дотримання законодавства ЄС. Все це в поєднанні зі значними економічними результатами та політичною стабільністю Польщі значною мірою впливає на залучення іноземного капіталу [298].

Підбиваючи підсумок, доцільно виокремити низку ключових гарантій захисту іноземних інвестицій, як елементу інвестиційно-інноваційної складової моделі сталого розвитку:

1. Право на «повний захист та безпеку», що має місце у Великобританії та передбачає обов'язок приймаючої держави піклуватися захистом фізичної та юридичної безпеки інвестиційної власності, а також захист від довільних або необґрунтованих заходів, які можуть нашкодити управлінню, обслуговуванню, використанню, користуванню або розпорядженню інвестиціями.

2. Всебічний правовий захист інвестицій на основі міжнародного права, що знайшло вияв у двосторонніх договорах про захист інвестицій, учасником яких є Німеччина.

3. Право на власність, яке захищене Конституцією Франції та передбачає, якщо права інвесторів було порушені, то інвестори мають право захистити свої права на найвищому рівні – у Конституційній Раді.

4. Право на захист від експропріації, націоналізації, та будь-яких дій з боку Уряду захищено Конституцією Угорщини.

5. Рівні гарантії та привілеї для іноземних інвесторів, які прийшли в країну разом зі вступом Польщі до ЄС та для польських компаній.

РОЗДІЛ 4

ДОСТУП ДО СУДУ ЯК ГАРАНТІЙНИЙ МЕХАНІЗМ У СТРУКТУРІ ПРАВОВОЇ МОДЕЛІ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ⁶

25.09.2015 Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй ухвалила Резолюцію «Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку до 2030 року», якою затвердила новий порядок денний для всіх людей планети задля подальшого процвітання (далі – Порядок денний).

Порядок денний підлягає реалізації усіма країнами світу, що прагнуть розвиватися на засадах співробітництва і партнерства; він містить 17 цілей і 169 завдань, орієнтованих на подолання бідності, побудову миролюбного та справедливого суспільства, подальшу реалізацію прав людини, досягнення гендерної рівності, при цьому має комплексний і неподільний характер.

У Порядку денному намічені цілі та завдання на наступні 15 років, що спрямовані на стимулювання діяльності у тих сферах, які є критично значущими для всього людства і планети; відмічено, що сучасний світ повинен йти шляхом забезпечення всезагальної поваги до прав людини та людської гідності, верховенства права, справедливості, рівності та недискримінації, що дає змогу розкрити людський потенціал та сприяє процвітання всього людства; визнано необхідність побудови миролюбного і справедливого суспільства, в якому *забезпечено доступ до правосуддя*, що ґрунтується на повазі прав людини, верховенстві права і належному врядуванні на всіх рівнях, а також на прозорих, ефективних і підзвітних інституціях; визначено фактори, що спричиняють насильство, незахищеність і несправедливість, як-от: нерівність, корупція, неякісне врядування і незаконні фінансові потоки та потоки зброї.

⁶ Основні результати, викладені в даному розділі були отримані у межах теми НДР «Правова модель сталого розвитку України» (державна реєстрація № 0119U101590) та оприлюднені в монографії «Забезпечення права доступу до суду учасникам економічних відносин». К., 2021. 168 с.

Серед намічених цілей Порядку денного шістнадцята ціль – окремо присвячена забезпеченню всім доступу до правосуддя та створенню ефективних і підзвітних інституцій на всіх рівнях.

Досягнення запланованої цілі Порядку денного передбачено шляхом:

сприяння верховенству права на національному та міжнародному рівнях і забезпечення всім суб'єктам приватного права *рівного доступу до правосуддя*; істотного скорочення масштабів корупції та хабарництва в усіх їх формах; створення ефективних, підзвітних і прозорих установ на всіх рівнях; забезпечення доступу громадськості до інформації та захисту основних свобод відповідно до національного законодавства і міжнародних угод; заохочення недискримінаційних законів і політики щодо сталого розвитку та забезпечення їх дотримання.

Порядок денний, включно з Цілями сталого розвитку, підлягає виконанню у рамках оновленого Глобального партнерства держав в інтересах сталого розвитку, в основі якого лежатимуть узгоджені стратегії сталого розвитку, побудовані на засадах національної співпричетності та підтримувані комплексними національними механізмами фінансування [2].

На виконання міжнародних зобов'язань, що впливають з Порядку денного, 15.09.2017 було представлено Національну доповідь «Цілі сталого розвитку: Україна», яка визначає базові показники для досягнення Цілей сталого розвитку.

У доповіді Уряду України представлені результати адаптації 17 глобальних Цілей сталого розвитку з урахуванням специфіки національного розвитку, серед яких – забезпечення всім учасникам відносин *рівного доступу до правосуддя*; визначено індикатори досягнення цієї цілі – підвищення рівня довіри громадян до суду до 2030 р. до 55% та забезпечення рівного доступу до правосуддя, а також підвищення рівня обізнаності громадян щодо прав на безоплатну правову допомогу до 2030 р. до 90% [3].

Таким чином, перетворення і сталий розвиток сучасних країн світу, в тому числі й України, не уявляється без забезпечення всім учасникам економічних

(господарських) відносин рівного доступу до суду і правосуддя, яке повинно ґрунтуватися на повазі до основоположних прав, пануванні в суспільстві верховенства права, прозорій діяльності судів та ефективному здійсненню ними правосуддя, гарантування громадськості доступу до інформації про діяльність судів.

4.1. Міжнародно-правові стандарти забезпечення права доступу до суду

У міжнародно-правових актах, що визначають базові стандарти здійснення правосуддя, *доступ до правосуддя* розглядається через призму забезпечення особі можливості безперешкодного звернення до суду та ефективного захисту порушених прав у стислі терміни.

Зокрема, Загальна декларація прав людини 1948 р. гарантує рівність усіх перед законом, без будь-яких відмінностей, рівний захист усіх від дискримінації, ефективне поновлення в правах національними судами у випадках порушення його основних прав, представлених конституцією або законами [299].

У статті 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. встановлено, що всі особи рівні перед судами і трибуналами; при визначенні прав і обов'язків у будь-якому цивільному процесі кожен має право на справедливий і публічний розгляд справи компетентним, незалежним і безстороннім судом, створеним на підставі закону. Преса і публіка можуть не допускатися на весь судовий розгляд або частину його з міркувань моралі, громадського порядку чи державної безпеки в демократичному суспільстві, або коли того вимагають інтереси приватного життя сторін, або – в тій мірі, в якій це, на думку суду, є строго необхідним, – при особливих обставинах, коли публічність порушувала б інтереси правосуддя; однак будь-яка судова

постанова в цивільній справі повинна бути публічною, за винятком тих випадків, коли інтереси неповнолітніх вимагають іншого, чи коли справа стосується матримоніальних спорів або опіки над дітьми [300].

Слід зазначити, що стаття 14 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. поширюється не лише на класичні цивільні спори, а також й на спори, що виникають в сфері господарювання та віднесені в Україні до юрисдикції господарських судів.

Особливе значення відіграє Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), яка ухвалена з метою запобігання неналежному, а часто й жорсткому поводженню з людиною, що набуло значного поширення на європейському континенті особливо під час Другої світової війни 1939-1945 рр. Конвенція запроваджує мінімальні стандарти прав людини, дотримання яких забезпечує гідне життя, при цьому є дороговказом для її договірних сторін в процесі формування власних національних стандартів.

Конвенція ратифікована Законом України від 17.07.1997 № 475/97-ВР, а тому є частиною національного законодавства України.

У питаннях тлумачення норм Конвенції, що мають загальний характер, особливе значення має практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), оскільки саме в рішеннях цього Суду розкривається зміст положень Конвенції в контексті конкретних правовідносин.

За приписом статті 13 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006 № 3477-IV з метою усунення зазначеної в рішенні Суду системної проблеми та її першопричини застосовуються заходи загального характеру, якими є: внесення змін до чинного законодавства та практики його застосування (1); внесення змін до адміністративної практики (2); забезпечення юридичної експертизи проєктів (3); забезпечення професійної підготовки з питань вивчення конвенції та практики Суду для всіх категорій осіб, професійна

діяльність яких пов'язана із застосуванням норм права та триманням людей в умовах позбавлення волі.

Згідно зі статтею 17 Закону від 23.02.2006 № 3477-IV суди України повинні застосовувати Конвенцію і практику ЄСПЛ як джерела права.

Право особи на доступ до суду закріплено в статті 6 Конвенції, згідно з якою кожному гарантовано право на справедливий і публічний розгляд справи упродовж розумного строку незалежним і безстороннім судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його права та обов'язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення [301].

Як свідчить практика ЄСПЛ, гарантії статті 6 Конвенції поширюються не лише на кримінальні справи та цивільні спори, але й на справи, що підлягають розглядові в порядку господарського судочинства. При визначенні змісту правової конструкції «цивільні права та обов'язки» ЄСПЛ застосовує принцип «автономного тлумачення» (тлумачення без прив'язки до національного законодавства держави), насамперед, як реальний спір, що стосується як самого права, так і його різновидів або моделей застосування (ухвала від 17.09.2002 щодо прийнятності заяви М. Марченка проти України, заява № 65520/01).

У справі «Феррадзіні проти Італії» (2001) ЄСПЛ зробив висновок, що провадження в справі, які за національним правом класифікуються як частина «публічного права», можуть підпадати під сферу застосування «цивільної» частини статті 6 Конвенції, якщо підсумок справи має вирішальне значення для приватних прав і обов'язків, коли йдеться, наприклад, про продаж землі, управління приватною клінікою, майнові інтереси, надання адміністративного дозволу стосовно умов професійної практики чи ліцензії на обслуговування алкогольними напоями.

Здійснюючи тлумачення правової категорії «справедливий судовий розгляд» в рішенні у справі «Альберт та Ле Конт проти Бельгії» (1983), ЄСПЛ вказав, що держави-члени при розгляді цивільних справ наділені більшим

рівнем свободи стосовно цивільних прав і обов'язків, ніж при розгляді кримінальних справ.

У справі «Голдер проти Сполученого Королівства» (1975) ЄСПЛ наголосив на неможливості припускати, щоб стаття 6 Конвенції містила детальний опис наданих сторонам процесуальних гарантій в цивільних справах і не захищала би передусім те, що дає можливість практично користуватися цими гарантіями – доступу до суду; такі характеристики процесу як справедливість, публічність, динамізм, позбавляються смислу, якщо немає прямого судового розгляду. В цій справі виділяються такі різновиди доступу до суду як юридичний та фактичний.

Виходячи з прецедентної практики ЄСПЛ, під юридичним доступом до суду слід розуміти наявність в національному законодавстві норм, які гарантують особі звернення до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав; фактичним доступом є реальне забезпечення права особи на безперешкодне звернення до суду, в разі виникнення такої потреби.

Зміст категорії «незалежний і неупереджений суд» ЄСПЛ розкриває в рішеннях, ухвалених у справах «Совтрансавто проти України» (2002), «Зубко та інші проти України» (2005), «Сокурєнко і Стригун проти України» (2006), «Білуха проти України» (2006) вказуючи на те, що неупередженість і безсторонність повинні розкриватися за суб'єктивним та об'єктивним критеріями.

Суб'єктивний критерій визначається виходячи з особистих переконань і поведінки судді під час розгляду конкретної справи, а також у побуті. Саме дотримання суб'єктивного критерію напряду впливає на довіру громадськості до конкретного судді та судової системи в цілому.

Об'єктивний критерій – передбачає відсутність в учасників справи будь-яких сумнівів у безсторонності суду як державної інституції. Він залежить від способу утворення суду як органу правосуддя, наявності законодавчих гарантій незалежності судової гілки влади від законодавчої та виконавчої влади і глави держави, а також окремих політиків і впливових фінансово-промислових груп.

Дефініція «суд, встановлений законом» передбачає законність функціонування організаційної структури судочинства та дотримання питань забезпечення юрисдикції певних категорій спорів (рішення у справі «Лео Занд проти Австрії», 1978 р.). Таким чином, формулювання «суд, встановлений законом» стосується не тільки правових засад судочинства, але й законності утворення складу суду при вирішенні конкретної справи.

Розумність строків тривалості судових проваджень оцінюється ЄСПЛ виходячи з критеріїв складності справи (1), кількості учасників справи та їх поведінки в судовому процесі (2), а також предмету спору (3) (справа «Смірнова проти України», 2006 р.).

Складність справи обумовлюється, насамперед, характером спору; втім, на складність справи може впливати й потреба допиту значної кількості свідків, необхідність проведення судових експертиз і витребування додаткових доказів в інших осіб тощо.

Належність поведінки учасників справи підлягає оцінці з точки зору сумлінного використання учасниками своїх процесуальних прав та утримання від вчинення дій, які можуть бути розцінені як зловживання процесуальними правами, зокрема: ухилення від отримання повістки про виклик до суду, неявка до суду без поважних причин, свідоме подання безпідставних процесуальних заяв, як-от: про відвід судді; про оскарження проміжних процесуальних судових рішень, які не підлягають оскарженню, або неодноразове оскарження судового рішення, яке вже було предметом перегляду суду вищої інстанції; про витребування доказів, які не стосуються предмету спору тощо.

Словосполучення «згідно із законом» передбачає відступ від механічного застосування національного законодавства держави і потребує оцінки якості національного закону в контексті його відповідності верховенству праву.

У справі «Мелон проти Сполученого Королівства» ЄСПЛ сформулював критерії якості національного закону, зокрема, доступність закону, його передбачуваність, достатність чітко встановлювати межі дискреційних повноважень органів влади та спосіб їх здійснення. Зокрема, Суд зазначив, що у

законі повинні бути в достатньо чітких формулюваннях визначені обсяг і порядок здійснення владних повноважень з урахуванням законної мети кожної дії з тим, щоб забезпечити особі відповідний захист від незаконного втручання з боку держави.

В рішенні у справі «Толстой-Мілославський проти Сполученого Королівства» (1995) ЄСПЛ зазначив, що під терміном «закон» слід розуміти як норми, які встановлені писаним правом, так і правила, сформульовані в прецедентному праві. Закон має відповідати якісним вимогам, насамперед, вимогам доступності та передбачуваності, щоб громадянин мав змогу отримати адекватну інформацію про обставини застосування правових норм у конкретному випадку. Норма не може розглядатися як «закон», якщо вона не сформульована з достатньою чіткістю, коли громадянин не може самостійно визначитися, як регулювати свою поведінку за допомогою цієї норми.

Закон повинен пристосовуватися до обставин, що змінюються, при цьому необхідно уникати ситуації, коли багато законів викладені термінами, які є, певною мірою неясними і тлумачення та застосування яких є питанням судової практики (рішення у справі «Санді Таймс проти Сполученого Королівства», 1979 р.).

Доволі значущим елементом верховенства права є юридична визначеність, в основі якої лежить принцип *res judicata* (лат. «вирішена справа»). За принципом *res judicata* остаточне рішення суду, яке вступило в законну силу, є обов'язковим для сторін і не може переглядатися. Так, у справі «Олександр Волков проти України» (2013) ЄСПЛ констатовано порушення принципу юридичної визначеності, з огляду на відсутність у процесуальному законодавстві України положень щодо строків давності притягнення судді до відповідальності за порушення присяги судді, в контексті вимог «якості закону».

Розгляд судами справ, у тому числі й господарських, повинен відбуватися на засадах змагальності та диспозитивності судового процесу. В рішеннях у справах «Руїз-Торіха проти Іспанії» (1994), «Кероярві проти Фінляндії» (1995),

«Стрижак проти України» (2005) ЄСПЛ виклав позицію про те, що змагальність процесу передбачає надання кожній стороні рівних можливостей в ознайомленні з усіма доказами та поясненнями усіх учасників справи, а також праві відповісти на них; змагальність процесу повинна бути фактичною, а сторони – рівними; суд не повинен ставити одну сторону у менш сприятливі умови в порівнянні з іншою стороною; учасники справи повинні мати рівні можливості в оскарженні рішення, при цьому сторонні особи повинні бути позбавлені можливості оскарження рішень, які не зачіпають їхні права.

Суттєвою гарантією забезпечення відкритості та змагальності судового процесу є публічність розгляду справи судом, що передбачає вільний доступ до зали судового засідання, в якому розглядається справа, громадськості та засобів масової інформації, що висвітлюють перебіг судового процесу, а також вільний доступ до текстів судових рішень.

У справі «Аксьок проти Німеччини» (1983) ЄСПЛ визначив мету відкритого судочинства зазначивши, що публічний характер процесу допомагає забезпечити справедливе судочинство шляхом захисту учасників процесу від необґрунтованих рішень і дозволяє суспільству контролювати відправлення правосуддя. Разом із публічним проголошенням рішення, публічний характер засідань слугує забезпеченню належного інформування суспільства, в першу чергу через засоби масової інформації та через контроль з боку суспільства, за судовим процесом. Обмеження права громадськості та преси бути присутніми під час судового розгляду справи вважається можливим лише в разі необхідності захисту моралі, громадського порядку та національної безпеки, а також, якщо цього вимагають інтереси неповнолітніх дітей та потреба захисту приватного життя сторін (рішення в справах «Дінне проти Франції» (1995), «Беяшев проти Росії» (2007), «В. та Р. проти Сполученого Королівства» (2001).

Таким чином, ЄСПЛ визначив правову позицію, за якою відкритий розгляд справи є запорукою довіри суспільства до суду та правосуддя. Водночас ЄСПЛ погодився з тим, що право на публічний розгляд справи може мати певні

обмеження на стадії апеляційного та касаційного перегляду справи (рішення у справі «Петренко проти Молдови», 2010 р.).

Складовим елементом відкритого розгляду справи є публічне проголошення судового рішення. Втім, ЄСПЛ стоїть на позиції, що право на публічне проголошення рішення не вважається порушеним, якщо судом проголошено лише резолютивна частина рішення (ухвала у справі «Крочіані та інші проти Італії», 1980 р.).

В рішенні по справі «Хірвісаарі проти Фінляндії» (2001) ЄСПЛ вказав на обов'язок національних судів достатнім чином мотивувати свої рішення, щоб у такий спосіб засвідчити, що сторони були почуті судом, та щоб забезпечити нагляд громадськості за процесом здійснення правосуддя. В іншій справі («Серявін та інші проти України», 2010 р.) ЄСПЛ зазначив, що хоча національний суд й має певну свободу розсуду щодо вибору аргументів у тій чи іншій справі та прийняття доказів на підтвердження позицій сторони, він зобов'язаний наводити обґрунтування своїх рішень. Призначення обґрунтованого рішення полягає в тому, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Крім того, вмотивоване рішення дає стороні можливість оскаржити його та отримати його перегляд вищестоящою інстанцією. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль здійснення правосуддя.

Важливим елементом фактичного доступу до правосуддя є забезпечення права на апеляційне та касаційне оскарження рішення.

Виконання судового рішення, що набрало законної сили, в практиці ЄСПЛ розглядається як заключна стадія судочинства, в якій, власне, й відбувається фактичне поновлення порушених прав особи.

У справах «Горнсбі проти Греції» (1997), «Імобільяре проти Італії» (1999) та «Войтенко проти України» (2004) ЄСПЛ вказав, що право на звернення до суду було б ілюзорним, якби національна правова система Договірної сторони дозволяла, щоб остаточне, обов'язкове для виконання судове рішення залишалось невиконаним на шкоду одній із сторін. «...Важко уявити ситуацію,

що пункт 1 статті 6 докладно описував процедурні гарантії, що надаються сторонам цивільного судового процесу – у провадженні, що є справедливим, відкритим і оперативним – і не передбачав при цьому гарантій виконання судових рішень; тлумачення статті 6 як такої, що стосується виключно права на звернення до суду і проведення судового розгляду, могло б призвести до ситуацій, несумісних із принципом верховенства права, що його Договірні Сторони зобов'язалися дотримуватися, коли ратифікували Конвенцію. Отже, виконання рішення, винесеного будь-яким судом, має розглядатися як невід'ємна частина «судового процесу» для цілей статті 6».

Слід зазначити, що в розумінні статті 6 Конвенції право на доступ до суду не є абсолютним і може підлягати обмеженню. Вказаний висновок впливає з рішення у справі «Голдер проти Сполученого Королівства», в якому ЄСПЛ вказав, що право доступу до суду за своєю природою вимагає регулювання з боку держави, яке може змінюватися залежно від часу і місця та відповідно до потреб і можливостей суспільства та окремих осіб. Запроваджуючи таке регулювання, Договірні сторони користуються певними межами самостійного оцінювання, однак, застосовані обмеження не можуть звужувати рамок визначеного доступу до суду в такій спосіб чи такою мірою, щоб це зашкодило самій суті права, при цьому буде непропорційним поставленій меті.

Інші акти європейського права, що не є обов'язковими для виконання і належать до джерел «м'якого права», зокрема Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14.05.1981 № R(81) [302], визначають такі принципи доступу до суду як інформування громадськості про місцезнаходження і компетенцію судів, а також про порядок звернення до суду за захистом своїх інтересів, про діючі процесуальні норми та засоби виконання рішення суду (1); вжиття заходів для максимального скорочення термінів винесення судових рішень (2); визначення розумного розміру судових витрат, який не становитиме перешкоди в доступі до правосуддя (3).

У Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і торговельних справах від 07.02.1995 № R(95)5 ефективною та найбільш доступною визнано триланкова система судочинства, яка передбачає можливість оскарження судового рішення, водночас запобігає зловживанню особою цим правом і зменшує навантаження на суди [303].

У Рекомендаціях Комітету Міністрів Ради Європи щодо примусового виконання рішень від 09.09.2003 № Rec(2003)17 вказується на те, що процедури примусового виконання рішень повинні базуватися на нормах національного законодавства і бути якомога дієвішими та ефективнішими; держави мають створити механізм попередження випадків зловживання процедурою виконання рішень однією зі сторін, який не повинен розглядатися як перегляд справи; примусове виконання не має відкладатися, якщо для цього немає законодавчих підстав. Процедура примусового виконання повинна бути чітко визначеною і передбачати ефективні засоби виконання та протидії зловживанню сторонами своїми правами [304].

Проведений аналіз міжнародно-правових актів з питань забезпечення доступу до суду дозволяє дійти висновку, що дефініція «доступ до суду» є комплексною правовою категорією; в її основі лежать декілька базових критеріїв, одночасне забезпечення яких гарантує реальне дотримання права особи на доступ до правосуддя, а саме:

1) *фінансовий критерій*, який передбачає обов'язок держави встановлення такого алгоритму визначення розміру судових витрат, який враховує майновий стан учасника справи та не створює перешкоди для реалізації особою самого права звернення до суду, водночас й виконує роль запобіжника зловживання правом звернення до суду.

У тих випадках, якщо особа, яка здійснює підприємницьку діяльність, потребує правничої допомоги, при цьому належить до категорії соціально незахищених громадян, національне законодавство повинно передбачати

механізм забезпечення такої особи професійною правничою допомогою адвоката за рахунок держави;

2) *територіальний критерій* – передбачає, що система судів загальної юрисдикції повинна будуватися з урахуванням територіального устрою держави, при цьому місцеві суди, які розглядають усі справи як суди першої інстанції, повинні бути територіально максимально наближені до людини.

Відносно України доцільним уявляється розташування місцевих загальних судів у кожному районному центрі, а місцевих господарських та адміністративних судів – у кожному обласному центрі держави;

3) *організаційний (інстанційний) критерій* – передбачає оптимальну організацію системи судоустрою, що є простою і водночас зрозумілою та ефективною, в контексті доступу до суду та процедури захисту прав особи. Для України найбільш оптимальною є триланкова система судоустрою.

Крім того, як система загальних судів у цілому, так і кожний окремий суд загальної юрисдикції повинні бути створені та здійснювати свою процесуальну діяльність у чіткій відповідності із національним законом.

4) *інформаційний критерій*, за яким кожна держава повинна на законодавчому рівні закріпити інформування своїх громадян і суб'єктів господарювання про порядок звернення до суду, про умови забезпечення окремих категорій соціально незахищених громадян професійною правничою допомогою, яку надають адвокати за рахунок держави, а також про діючі процесуальні норми;

5) *процесуальний критерій*, який гарантує здійснення правосуддя на засадах верховенства права, а також неупередженість і безсторонність суду та суддів, розумність строків розгляду справи судом, публічність розгляду справи та проголошення судового рішення, належне мотивування та обґрунтування судового рішення, забезпечення реального виконання судового рішення та повага до остаточного судового рішення;

б) *критерій якості законодавства*, який покладає на державу обов'язок прийняття законодавчих актів, що відповідають вимогам доступності та

передбачуваності, щоби кожна особа мала змогу отримати адекватну інформацію про обставини застосування правових норм у конкретному випадку [305, с. 40].

4.2. Стан забезпечення в Україні права доступу до суду

Забезпечення кожному права доступу до суду, а також права на справедливий і публічний розгляд його справи упродовж розумного строку незалежним і неупередженим судом належить до основоположних прав, гарантованих статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [301].

Саме тому, забезпечення безперешкодного доступу до суду визначено одним із пріоритетних завдань на шляху побудови справедливого суспільства та сильних інститутів влади, що є однією з шістнадцяти Цілей сталого розвитку України, представлених у Національній доповіді Уряду, які виступають орієнтиром досягнення Цілей Сталого Розвитку, затверджених на Саміті Організації Об'єднаних Націй, що відбувся в Нью-Йорку у вересні 2015 року [2; 3].

За таких обставин, аналіз стану виконання Україною взятих на себе міжнародних зобов'язань, у контексті забезпечення права на доступ до суду, має суттєве теоретичне та практичне значення, оскільки надає можливість оцінити реальний стан справ у цій сфері правовідносин і, в разі необхідності, сформулювати пропозиції, спрямовані на його покращення.

Слід зазначити, що натеper проблема забезпечення права доступу до суду учасникам економічних відносин, в контексті досягнення Цілей сталого розвитку України, залишається поза увагою наукової спільноти. В основному вказане питання є предметом професійних інтересів суддів, що свідчить про актуальність обраної теми наукового дослідження.

Як вже було зазначено у попередньому підрозділі, термін «доступ до суду» є комплексною правовою категорією; в її основі лежать декілька базових критеріїв, одночасне забезпечення яких гарантує особі право доступу до суду і правосуддя. До них належать: фінансовий, територіальний, організаційний (інстанційний), інформаційний та процесуальний критерії, а також не менш важливий критерій якості законодавства.

У зв'язку з цим, аналіз стану забезпечення в Україні учасникам економічних відносин права доступу до суду доцільно провести саме в контексті дотримання наведених вище критеріїв.

Фінансовий критерій. З 01.11.2011 в Україні діє Закон від 08.07.2011 № 3674-VI «Про судовий збір» (далі – Закон № 3674-VI), який визначає правові засади справляння судового збору, платників, об'єкти та розміри ставок судового збору, умови звільнення від сплати та повернення судового збору.

Умови сплати учасниками економічних відносин під час звернення до суду судового збору є фактичним відображенням фінансового критерію доступу до суду.

Відповідно до статті 1 Закону № 3674-VI судовий збір справляється на всій території України за подання заяв, скарг до суду, за видачу судами документів, а також у разі ухвалення окремих видів судових рішень; судовий збір включається до складу судових витрат.

Суб'єктами сплати судового збору є фізичні та юридичні особи усіх форм власності, а також фізичні особи-підприємці, які звертаються до суду із заявами або скаргами, або стосовно яких ухвалене судове рішення. Об'єктами справляння судового збору є подання до суду позовної або іншої заяви, передбаченої процесуальним законодавством; подання до суду апеляційної і касаційної скарг на судові рішення, а також заяв про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, про скасування рішення третейського суду, про видачу виконавчого документа на примусове виконання рішення третейського суду та про перегляд судових рішень Верховним Судом; за видачу судами документів.

За приписом статті 4 Закону № 3674-VI розмір судового збору прив'язується до прожиткового мінімуму для працездатних осіб, встановленого на 1 січня календарного року, в якому подається до суду відповідна заява або скарга, – у відсотковому відношенні до ціни позову та фіксованому розмірі.

Так, за подання позовної заяви майнового характеру юридичною особою судовий збір складає 1,5 відсотка ціни позову, але не менше 1 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 350 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (у 2021 році ця сума складає від 2270 грн до 794500 грн, залежно від ціни позову); за подання позовної заяви майнового характеру фізичною особою або фізичною особою-підприємцем – сума судового збору складає 1 відсоток ціни позову, але не менше 0.4 розміру прожиткового мінімуму для працездатних осіб і не більше 5 розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (у 2021 році ця сума складає від 908 грн до 11350 грн, залежно від ціни позову); за подання апеляційної скарги на рішення суду сума судового збору складає 150 відсотків, а за подання касаційної скарги – 200 відсотків ставки, що підлягала сплаті при поданні позовної заяви до суду першої інстанції.

Статтею 5 Закону № 3674-VI визначено категорії позивачів, які звільняються від сплати судового збору при подачі заяви або скарги до суду: про стягнення заробітної плати та поновлення на роботі; про відшкодування шкоди, заподіяної каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, а також смертю фізичної особи; про виплату компенсації, повернення майна громадянам, реабілітованим відповідно до Закону України «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні»; про захист прав та інтересів інших осіб. Крім того, від сплати судового збору звільнені особи з інвалідністю внаслідок Другої світової війни та сім'ї воїнів (партизанів), які загинули чи пропали безвісти, і прирівняні до них у встановленому порядку особи; особи з інвалідністю I та II груп; законні представники дітей з інвалідністю і недієздатних осіб з інвалідністю; позивачі – громадяни, віднесені до 1 та 2 категорій постраждалих внаслідок Чорнобильської катастрофи; позивачі – у справах у порядку,

визначеному статтею 12 Закону України «Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту»; фізичні особи (крім суб'єктів підприємницької діяльності) – кредитори, які звертаються з грошовими вимогами до боржника щодо виплати заборгованості із заробітної плати, зобов'язань внаслідок заподіяння шкоди життю та здоров'ю громадян, виплати авторської винагороди та аліментів, – після оголошення про відкриття провадження у справі про банкрутство (неплатоспроможність), а також після повідомлення про визнання боржника банкрутом.

Наведене свідчить, що Закон № 3674-VI запроваджує для фізичних і юридичних осіб достатньо високі ставки судового збору за звернення до національних судів із заявами або скаргами, однак встановлює й широке коло осіб, які потребують соціального захисту з боку держави, а тому звільняються від сплати судового збору.

Зазначене дає підстави для висновку, що Закон № 3674-VI створює ефективний фінансовий бар'єр для зловживання особами своїм правом звернення до суду шляхом подання завідомо безпідставних заяв і скарг, що було поширеним явищем до моменту його ухвалення та негативно впливало на діяльність загальних судів України через їх перевантаженість. Водночас, Закон № 3674-VI надає можливість безоплатного звернення до суду соціально незахищеним категоріям громадян, а також усім тим, хто звертається для вирішення особливо значущих для життя людини категорій справ.

Отже, з точки зору фінансового критерію в Україні забезпечено право особи на доступ до суду.

Територіальний критерій. Дотримання цього критерію передбачає територіальне наближення суду учасників економічних відносин, якими можуть бути як юридичні так і фізичні особи. Натепер в Україні функціонує 661 місцевий загальний суд, розташований в кожному районному центрі України [306]. За статтею 21 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» на місцеві загальні суди покладено обов'язок вирішення в першій інстанції усіх цивільних і кримінальних справ, а також справ про адміністративні

правопорушення та окремих категорій адміністративних справ. Господарські справи розглядаються в першій інстанції місцевими окружними господарськими судами, які розташовані в кожному обласному центрі України.

Таке розташування місцевих загальних судів перевірено часом і є виправданим, оскільки забезпечує належний територіальний доступ до суду усім, навіть тим, хто проживає у віддалених населених пунктах України, оскільки максимальна відстань до судів не перевищує 50 км.

Втім, указами Президента України від 29.12.2017 за №№ 449/2017, 450/2017 та 451/2017 ліквідовано 142 районних суди, замість яких створено 75 окружних місцевих судів, решта районних судів реорганізовано і на їх базі створено 205 окружних місцевих судів. Отже, всього указами Президента України від 29.12.2017 замість 661 районного суду створено 280 окружних місцевих судів, що є більше ніж удвічі меншим за попередню кількість місцевих судів.

Створена указами Президента України нова система місцевих загальних судів ще не введена в дію і залишається виключно «на папері», проте реальне запровадження цієї системи віддалить місцеві загальні суди від людини, що призведе до суттєвого погіршення в Україні доступу до суду за територіальним критерієм.

Організаційний (інстанційний) критерій – передбачає створення оптимальної системи судів загальної юрисдикції та утворення судів відповідно до закону.

Оптимальною для України є триланкова система судоустрою, яка запроваджена Законом України «Про судоустрій і статус суддів» від 02.06.2016 № 1402-VIII, що діє з 30.06.2016. Попередня редакція цього Закону передбачала чотириланкову систему судоустрою, оскільки функцію касаційних судів виконували три вищі суди (адміністративний, господарський, касаційний суд з розгляду цивільних і кримінальних справ) і Верховний Суд України.

Законом № 1402-VIII вищі касаційні суди ліквідовано, проте створено новий Верховний Суд, який є найвищим судом у системі судоустрою України,

що забезпечує сталість і єдність судової практики, та здійснює правосуддя як суд касаційної інстанції (ст. 36).

Згідно з частиною другою статті 37 Закону № 1402-VIII у складі Верховного Суду діють: Велика Палата, Касаційний адміністративний суд, Касаційний господарський суд, Касаційний кримінальний суд і Касаційний цивільний суд.

За приписом статті 45 Закону № 1402-VIII Велика Палата Верховного Суду здійснює перегляд судових рішень у касаційному порядку з метою забезпечення однакового застосування судами норм права (1); діє як суд апеляційної інстанції у справах, розглянутих Верховним Судом як судом першої інстанції (2); аналізує судову статистику, вивчає судову практику та здійснює її узагальнення (3); здійснює інші повноваження, які визначено законом (4).

Таким чином, Закон № 1402-VIII фактично наділяє Велику Палату Верховного Суду правом повторного перегляду справ у касаційному порядку, з метою забезпечення єдності практики касаційних судів, які структурно входять до складу Верховного Суду, що не в повній мірі узгоджується з нормами статті 129 Конституції України.

Крім того слід зазначити, що утворення Верховного Суду відбулося на підставі Прикінцевих та перехідних положень Закону № 1402-VIII, з одночасною ліквідацією Верховного Суду України, які визнано неконституційними рішенням Конституційного Суду України від 18.02.2020 № 2-р/2020 [307]. В пункті 7 мотивувальної частини цього рішення зазначено, що після внесення змін до Конституції України Законом № 1401 Верховний Суд України продовжує функціонувати під назвою «Верховний Суд».

Отже, починаючи з 18.02.2020 в Україні фактично діють два Верховні Суди, які є окремими юридичними особами і мають різні коди ЄДРПОУ: Верховний Суд України, який утворено діє від дня проголошення Незалежності України і після внесення змін до Конституції України Законом № 1401 повинен змінити назву на «Верховний Суд», а також Верховний Суд, який утворено на

підставі Прикінцевих та перехідних положень Закону № 1402-VIII і фактично розпочав свою роботу з 15.12.2017.

Така ситуація створює підґрунтя для сумніву в легітимності діяльності Верховного Суду, утвореного Законом № 1402-VIII, а також ухвалених ним рішень, і потребує негайного законодавчого вирішення проблеми, задля уникнення колапсу судової системи України.

Виходячи з викладеного можна стверджувати, що починаючи з 15.12.2017 доступ в Україні до суду за організаційним (інстанційним) критерієм суттєво погіршено.

Інформаційний критерій. Верховною Радою України ухвалено Закон «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 № 3460-VI (далі – Закон № 3460-VI), що діє з 09.07.2011, при цьому визначає зміст права на безоплатну правову допомогу, порядок реалізації цього права, підстави та порядок надання безоплатної правової допомоги, державні гарантії щодо надання безоплатної правової допомоги.

За статтею 1 Закону № 3460-VI безоплатна правова допомога гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел. Правова допомога полягає в наданні правових послуг, спрямованих на забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина, захисту цих прав і свобод, їх відновлення у разі порушення.

Правові послуги, що надаються в рамках безоплатної правової допомоги, включають надання інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів правового характеру; здійснення представництва інтересів особи в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; забезпечення захисту особи від обвинувачення; надання особі допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації.

Правова допомога включає в себе надання безоплатної первинної та безоплатної вторинної правової допомоги (ст. 7).

Безоплатна первинна правова допомога передбачає такі види правових послуг як: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру (крім документів процесуального характеру); надання консультацій, роз'яснень та підготовка проєктів договорів користування земельними ділянками для сільського населення – власників земельних ділянок; надання допомоги в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації. Право на отримання безоплатної первинної правової допомоги мають усі особи, які перебувають під юрисдикцією України.

Суб'єктами надання безоплатної первинної правової допомоги в Україні є органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, фізичні та юридичні особи приватного права, спеціалізовані установи, центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Безоплатна вторинна правова допомога полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя. Безоплатна вторинна правова допомога включає такі види правових послуг як: захист; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру.

Право на безоплатну вторинну правову допомогу згідно із Законом № 3460-VI мають, зокрема особи, які перебувають під юрисдикцією України, якщо їхній середньомісячний дохід не перевищує двох розмірів прожиткового мінімуму, розрахованого та затвердженого відповідно до закону для осіб, які належать до основних соціальних і демографічних груп населення, а також особи з інвалідністю, які отримують пенсію або допомогу, що призначається замість пенсії, у розмірі, що не перевищує двох прожиткових мінімумів для непрацездатних осіб; внутрішньо переміщені особи; громадяни України – власники земельних ділянок, які проживають у сільській місцевості; особи, на яких поширюється дія Закону України «Про біженців та осіб, які потребують

додаткового або тимчасового захисту»; ветерани війни та особи, на яких поширюється дія Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту», особи, які мають особливі заслуги та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, особи, які належать до числа жертв нацистських переслідувань; особи, реабілітовані відповідно до законодавства України; громадяни держав, з якими Україна уклала відповідні міжнародні договори про правову допомогу, а також іноземці та особи без громадянства відповідно до міжнародних договорів, учасником яких є Україна, якщо такі договори зобов'язують держав-учасниць надавати певним категоріям осіб безоплатну правову допомогу.

Суб'єктами надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні є центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги, які утворюються Міністерством юстиції України, а також адвокати, включені до Реєстру адвокатів, які надають безоплатну вторинну правову допомогу.

Законом № 3460-VI комплексно вирішено проблему надання населенню безоплатної правової допомоги в тих випадках, коли, в силу об'єктивних і суб'єктивних обставин, людина позбавлена можливості самостійно оплатити послуги професійного адвоката або має потребу в отриманні правової інформації, або в роз'ясненнях правового характеру.

Зазначене дає підстави стверджувати, що за інформаційним критерієм оцінки в Україні право особи на доступ до суду забезпечено на належному рівні.

Процесуальний критерій. Натепер в Україні діють уніфіковані процесуальні кодекси в редакції Закону від 03.10.2017 № 2147-VIII «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (далі – Закон № 2147-VIII).

Чинні процесуальні кодекси України запроваджують розгляд цивільних і господарських справ на засадах верховенства права; гласності і відкритості судового процесу та його повного фіксування технічними засобами;

змагальності сторін; диспозитивності; пропорційності; обов'язковості судового рішення; забезпечення права на апеляційний перегляд справи та касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; розумності строків розгляду справи; неприпустимості зловживання процесуальними правами.

Гласність судового процесу передбачає усний і відкритий розгляд усіх справ та гарантує право будь-якої особи бути присутньою в судовому засіданні з можливістю проводити у залі суду фотозйомку, відео- та аудіо запис з використанням портативних засобів без отримання окремого дозволу суду, за виключенням випадків, коли відкритий розгляд справи може мати наслідком розголошення таємної чи іншої інформації, що охороняється законом або розголошення таємниці усиновлення чи відомостей про інтимні чи інші особисті сторони життя учасників справи або відомостей, що принижують їхню честь і гідність. У таких випадках розгляд справи провадиться у закритому судовому засіданні, про що суд постановляє мотивовану ухвалу.

Під час розгляду справи суд здійснює аудіозапис судового процесу за допомогою технічних засобів, копія технічного запису судового процесу може бути надана учасникам справи за їх заявою.

Відкритість суду також полягає в обов'язку надавати інформацію про дату, час і місце розгляду справи будь-якій особі, яка звертається за її отриманням. Крім того, будь-яка особа, яка навіть не була учасником справи, має можливість ознайомитися з ухваленим судом судовим рішенням у порядку, встановленому Законом України «Про доступ до судових рішень» від 22.12.2005 № 3262-IV.

За Законом № 3262-IV усі судові рішення є відкритими та підлягають оприлюдненню в електронній формі в Єдиному реєстрі судових рішень не пізніше наступного дня після їх виготовлення і підписання. Якщо судовий розгляд відбувався у закритому судовому засіданні, судові рішення оприлюднюються за виключенням інформації, яка за рішенням суду щодо розгляду справи у закритому судовому засіданні підлягає захисту від розголошення.

У текстах судових рішень, що відкриті для загального доступу, не можуть бути розголошені відомості, що дають можливість ідентифікувати фізичну особу. Такі відомості замінюються літерними або цифровими позначеннями.

Верховенство права визначається в процесуальному законодавстві України лише в контексті розгляду справ відповідно до Конституції, законів України та міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України [308, ст. 10]. Втім, таке визначення верховенства права є неповним і не розкриває змісту цієї правової конструкції.

Найбільш розгорнуте і таке, що відповідає правовому змісту та призначенню, поняття «верховенство права» сформульовано в першому розділі цієї роботи і монографії «Господарське законодавство України: перспективи модернізації на засадах сталого розвитку», підготовленій Інститутом економіко-правових досліджень НАН України, як сукупність таких елементів:

1) дотримання основоположних прав людини, закріплених у Конституції України та міжнародних актах, що є частиною національного законодавства України;

2) відповідності національних законодавчих актів принципу юридичної визначеності та основоположним правам, закріпленим у Конституції України та міжнародно-правових актах;

3) забезпечення кожному права на незалежний, неупереджений і справедливий суд,

4) реальне виконання ухвалених судових рішень [309, с. 250].

Пропорційність у судочинстві полягає в обов'язку суду під час розгляду справи та ухвалення рішення забезпечити розумний баланс між приватними інтересами окремої особи та публічними інтересами суспільства, а також враховувати особливість предмету спору, складність справи та її значення для сторін.

Дотримання принципу змагальності сторін гарантовано введенням до чинних процесуальних кодексів України норм, які надають учасникам справи рівні можливості щодо здійснення своїх процесуальних прав та обов'язків;

нормативним закріпленням обов'язку сторін доводити в суді обставини, які мають значення для справи, і на які сторони посилаються як на підставу своїх вимог або заперечень. Під час розгляду справи, суд повинен зберігати об'єктивність і неупередженість, при цьому керувати ходом судового процесу, сприяти врегулюванню спору шляхом досягнення угоди між сторонами, роз'яснювати сторонам їхні процесуальні права та обов'язки, а також наслідки вчинення або не вчинення процесуальних дій; сприяти учасникам справи в реалізації ним процесуальних прав і запобігати зловживанню учасниками судового процесу їхніми процесуальними правами [308, ст. ст. 12, 81].

Суттєвим кроком до покращення доступу до суду є законодавче запровадження в загальних судах України Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС), яка, після технічного введення в дію усіх її компонентів (технічних модулів), дозволить особам подавати до суду процесуальні заяви та скарги в електронній формі; забезпечить обмін документами в електронній формі між судами та між судом і учасником процесу та розгляд справ у режимі відеоконференції – навіть у випадках, коли учасники знаходяться поза приміщенням суду.

ЄСІТС передбачає подання доказів і формування судових справ в електронній формі, що значно зменшить судові витрати, пов'язані з розглядом справи, які несуть сторони і держава. Для осіб, які не мають навичок користування сучасними інформаційними технологіями, зберігається наразі існуючий спосіб комунікації із судом – подання заяв і скарг у письмовій формі через канцелярію суду або поштою. Тому їхнє право доступу до суду із фактичним запровадженням ЄСІТС не обмежиться.

Процесуальне законодавство України покладає на суди обов'язок належного обґрунтування та мотивування ухвалених ними рішень, із зазначенням стислого викладу позиції позивача та заперечень відповідача; поданих у процесі судового розгляду заяв і клопотань; усіх фактичних обставин, встановлених судом, та змісту спірних правовідносин, з посиланням на докази, на підставі яких встановлені відповідні обставини; доказів,

відхиленних судом, з наведенням мотивів їх відхилення; мотивованої оцінки кожного аргументу, наведеного учасниками справи, щодо наявності чи відсутності підстав для задоволення позову, крім випадку, якщо аргумент очевидно не відноситься до предмета спору, є явно необґрунтованим або неприйнятним з огляду на законодавство чи усталену судову практику; норми права, які застосував суд, та мотиви їх застосування; норми права, на які посилалися сторони, які суд не застосував, та мотиви їх незастосування; висновку суду про задоволення позову чи про відмову в позові повністю або частково щодо кожної з заявлених вимог; строку і порядку набрання рішенням суду законної сили та його оскарження [308, ст. 265].

З метою покращення стану виконання судових рішень Верховною Радою України ухвалено нову редакцію Закону «Про виконавче провадження» від 02.06.2016 № 1404-VIII (далі – Закон № 1404-VIII), який визначає виконавче провадження як завершальну стадію судового провадження і примусове виконання судових рішень.

Законом № 1404-VIII запроваджено інститут приватних виконавців, які показали значно більшу ефективність роботи, порівняно з державними виконавцями; надано виконавцям право:

за наявності вмотивованого рішення суду – примусового проникнення до житла чи іншого володіння фізичної та безперешкодного входження на земельні ділянки, до житлових та інших приміщень боржника – фізичної особи, особи, в якій перебуває майно боржника чи майно та кошти, належні боржникові від інших осіб, проводити в них огляд, у разі потреби примусово відкривати їх в установленому порядку із залученням працівників поліції, опечатувати такі приміщення, арештовувати, опечатувати та вилучати належне боржникові майно, яке там перебуває та на яке згідно із законом можливо звернути стягнення;

накладати арешт на майно боржника, опечатувати, вилучати, передавати таке майно на зберігання та реалізовувати його в установленому законодавством порядку;

накладати арешт на кошти та інші цінності боржника, зокрема на кошти, які перебувають у касах, на рахунках у банках, інших фінансових установах та органах, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів, на рахунки в цінних паперах, а також опечатувати каси, приміщення і місця зберігання грошей;

здійснювати реєстрацію обтяжень майна в процесі та у зв'язку з виконавчим провадженням;

накладати стягнення у вигляді штрафу на фізичних, юридичних та посадових осіб;

у разі ухилення боржника від виконання зобов'язань, покладених на нього рішенням, звертатися до суду за встановленням тимчасового обмеження у праві виїзду боржника – фізичної особи чи керівника боржника – юридичної особи за межі України до виконання зобов'язань за рішенням або погашення заборгованості за рішеннями про стягнення періодичних платежів;

отримувати від банківських та інших фінансових установ інформацію про наявність рахунків та/або стан рахунків боржника, рух коштів та операції за рахунками боржника, а також інформацію про договори боржника про зберігання цінностей або надання боржнику в майновий найм (оренду) індивідуального банківського сейфа, що охороняється банком.

Отже, за процесуальним критерієм оцінки чинне законодавство України в повній мірі враховує міжнародні засади доступу особи до суду та забезпечує незалежний і безсторонній розгляд судами справ на засадах верховенства права, змагальності судового процесу, а також реальне виконання судових рішень упродовж розумного строку.

Критерій якості законодавства. На жаль, сучасне матеріальне законодавство України характеризується нестабільністю та суперечністю норм, що ускладнює його застосування. Насамперед, це обумовлено тим, що значна кількість законодавчих актів приймається з метою лобіювання інтересів окремих промислово-фінансових груп, які мають монопольне становище на ринках і серйозний вплив на депутатський корпус Верховної Ради України.

Акти законодавства ухвалюються без попереднього проведення наукової експертизи, дослідження їх регуляторного впливу на господарську діяльність та без відповідного фінансового забезпечення, внаслідок чого більшість з них, зокрема з питань соціального захисту населення, залишаються виключно декларацією про наміри та не виконуються.

В якості прикладу можна навести прийнятий в «турборежимі» і з грубим порушенням процедури Закон України від 16.10.2019 № 193-IX, яким внесено зміни до закону України «Про судоустрій і статус суддів», «Про Вищу раду правосуддя» у частині порядку формування складу Верховного Суду та Вищої ради правосуддя, щодо діяльності органів суддівського самоврядування та Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, щодо порядку притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, окремі положення якого визнані такими, що не відповідають Конституції рішенням Конституційного Суду України від 11.03.2020 № 4-р/2020 [310].

Слід зазначити, що якість національного законодавства України неодноразово була предметом розгляду Європейського суду з прав людини, який вказував на його недосконалість і неможливість належного виконання.

Тому слід констатувати, що доступ до суду за критерієм якості національного законодавства не в повній мірі відповідає міжнародним стандартам.

Усунення цього недоліку можливо шляхом чіткого дотримання встановлених законодавством процедур ухвалення законодавчих актів, що мають регуляторний характер, а також залучення для проведення наукової експертизи проектів законодавства наукових установ Національної академії наук України.

Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що чинне законодавство України не в повній мірі забезпечує учасникам економічних відносин право доступу до суду за територіальним та організаційним (інстанційним) критеріями, а також за критерієм якості законодавства [311, с. 88].

Зазначене потребує невідкладного перегляду на законодавчому рівні системи місцевих загальних судів або створення замість ліквідованих Президентом України районних, районних у містах і міських судів, альтернативних судових інституцій для вирішення малозначних економічних спорів, зокрема, третейських або мирових судів, які діятимуть в об'єднаних територіальних громадах. Крім того, підлягають уточненню на законодавчому рівні повноваження Великої Палати Верховного Суду та негайне вирішення питання фактичного існування в Україні двох найвищих судових інституцій. З метою покращення якості національного законодавства пропонується залучення до процесу підготовки проєктів законодавства наукових установ Національної академії наук України.

4.3. Характеристика окремих принципів господарського судочинства України

Принципами права називають відправні ідеї, які визначають найважливіші закономірності та підвалини даного типу права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, при цьому визначаються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю [312, с. 27].

Принципи господарського процесуального права належать до галузевих принципів (засад) і спрямовані на забезпечення належного здійснення господарського судочинства.

Відповідно до частини першої статті 2 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) завданням господарського судочинства є *справедливе*, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів, пов'язаних із здійсненням господарської діяльності, та інших справ, віднесених до юрисдикції господарського суду, з метою ефективного захисту порушених,

невизнаних або оспорюваних прав і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, держави.

За приписом частини третьої цієї ж статті до однієї з основних засад (принципів) господарського судочинства належать:

- 1) верховенство права;
- 2) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;
- 3) гласність і відкритість судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;
- 4) змагальність сторін;
- 5) диспозитивність;
- 6) пропорційність;
- 7) обов'язковість судового рішення;
- 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи;
- 9) забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у визначених законом випадках;
- 10) розумність строків розгляду справи судом;
- 11) неприпустимість зловживання процесуальними правами;
- 12) відшкодування судових витрат стороні, на користь якої ухвалене судове рішення [313].

Згідно з положеннями статті 11 ГПК України при розгляді справи господарський суд керується принципом *верховенства права*. Суд розглядає справи відповідно до Конституції України, законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України. Суд застосовує при розгляді справ Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України, та практику Європейського суду з прав людини як джерело права.

Таким чином, нова редакція ГПК України запроваджує розгляд судами господарських справ на засадах справедливості та верховенства права, не розкриваючи при цьому правового змісту цих категорій, що призводить до

формування різних підходів у сфері правозастосування та не сприяє єдності судової практики.

Порівняння частини третьої статті 2 ГПК України з попередньою редакцією цього Кодексу дає підстави для висновку, що новелою чинного ГПК України є введення до засад господарського судочинства *пропорційності, розумності строків розгляду справи судом, неприпустимості зловживання процесуальними правами*, які не застосовувалися в господарському судочинстві до його реформування в 2016 році, що свідчить про виконання Україною своїх міжнародних зобов'язань та імплементацію міжнародно-правових засад судового захисту прав особи в національне процесуальне законодавство.

ГПК України оперує правовою категорією «судочинство», у той же час Конституція України поряд із цією категорією додатково вводить ще й поняття «правосуддя» [72, ст.ст. 124, 129], що викликає потребу дослідження їх співвідношення.

Не зважаючи на те, що теоретична розробка основних положень господарського процесуального права знайшла своє відображення в працях вітчизняних науковців-господарників, правова природа таких категорій як: *справедливість, верховенство права, пропорційність, обов'язковість судового рішення, розумність строків розгляду справи судом, неприпустимість зловживання процесуальними правами* у контексті здійснення господарськими судами правосуддя не розкривалася, що обумовлює актуальність їх наукового дослідження.

Судочинство. Стаття 129 Конституції України встановлює такі засади судочинства: 1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом; 2) забезпечення доведеності вини; 3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості; 4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором; 5) забезпечення обвинуваченому права на захист; 6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами; 7) розумні строки розгляду справи судом; 8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом

випадках – на касаційне оскарження судового рішення; 9) обов'язковість судового рішення.

Водночас, стаття 2 ГПК України визначає господарське судочинство як розгляд судами господарських справ.

Аналіз положень статті 129 Конституції України і статті 2 ГПК України в їх взаємозв'язку дає підстави для висновку, що під господарським судочинством слід розуміти виключно процесуальну діяльність господарських судів, пов'язану з розглядом господарських справ (спорів); метою господарського судочинства є захист прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб, а також держави [314, с. 53].

Правосуддя. В статті 124 Конституції України зазначається, що правосуддя здійснюють виключно суди.

Здійснюючи дослідження справедливості як юридичної категорії, С. П. Погрібняк запропонував розглядати правосуддя як процедуру, яка уможливорює поєднання права зі справедливістю [315, с. 14].

За словами Аристотеля (Етика V, 7) «...йти до суду – означає звернутися до справедливості, оскільки суддя бажає бути уособленням справедливості. До того ж люди шукають неупередженого суддю та інколи називають суддів «посередниками», щоб цим визначити, що досягнув справедливого рішення, почнуть триматися середини» [316, с. 414].

Таким чином, у філософії права правосуддя ототожнюється, насамперед, із ухваленням судами справедливого рішення.

Вказане дозволяє зробити висновок про те, що не кожний розгляд справи є процесом здійснення правосуддя, оскільки не кожне судове рішення відповідає критеріям справедливості, навіть у випадку його ухвалення у чіткій відповідності з процесуальним і матеріальним законодавством.

Отже, поняття «правосуддя» слід вважати значно ширшим ніж поняття «судочинство», тому що, якщо здійснення судочинства відображає виключно процесуальну діяльність суду у відповідності до процедурних правил, встановлених процесуальним законодавством, то правосуддя є процес

вирішення спору та ухвалення судового рішення, яке повинно відповідати засадам справедливості та забезпечувати ефективний захист і/або відновлення порушених прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб та держави.

Здійснення правосуддя вимагає від суддів дотримання норм матеріального та процесуального права з одночасною оцінкою цих норм на предмет відповідності засадам справедливості та верховенства права, що, в окремих випадках, передбачає можливість відходу судді від застосування норм чинного законодавства, якщо це призведе до ухвалення формально законного, але несправедливого судового рішення, та не забезпечить ефективний захист і/або відновлення порушених прав і законних інтересів потерпілої особи [317, с.49].

Мабуть саме з таких позицій виходили розробники змін до Конституції України, що ухвалені Законом від 02.06.2016 № 1401-VIII, якими виключено з раніше діючої редакції статті 129 Конституції України таку засаду судочинства як законність.

Справедливість. Справедливість – це передусім філософська категорія. У типології категорія «справедливість» Р.А. Джабраїлов виділяє «зрівняльну справедливість», яка передбачає досягнення максимальної рівності прав і можливостей соціальних суб'єктів, а також «відплатну справедливість», яка поширюється на сферу покарань за правопорушення та є гарантією притягнення до юридичної відповідальності [318, с. 75].

З античних часів справедливість уособлювалася з головною ідеєю права, як інституційного механізму реалізації та практичного адміністрування справедливості, яка щоразу підлягає конкретизації [319, с. 366].

У філософії права виділяють об'єктивну (інституційну) і суб'єктивну (особисту) справедливість, а також матеріальну та процедурну справедливість.

Об'єктивною справедливістю є реалізація основних ідей справедливості в певних соціальних інститутах (економіці, освіті, сім'ї тощо); *суб'єктивною справедливістю* вважається добropорядність людини, яка на добровільній основі виконує вимоги інституційної справедливості; *матеріальною справедливістю* є втілення ідей справедливості в законодавство, що регулює

конкретні правовідносини, а *процедурною справедливістю* – втілення в норми права ідей, які забезпечують належний і безсторонній розгляд спору судом, а також рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом [320, с. 79-84].

Прикладом реалізації об'єктивної справедливості, втіленої в матеріальний закон, є закріплення в Господарському кодексі України положень про те, що господарювання повинно здійснюватися на засадах: забезпечення економічної багатоманітності та рівний захист державою усіх суб'єктів господарювання; свободи підприємницької діяльності у межах, визначених законом; вільного руху капіталів, товарів та послуг на території України; обмеження державного регулювання економічних процесів у зв'язку з необхідністю забезпечення соціальної спрямованості економіки, добросовісної конкуренції у підприємстві, екологічного захисту населення, захисту прав споживачів та безпеки суспільства і держави; захисту національного товаровиробника; заборони незаконного втручання органів державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб у господарські відносини [30, ст. 6].

Прикладом процедурної справедливості є норми статті 129 Конституції України та частини третьої статті 2 ГПК України, які гарантують рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом.

За висловом Ульпіяна: «*Justitia est constans et perpetua voluntas jus suum cuique tribuendi*» (Справедливістю є непорушне та незмінне прагнення надати кожному, що належить йому по праву) [321, с. 86-88].

Як зазначає Н.В. Іванюта, нагальна необхідність прогресивного впровадження в національні процесуальні галузі принципу справедливості зумовлені радикальними змінами в Україні, що призвело до посилення міжнародно-правових основ у сфері правосуддя. Джерелами останніх є, в першу чергу, Загальна декларація прав людини, Міжнародний пакт про цивільні і політичні права, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, Рекомендація Комітету міністрів Ради Європи, Гаазька конвенція про міжнародний доступ до правосуддя, Американська

конвенція про права людини, Конвенція СНД про права та основні свободи людини, Хартія основних прав Європейського Союзу [322, с. 59].

З урахуванням розглянутих вище підходів до визначення категорії «справедливість», у контексті здійснення правосуддя справедливістю слід вважати ефективне відновлення та/або захист порушених (невизнаних чи оспорюваних) прав, свобод та інтересів особи, що відбувається в процесі вирішення спору неупередженим судом, здійсненим на засадах рівності усіх учасників процесу та забезпечення їм однакових можливостей у реалізації своїх процесуальних прав [314, с. 55].

Верховенство права. Право – це універсальний регулятор суспільних відносин, за допомогою якого відбувається розв’язання юридичних спорів.

На сьогодні в світі домінують дві основні концепції права: *концепція позитивного права* (державо-центристська концепція) та *концепція природного права* (людино-центристська концепція).

Прихильники концепції позитивного права ототожнюють право виключно із законодавством, яке санкціоновано державою. Такий підхід до визначення права повністю ігнорує моральні аспекти відносин суб’єктів права та розглядає людину, насамперед, як об’єкт права, поведінка якого підлягає врегулюванню законодавчими нормами без урахування позиції самої людини. Концепція позитивного права не визнає право судді на застосування творчого підходу до вирішення спору, виходячи із конкретних обставин справи.

Концепція позитивного права абсолютизує догматичні та формально-логічні методи правознавства, при цьому виводиться з теорії Ганса Кельзена (1881–1973), яка детально описана в роботі, що має назву «Чисте Правознавство». В якості відправного пункту Ганс Кельзен застосовує неокантіанську теорію права та робить висновок, що право – це нормативне впорядкування людської поведінки за допомогою правової норми, яка є об’єктивно чинною лише тоді, коли людська поведінка, яку вона регулює, фактично відповідає їй – хоча б до певної міри [323, с. 14, 21].

Відомий юридичний позитивіст XIX ст. Джон Остін вважав, що основою права є влада і воля; право – це команда суверена, людини, наказам якої коряться інші люди, і яка звичайно не кориться наказам інших; причиною звички коритися здебільшого є влада, яка загрожує санкціями за непослух, а не моральний авторитет суверена [324, с. 13].

Таким чином, прихильники концепції юридичного позитивізму асоціюють право з волею правлячої еліти та не пов'язують із мораллю.

Проте, як вказує М.І. Козюбра, позитивне право працює лише тоді, коли законодавство відповідає потребам громадян і суспільству в цілому, нагромадженим правовим цінностям; коли воно своєчасно оновлюється і не формально-догматично застосовується. Ототожнювати ж його з правом, як це все ще має місце у вітчизняній теорії права, особливо в галузевих науках і в юридичній практиці, некоректно [325, с. 36].

Концепція природного права почала розроблятися ще в часи Стародавньої Греції та Стародавнього Риму такими філософами як Демокрит, Сократ, Платон, Аристотель, Цицерон та інші.

Основоположною ідеєю природно-правової концепції виступає те, що право виходить від самої людини, а не дарується державою, і має на меті забезпечення людині гідного життя. На відміну від теорії позитивного права, природно-правовий тип праворозуміння розглядає людину, перш за все як творця права, тобто як суб'єкта, а не як об'єкт права. Природне право базується на засадах *моральності, справедливості та дієвості*, що складають філософсько-аксіологічне підґрунтя його формування, а не на формальних догмах і правилах [326, с. 86-95].

Якщо зміст правової норми відповідає мотивуючому чиннику особи, можна говорити про моральність норми права. Втім, моральність правової норми є оцінною категорією і залежить від поглядів, які панують у суспільстві в певний період.

Свого часу відомий німецький філософ Едуард Шпрангер (1882 – 1963) зазначав: «Градація цінностей, яка проводиться колективною мораллю для

типових ситуацій, ґрунтується на основі суджень, які повинні здійснюватися певною індивідуальною свідомістю, тому як суспільство судить лише в формі суджень його чинів і через них... Відповідно до цього, кожна нова моральна оцінка колись повинна обстоюватися індивідуально, і ареною боротьби стає при цьому совість індивіда як члена суспільства. У такій боротьбі беруть участь уже готові колективні оцінки, як вимоги, що містяться у свідомості. У цьому розумінні в ціннісних судженнях колективної моралі зливаються соціально-етичний досвід, вияви волі та переживання норм багатьох генерацій» [327, с. 306, 328].

Дослідження різних аспектів моралі права проведено в другій половині ХХ ст. викладачем Гарвардської школи права Лон Фуллером, який розглядав мораль як прагнення до удосконалення та повної реалізації людських сил. У свою чергу, до елементів моралі права він відносив: ясність законів та їх відповідність критеріям справедливості; обов'язкове оприлюднення законів; неможливість зворотної дії в часі законів, які погіршують правове становище особи [328].

На необхідності чіткого формулювання законодавчої норми наполягає й ЄСПЛ, який у пункті 47 рішення в справі «Корецький проти України» зазначив: «Закон має бути доступний для конкретної особи і сформульований з достатньою чіткістю для того, щоб вона могла, якщо це необхідно, за допомогою кваліфікованих радників передбачити в розумних межах, виходячи з обставин справи, ті наслідки, які може спричинити означена дія. Щоб положення національного закону відповідали цим вимогам, він має гарантувати засіб юридичного захисту від свавільного втручання органів державної влади у права, гарантовані Конвенцією. У питаннях, які стосуються основоположних прав, надання правової дискреції органам виконавчої влади у вигляді необмежених повноважень було б несумісним з принципом верховенства права, одним з основних принципів демократичного суспільства, гарантованих Конвенцією. Відповідно закон має достатньо чітко визначати межі такої дискреції та порядок її реалізації. Ступінь необхідної чіткості національного

законодавства – яке, безумовно не може передбачити всі можливі випадки, – значною мірою залежить від того, яке саме питання розглядається, від сфери, яку це законодавство регулює, та від числа і статусу осіб, яких воно стосується».

Для того, щоб певна норма вважалася моральною не обов'язково, щоб таку норму вважали моральною усі без винятку члени суспільства – для цього достатньо визнання моральності норми тим прошарком суспільства, яке визначає генеральний напрямок його розвитку, а також підтримка більшості законослухняного населення країни, що одночасно є й проявом демократії в процесі формування і прийняття норм права [326, с. 89].

Слід відзначити, що збіг правових норм і колективної моралі є ідеальним станом демократичного суспільства. Більшості країн світу притаманна ситуація, коли за допомогою державного примусу в життя втілюються навіть ті правові норми, які не відповідають соціальній моралі суспільства. В такому випадку, правова норма може бути не сприйнятою суспільством.

Згідно з інституційною теорією права, представником якої є Фрідріх Карл Савіньї (1779–1861), право не має буття само по собі; його сутністю є життя людей, розглянуте з певного боку [329, с. 8, 30]. За цією теорією, право держави не може бути відокремлено від суспільства; право завжди відображає його ментальність, культуру, звичаї і є продуктом спільних зусиль цілого народу та його історичного досвіду.

Основні положення концепції природного права, закріплені в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, знайшли своє відображення і в Конституції України, зокрема: визнання в Україні найвищою соціальною цінністю людини, її життя і здоров'я, честі і гідності, недоторканості і безпеки; визнання усіх людей рівними у своїй гідності та правах; визнання невідчужуваності, непорушності та невичерпності прав і свобод людини та громадянина; визнання за кожною людиною невід'ємного права на життя, повагу до її гідності; забезпечення кожній людині права на особисту недоторканість і недоторканість житла; гарантування кожному таємниці

листування та заборону втручання в особисте і сімейне життя; гарантування кожному права на свободу думки, світогляду і віросповідання, права на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів [309; 72, ст.ст. 3, 21, 22, 27-32, 34-36].

Очевидно, що в сучасних умовах економічного та соціального розвитку держави положення природного права не здатні в повній мірі врегулювати весь спектр існуючих правовідносин, зокрема, відносин, що виникають в сфері економічної конкуренції, податкові, фінансові відносини тощо. Зазначене покладає на державу обов'язок їх врегулювання за допомогою спеціальних законодавчих актів, які відносяться до системи позитивного права. Проте, під час ухвалення таких актів держава повинна забезпечити їх відповідність основним критеріям природного права, зокрема, моральності, справедливості та дієвості.

На підставі проведеного аналізу, до основних елементів верховенства права слід віднести:

1) чітке дотримання основоположних прав людини, закріплених у Конституції України та міжнародних актах, що є частиною національного законодавства України;

2) відповідність національних законодавчих актів принципу юридичної визначеності та основоположним правам, закріпленим у Конституції України та міжнародно-правових актах;

3) забезпечення кожному права доступу до суду та права на незалежний, неупереджений і справедливий суд;

4) реальне виконання ухвалених судових рішень, без чого судовий захист є ілюзорним.

Принцип пропорційності господарського судочинства. Вказаний принцип розкривається в статті 15 ГПК України як потреба врахування судом: завдання господарського судочинства; забезпечення розумного балансу між

приватними і публічними інтересами; особливості предмета спору; ціни позову; складності справи та значення справи для сторін; часу, необхідного для вчинення тих чи інших дій; розміру судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями.

У цьому переліку елементів принципу пропорційності найбільшу складність для практичного застосування представляє собою забезпечення балансу між приватними та публічними інтересами, оскільки законодавець не пропонує шляхи вирішення вказаного питання.

Водночас у пункті 39 рішення ЄСПЛ у справі «Серявін проти України» принцип пропорційності розкривається як необхідність дотримання судами справедливого балансу між загальними інтересами суспільства та вимогами захисту основоположних свобод конкретної особи. При цьому ЄСПЛ вказує, що питання стосовно того, чи було забезпечено такий справедливий баланс, стає актуальним лише після того, якщо буде встановлено, що відповідне втручання з боку держави задовольнило вимогу законності і не було свавільним (див. рішення у справі «Беєлер проти Італії»).

Обов'язковість судового рішення. Обов'язковість судового рішення є гарантією фактичного відновлення порушених прав особи. Вказаний принцип передбачає не лише обов'язок особи, стосовно якої ухвалено рішення, якомога в стислі строки виконати це рішення, а також і обов'язок держави забезпечити примусове виконання рішення, в разі ухилення боржника (юридичної чи фізичної особи) від його виконання; іншим аспектом цього принципу слід вважати законодавчу гарантію неможливості скасування рішення суду, що набуло статусу остаточного.

Цей висновок впливає з рішень ЄСПЛ у справі «Харук проти України» та «Алпатов та інші проти України», в яких визнано порушенням пункту 1 статті 6, статті 13 Європейської конвенції захисту прав людини та основоположних свобод – тривале невиконання рішень, ухвалених на користь заявників, у зв'язку з чим заявники не мали ефективного національного засобу юридичного

захисту, за допомогою якого вони могли б отримати відшкодування шкоди, завданої таким невиконанням.

Крім того, в пункті 40 рішення ЄСПЛ у справі «Пономарьов проти України» вказано, що одним із фундаментальних аспектів верховенства права є принцип юридичної визначеності, який передбачає повагу до принципу *res judicata* – принципу остаточності рішень суду. Цей принцип наголошує, що жодна зі сторін не має права вимагати перегляду остаточного та обов'язкового рішення суду просто тому, що вона має на меті добитися нового слухання справи та нового її вирішення. Повноваження вищих судових органів стосовно перегляду мають реалізовуватись для виправлення судових помилок та недоліків судочинства, але не для здійснення нового судового розгляду. Перегляд не повинен фактично підміняти собою апеляцію, а сама можливість існування двох точок зору на один предмет не є підставою для нового розгляду. Винятки із цього принципу можуть мати місце лише за наявності підстав, обумовлених обставинами важливого та вимушеного характеру.

Необхідно відзначити, що на виконання судового рішення впливає суб'єктивне ставлення до цього рішення боржника, яке залежить від того, наскільки повним і обґрунтованим є судове рішення, а також від повноти та якості наведених в рішенні аргументів суду, що дає змогу особі оцінити чи була вона почутою судом.

Так, у пункті 58 рішення ЄСПЛ у справі «Серявін та інші проти України» наголошено на тому, що у рішеннях судів та інших органів з вирішення спорів мають бути належним чином зазначені підстави, на яких вони ґрунтуються; хоча пункт 1 статті 6 Конвенції зобов'язує суди обґрунтовувати свої рішення, його не можна тлумачити як такий, що вимагає детальної відповіді на кожен аргумент; міра, до якої суд має виконати обов'язок щодо обґрунтування рішення, може бути різною в залежності від характеру рішення, щоб продемонструвати сторонам, що вони були почуті. Лише за умови винесення обґрунтованого рішення може забезпечуватись публічний контроль здійснення

правосуддя (див. рішення у справі «Гірвісаарі проти Фінляндії (Hirvisaari v. Finland)»).

Розумність строків розгляду справи судом. Зазначений принцип у ГПК України не розкривається. Однак, з положень статей 195, 248 цього Кодексу можна зробити висновок, що законодавець визначив розумним строком розгляду господарських справ 60 днів, який рахується з дня відкриття справи і може бути продовжений судом.

Імперативне визначення строку розгляду господарським судом справ є не виправданим, оскільки такий підхід не враховує багатьох чинників, які об'єктивно можуть впливати на строки розгляду справ, при цьому не залежать від дій суду. Беззаперечне дотримання судом приписів закону, які встановлюють строки розгляду господарських справ, може призвести до порушення прав учасників спірних правовідносин, неможливості збирання усіх необхідних доказів та, як наслідок цього, – ухвалення неправосудного рішення.

У зв'язку з цим, при визначенні питання розумності строку розгляду справи слід керуватися прецедентною практикою ЄСПЛ, який в пункті 66 рішення у справі «Смірнова проти України» визначив правову позицію, що розумність тривалості судового провадження повинна бути оцінена в світлі обставин справи та з огляду на наступні критерії: складність справи, поведінка заявника та відповідних органів, а також предмет спору (див. серед іншого Frydlenderv. France, N 30979/96, параграф 43, ECHR 2000-VII).

Неприпустимість зловживання процесуальними правами. З метою перешкоджання зловживанню учасниками справи своїми процесуальними правами, чинний ГПК України містить главу 9, яка визначає заходи процесуального примусу, тобто, процесуальні дії, що вчиняються господарським судом з метою спонукання осіб до виконання встановлених у суді правил, добросовісного виконання процесуальних обов'язків, припинення зловживання правами та запобігання створенню протиправних перешкод у здійсненні судочинства.

Статтею 132 ГПК України віднесено до видів заходів процесуального примусу: попередження, видалення з зали судового засідання, тимчасове вилучення доказів для дослідження судом, штраф.

Видалення з зали судового засідання застосовується лише у разі повторного невиконання особою розпоряджень суддів – після застосування попередження.

Тимчасове вилучення доказів здійснюється на підставі мотивованої ухвали суду, в разі ненадання письмових, речових чи електронних доказів, які витребувано судом, без поважних причин. Ухвала про тимчасове вилучення доказів є виконавчим документом і підлягає негайному виконанню в порядку, встановленому Законом України «Про виконавче провадження».

Штраф, як захід процесуального впливу, може застосовуватися на підставі ухвали суду в разі: ухилення учасника справи від виконання дій, покладених судом; зловживання процесуальними правами з метою перешкоджання судочинству; неповідомлення суду про неможливість подати витребувані ним докази, або неподання суду доказів без поважних причин; невиконання ухвали суду про забезпечення позову або доказів, ненадання копії відзиву на позовну заяву тощо.

Ухвала суду про стягнення штрафу є виконавчим документом, а стягнута судом сума штрафу зараховується до Державного бюджету України.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що засади господарського судочинства, закріплені в ГПК України, в цілому базуються на міжнародно-правових принципах захисту прав особи, що дозволяє забезпечити в Україні ефективний судовий захист прав усіх суб'єктів господарювання незалежно від форм власності.

Аналіз положень ГПК України дає можливість виявити окремі норми, які знижують ефективність судового захисту прав учасників господарських відносин.

4.4. Ефективність судового захисту як основний критерій забезпечення доступу до правосуддя

Неодмінною умовою забезпечення особі права доступу до правосуддя є спроможність суду *ефективно* виконувати свої повноваження, що безпосередньо залежить від якості національного законодавства, яке повинно надавати суду інструменти протистояння деструктивним діям учасників судового процесу, які зловживають своїми процесуальними правами, використовуючи їх з метою затягування розгляду справи, перешкоджають здійсненню судочинства та ухваленню правосудного рішення, а також забезпечуватиме здійснення судом контрольних функцій за виконанням рішення, що набрало законної сили.

Як впливає з офіційних статистичних даних про роботу органів державної виконавчої служби та приватних виконавців [330], протягом 2018 року на примусовому виконанні в органах державної виконавчої служби та у приватних виконавців усього перебувало 3409043 виконавчих документа. З них: фактично виконано 907120 виконавчих документів (26.6% від загальної кількості документів, що перебували на виконанні); повернуто через неможливість примусового виконання 1158689 виконавчих документів (33.98% від загальної кількості документів); решта виконавчих документів перебували на примусовому виконанні.

Зазначене свідчить про те, що фактичне виконання судових рішень в Україні знаходиться на доволі низькому рівні, що значно знижує ефективність судового захисту прав особи та потребує вжиття дієвих заходів, спрямованих на покращення ситуації в цій сфері.

Наукове дослідження усіх аспектів, що впливають на ефективність судового захисту прав учасників економічних відносин, наразі залишається поза увагою представників школи господарського права, що обумовлює актуальність аналізу чинного законодавства України з метою виявлення

недоліків правового регулювання доступу до правосуддя, а також напрацювання пропозицій, спрямованих на покращення ефективності судового захисту прав учасників економічних відносин.

Законом України від 03.10.2017 № 2147-VIII викладено нову редакцію ГПК України, що діє з 15.12.2017 і визначає юрисдикцію та повноваження господарських судів [331].

Серед основних засад господарського судочинства, визначених статтею 2 ГПК України, є неприпустимість зловживання процесуальними правами та обов'язковість судового рішення.

Слід зазначити, що обов'язковість судового рішення гарантована статтею 129 Конституції України як одна з основних засад судочинства [72].

Принцип обов'язковості судових рішень, що набрали законної сили, полягає в тому, що всі органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові та службові особи, а також фізичні і юридичні особи та їх об'єднання на всій території України зобов'язані виконувати судові рішення, які стосуються прав і обов'язків зазначених осіб. Цей принцип поширюється виключно на тих осіб, яких залучено судом до участі в справі.

У тому разі, якщо судовим рішенням вирішено питання про права, інтереси та обов'язки осіб, які не були залучені до участі в справі в якості сторони, такі особи мають право апеляційного оскарження судового рішення. Подання такою особою апеляційної скарги є безумовною підставою для скасування апеляційним судом судового рішення місцевого суду (ст. 277 ГПК України).

Частиною 5 статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» запроваджено інститут обов'язковості висновків Верховного Суду для суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права [332].

Вказаний інститут не пов'язаний з обов'язковою участю особи в справі, а поширює свою дію на невизначене коло суб'єктів владних повноважень, які здійснюють нормозастосовну діяльність.

Слід констатувати, що закріплений у Конституції та законах України принцип обов'язковості судових рішень на практиці виявив свою недієвість, оскільки, як показує статистика, стан виконання судових рішень в Україні залишається критично низьким.

Вказане пояснюється не лише скрутним фінансовим становищем, в якому наразі перебувають більшість учасників економічних відносин, та їхньою нездатністю виконувати зобов'язання, а й банальним небажанням боржників виконувати судові рішення та недостатністю наявних механізмів примусу та контролю за виконанням судових рішень.

Зокрема, частиною другою статті 18 ГПК України передбачено, що невиконання судового рішення є підставою для відповідальності, встановленої законом. Наведена норма має бланкетний характер і відсилає до застосування іншого закону.

Водночас, статтею 382 Кримінального кодексу України встановлено, що *умисне невиконання вироку, рішення, ухвали, постанови суду, що набрали законної сили, або перешкодження їх виконанню* – карається штрафом від п'ятисот до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до трьох років; ті самі дії, вчинені службовою особою, – караються штрафом від семисот п'ятдесяти до однієї тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або позбавленням волі на строк до п'яти років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років; дії, передбачені частиною першою або другою цієї статті, вчинені службовою особою, яка займає відповідальне чи особливо відповідальне становище, або особою, раніше судимою за злочин, передбачений цією статтею, або якщо вони заподіяли істотну шкоду охоронюваним законом правам і свободам громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб, – караються позбавленням волі на строк від трьох до восьми років з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років [333].

Хоча в Україні й запроваджено механізм притягнення до кримінальної відповідальності осіб, які умисно ухиляються від виконання судових рішень або перешкоджають виконанню судових рішень, проте кількість обвинувальних вироків за статтею 382 Кримінального кодексу України є доволі незначною.

Вказане пов'язано як із складністю доведення в суді умислу особи на ухилення від виконання судового рішення або умислу на перешкоджання виконанню судового рішення, так і недостатньою кваліфікацією співробітників правоохоронних органів, які виявляють неспроможність зібрати належні та переконливі докази вини особи у вчиненні вказаного кримінального правопорушення.

Негативний вплив у багатьох випадках має необґрунтована критика в засобах масової інформації діяльності судів України та безпідставні звинувачення їх у винесенні неправосудних рішень, які лунають від найвищих посадових осіб держави, що принижує авторитет судової гілки влади та утверджує переконання в можливості невиконання судових рішень.

Як зазначається у заключному звіті, складеному за результатами дослідження ставлення громадян України до судової системи та репрезентованому 18.12.2020 р. Центром Розумкова за ініціативою Ради Європи, 66.1% опитаних громадян учасників справ вважають, що ухвалені національними судами в їхніх справах рішення є справедливими та законними. Зокрема, серед опитаних респондентів, на користь яких ухвалено рішення, – вважають їх справедливими 92.2%; серед респондентів проти яких ухвалено рішення – вважають їх справедливими 36.8%.

Таким чином, ставлення до українських судів громадян, які брали безпосередню участь у вирішенні їхніх справ, є значно кращим на відміну від тих, хто ніколи в суді не перебував і обізнаний про роботу судової гілки влади виключно з інформації, яку поширюють національні засоби масової інформації. Наведені соціологічні дані свідчать про те, що довіра громадян, які мають практичний досвід комунікації із судами, є значно вищою ніж до усіх інших

гілок влади, що підтверджує правильність та дієвість проведеної в Україні упродовж 2017–2019 років судової реформи.

Наразі існує потреба в проведенні Верховним Судом узагальнення практики притягнення осіб до кримінальної відповідальності за умисне ухилення від виконання судового рішення або перешкоджання виконанню судового рішення для того, щоб правоохоронні органи та суди мали чітке розуміння того, що вважається умисним ухиленням від виконання судового рішення та перешкоджанням виконанню судового рішення, при цьому правильно кваліфікували такі дії.

Проголошуючи обов'язковість висновків Верховного Суду для суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права, законодавець не передбачив правових наслідків порушення вказаного припису статті 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», у зв'язку з цим особи, які наділені владними повноваженнями та застосовують в своїй діяльності норми права, часто ігнорують правові висновки Верховного Суду і тлумачать чинне законодавство на власний розсуд.

З метою спонукання суб'єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, дотримуватися висновків Верховного Суду необхідно запровадити для таких осіб адміністративну відповідальність за недотримання правових висновків і кримінальну відповідальність у тих випадках, коли такими діями заподіяно істотну шкоду правам і свободам громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам юридичних осіб [334, с. 84].

У той же час, практичне запровадження юридичної відповідальності для осіб, які ігнорують правові висновки Верховного Суду, ускладнюється відсутністю сталої практики при розгляді однотипних справ Великою Палатою Верховного Суду, яка поки ще демонструє в цій сфері недостатню якість правозастосовної діяльності. Так, за час своєї роботи починаючи з 15.12.2017 Велика Палата Верховного Суду вже понад 120 разів відходила від раніше

сформульованих обов'язкових правових висновків Верховного Суду України, касаційних судів у складі Верховного Суду, а також від власних правових висновків, що жодним чином не сприяє зміцненню довіри до остаточних судових рішень найвищої судової установи України.

Статтею 135 ГПК України передбачена можливість накладення на учасника справи та/або його представника штрафу за невиконання процесуальних обов'язків, покладених на цих осіб судом, а також за зловживання процесуальними правами та вчинення дій або допущення бездіяльності з метою перешкоджання судочинству. Штраф накладається ухвалою суду (ч.2 ст. 131) і складає від одного до десяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ч. 1 ст. 135); у разі систематичного невиконання процесуальних обов'язків, повторного чи систематичного зловживання процесуальними сума – штрафу, що має право накласти суд, збільшується і становить від п'яти до п'ятдесяти розмірів прожиткового мінімуму для працездатних осіб.

Передбачені в чинному ГПК України заходи процесуального примусу, що може застосувати суд до осіб, які не виконують процесуальні обов'язки та зловживають процесуальними правами, уявляються достатніми і такими, що забезпечують адекватну протидію судом цим порушенням.

Особливе значення в контексті забезпечення ефективності правосуддя має механізм контролю господарського суду за примусовим виконанням ухвалених ним судових рішень, що здійснюється органами державної виконавчої служби та приватними виконавцями[334, с. 85].

Так, згідно зі статтею 339 ГПК сторони виконавчого провадження мають право звернутися до господарського суду із скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця під час виконання судового рішення порушено їхні права.

За приписом частини другої статті 343 ГПК України у разі встановлення обґрунтованості скарги суд визнає оскаржувані рішення, дії чи бездіяльність

неправомірними і зобов'язує державного виконавця або іншу посадову особу державної виконавчої служби, приватного виконавця усунути порушення (поновити порушене право заявника). Таким чином, наведена норма ГПК України надає господарському суду право постановити за результатами розгляду скарги на дії або бездіяльність державного виконавця чи іншої посадової особи органу державної виконавчої служби або приватного виконавця судові рішення виключно зобов'язального характеру, яке лише зобов'язує суб'єкта оскарження вчинити певні дії з метою поновлення порушених прав заявника.

На практиці виникають випадки, коли господарський суд визнає оскаржувану учасником виконавчого провадження постанову державного виконавця або приватного виконавця неправомірною та зобов'язує усунути порушення прав учасника виконавчого провадження, але державний (або приватний) виконавець ухиляється від вчинення дій щодо скасування визнаної судом незаконною постанови (наприклад, постанови про закінчення виконавчого провадження через неможливість виконання виконавчого документа без участі боржника), в зв'язку з цим фактичне відновлення прав учасника виконавчого провадження не відбувається, а судові рішення – залишається невиконаним.

Тому доцільно змінити норму частини другої статті 343 ГПК України, надавши господарському суду право не лише визнавати неправомірним, але й скасовувати рішення (постанови) державного або приватного виконавця, які визнано судом неправомірними.

Таким чином, законодавство України містить окремі недоліки, які знижують ефективність судового захисту прав учасників економічних відносин, що обумовлює потребу його удосконалення. З цією метою пропонується запровадження юридичної відповідальності за ігнорування суб'єктами владних повноважень, які в своїй діяльності застосовують норми права, висновків Верховного Суду, а також розширення процесуальних повноважень

господарського суду в сфері здійснення судового контролю за виконанням ухвалених ним судових рішень.

Крім того, доцільно активізувати на загальнодержавному рівні інформаційну діяльність, спрямовану на підвищення авторитету судової гілки влади України; проведення Верховним Судом узагальнення судової практики про притягнення до кримінальної відповідальності за умисне ухилення особами від виконання судового рішення або перешкоджання його виконанню, з метою правильної кваліфікації цих дій правоохоронними органами та судами нижчого рівня.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило запропонувати підходи до формування цілісного теоретичного уявлення щодо правової моделі сталого розвитку держави із обґрунтуванням наукового бачення можливих шляхів забезпечення балансу у досягненні економічних, екологічних та соціальних цілей суспільного розвитку.

На підставі проведеного дослідження сформульовано наступні *основні висновки*:

1. Наголошено, що одним із поширених засобів досягнення бажаного стану правового регулювання суспільних відносин у науці визнається правове моделювання. Об'єктивація правової моделі знаходить вияв у системі правових норм, об'єднаних за змістом у нормативно-правових актах, що належать до певної галузі законодавства. Виявлено, що процес формування правової моделі сталого розвитку України триває та є динамічним, водночас методологічні засади побудови правової моделі сталого розвитку України залишаються недосконалими.

У зв'язку з цим аргументовано, що в основу правової моделі, насамперед, мають бути покладені загальні та галузеві правові принципи, які створюватимуть теоретичну базу нормотворчої діяльності. Зокрема, доводиться, що принцип верховенства права має цілком конкретний зміст та набуває ознак конкретного правового інструменту у процесі правотворчої та правозастосовної діяльності. Відповідно запропоновано використання принципу верховенства права у процесі оцінки ефективності правових норм, що дозволить говорити про сприяння утвердженню правовим актом ідеології справедливості. Вказаний підхід корелює із баченням міжнародного співтовариства у частині розробки системи правових індикаторів ефективності законодавства, зокрема, у екологічній сфері.

2. Запропоновано доповнити перелік принципів державної регуляторної політики шляхом включення принципу верховенства права із закріпленням у

ст. 4 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» такого положення: «верховенство права – відповідність мети і засобів правового регулювання господарських відносин елементам принципу верховенства права, що дістали втілення в правовій системі України, а також єдине змістове наповнення в практиці Конституційного Суду України й набули вияву, але не винятково, у справедливості, юридичній визначеності, пропорційності, ефективності, розумності та логічності регуляторного акта;».

Додатково аргументовано доцільність визнання принципу верховенства права основоположним, що має передбачати змістове і логічне узгодження з ним усіх інших принципів, згаданих у ст. 4 Закону України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності». Особливої кореляції з принципом верховенства права потребує принцип ефективності, який має залежати від першого і перебувати в системному взаємозв'язку з усіма його відомими елементами.

3. Обґрунтовано, що упровадження принципу верховенства права в методологію правотворчої роботи, не слід обмежувати лише процедурою розробки і ухвалення регуляторних актів. Хоча дотримання принципу верховенства права апріорі є іманентно притаманним для правотворчого процесу явищем, утім практика свідчить про протилежне. Таким чином, щонайменше слід передбачити інтегрування критерію відповідності акта принципу верховенства права в положення Регламентів Верховної Ради України і Кабінету Міністрів України.

4. Доводиться неприпустимість покладення в основу правової моделі сталого розвитку хибної концепції правового регулювання економічних відносин, яка передбачає виключення з правової системи держави окремих галузей законодавства, зокрема господарського законодавства. Обґрунтовано, що такий концептуальний підхід здатний призвести до зниження ефективності правового регулювання суспільних відносин та досягнення цілей, що суперечать концепції сталого розвитку.

5. Обґрунтовано, що Господарський кодекс України є основою для досягнення Цілей сталого розвитку за економічною компонентою та синергетично пов'язаний із іншими актами законодавства України у екологічній та соціальній сферах.

Наголошено, що в світлі адаптації законодавства України, у тому числі господарського, до права ЄС та підписання Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС, значно посилюється вплив міжнародно-правових норм на стан та напрями розвитку окремих інститутів господарського права, що сприяє універсалізації правової моделі сталого розвитку держави.

6. Встановлено, що правова матеріалізація моделі сталого розвитку відбувається на міжнародному рівні через її закріплення в стратегічних політико-правових актах регіонального значення, зокрема в стратегіях ЄС, та в політико-правових і законодавчих актах самого ЄС та його окремих держав-членів. Відзначається, що законодавча активність європейських держав у напрямі досягнення цілей та завдань сталого розвитку заповнює наявні прогалини у певних сферах права ЄС, яке б мало повноцінно імплементувати право сталого розвитку в цілому. Таким чином створюються непоодинокі прецеденти динамічного взаємного горизонтального («*from door to door*») і вертикального впливу (у тому числі гатунку «*a race to the top*») та взаємопроникнення окремих національних правових моделей та загальноєвропейської правової моделі як з окремих питань сталого розвитку, так і в цілому.

7. Встановлено, що теоретико-правові аспекти створення інвестиційно-інноваційної моделі не знайшли належного відображення в законодавстві України та наукових дослідженнях. З метою заповнення прогалин у цій сфері запропоновано під інвестиційно-інвестиційною моделлю в умовах сталого розвитку економіки України розуміти стійку, збалансовану стратегію розвитку економіки України, яка включає систему взаємопов'язаних правових і економічних інструментів, спрямованих на створення сприятливого інвестиційного середовища з метою залучення інвесторів до процесу структурної модернізації економіки України за допомогою інновацій.

Аргументовано, що для реалізації інвестиційно-інноваційної моделі в умовах сталого розвитку економіки України необхідно створити відповідні правові, економічні, організаційні та інші умови, які будуть приваблювати інвесторів вкладати кошти у структурну модернізацію економіки України.

8. Запропоновано концептуальні підходи до модернізації правового забезпечення грошово-кредитної та макропруденційної політики держави на засадах сталого розвитку із обґрунтуванням пропозицій щодо вибору методів та засобів за такими основними напрямками: 1) сприяння інституціональним перетворенням у фінансовій системі країни; 2) стимулювання фінансових інвестицій в екологічно безпечне, низьковуглецеве виробництво; 3) створення системи управління екологічними, кліматичними та соціальними ризиками, оцінки їхнього впливу на фінансову стабільність, а також розробки і впровадження заходів грошово-кредитної та макропруденційної політики, спрямованих на їх пом'якшення та попередження; 4) стимулювання розкриття інформації, пов'язаної з екологічними, кліматичними й соціальними ризиками у сфері банківських та фінансових послуг; 5) забезпечення обігу грошових коштів на засадах принципу соціальної справедливості.

9.3 метою формування системи справедливого розподілу доходів в суспільстві на засадах сталого розвитку доводиться, що наявний методологічний інструментарій вимірювання соціально-економічної нерівності в суспільстві мав би бути використаний у законотворчому процесі з метою втілення у правову площину науково обґрунтованих підходів до перегляду механізму визначення максимального розміру доходу за рахунок коштів Державного бюджету України або місцевого бюджету.

У зв'язку з цим запропоновано закріпити формульний підхід, відповідно до якого максимальний розмір доходу, який може бути отримано за рахунок коштів Державного бюджету України або місцевого бюджету, не може перевищувати суму, яка визначається шляхом множення розміру мінімальної заробітної плати, встановленої на 1 січня календарного року, на децильний коефіцієнт фондів, визначений Державною службою статистики України за методологією, яка

використовується Євростатом. У разі перевищення децильного коефіцієнту фондів, порівняно із середнім значенням аналогічного коефіцієнту в ЄС, запропоновано застосовувати останній.

У підсумку збільшення максимального розміру доходу залежатиме не від суб'єктивних рішень, а від об'єктивних позитивних трансформацій в економіці. Вочевидь це принесе користь звичайним громадянам.

10. Доводиться, що публічні закупівлі виступають системоутворюючим елементом правової моделі сталого розвитку України, що обумовлено їх значним потенціалом у досягненні як безпосередньо, так і опосередковано, майже всіх цілей сталого розвитку.

Враховуючи потенційну роль публічних закупівель у досягненні цілей сталого розвитку та формуванні правової моделі сталого розвитку, вбачається за доцільне виділення у Національній економічній стратегії на період до 2030 р., яка є основою під час розроблення міністерствами, іншими центральними органами виконавчої влади планів заходів, проєктів програмних і стратегічних документів, проєктів законів та інших актів законодавства, окремого стратегічного напрямку «Сталі публічні закупівлі» із визначенням відповідних стратегічних цілей, серед яких слід визначити:

1) «забезпечення розвитку зелених публічних закупівель» із визначенням відповідних шляхів досягнення стратегічної цілі, зокрема, запровадження циркулярних публічних закупівель, закупівель «зеленої» електроенергії, із відповідними завданнями розробки рекомендаційних планів здійснення таких закупівель, технічних специфікацій товарів, робіт та послуг із застосуванням «зелених» вимог, узагальнення найкращих практик здійснення «зелених» закупівель, підвищення професіоналізації замовників у сфері застосування «зелених» вимог тощо;

2) «забезпечення розвитку соціально відповідальних публічних закупівель» із визначенням відповідних шляхів досягнення стратегічної цілі, зокрема, запровадження практик застосування соціальних вимог у закупівлях, у тому числі у ланцюгах поставок, із визначенням завдань щодо розробки

рекомендаційних умов договору щодо працевлаштування, дотримання вимог з охорони праці та трудових прав;

3) «забезпечення розвитку публічних закупівель для інновацій» із визначенням відповідних шляхів досягнення стратегічної цілі, зокрема, запровадження практик застосування закупівель для розвитку інновацій (у якості першого покупця інноваційного продукту, забезпечуючи його вихід на ринок, або як замовник інноваційних рішень наявних потреб), із визначенням завдань щодо внесення змін до законодавства із запровадження нових процедур закупівель, підвищення професіоналізації замовників з правильного формування критеріїв оцінки пропозицій, технічних специфікацій, вирішення питання з охорони прав інтелектуальної власності тощо.

11. Відзначено, що програми державної допомоги суб'єктам господарювання є одними з найефективніших засобів досягнення цілей сталого розвитку, узгоджуючи тим самим інтереси держави та суб'єктів господарювання.

Виявлено, що екологічні проблеми у світі зумовлюють плавність перегляду підходів до оцінки допустимості підтримки проєктів на захист навколишнього середовища, а також більш широкої гнучкості у тлумаченні критеріїв оцінки державної допомоги на сумісність для конкуренції. Встановлено, що критерії з навколишнього середовища поєднують два компоненти впливу державної допомоги – це розвиток економічної конкуренції та добробут країни у вигляді сприятливих бізнес умов у сфері енергетичних відновлювальних та кліматичних умов.

12. Встановлено, що можливості бізнесу брати участь у досягненні Цілей сталого розвитку ООН значною мірою залежать від правового регулювання на національному рівні. Відповідно актуалізується завдання щодо розробки правових інструментів, спрямованих на стимулювання та заохочення добросовісних представників бізнесу, які впроваджують ефективні соціально-відповідальні практики у своїй діяльності. Одночасно потребують правової регламентації заходи з протидії недобросовісним маркетинговим технологіям (зокрема, «грінвошинг»). Отже, наголошується на пріоритетності збалансування

державного регулювання та ринкової саморегуляції, що має стати детермінантою формування правової моделі сталого розвитку держави.

13. У рамках формування уявлення про екологічний компонент правової моделі сталого розвитку України запропоновано введення соціологічного моніторингу поведження з відходами як системи спостережень, збирання, оброблення, передавання, збереження й аналізу інформації про явища та процеси соціального характеру, що сигналізують про стан сфери поведження з відходами й зміни в ньому, прогнозування їх розвитку та розроблення науково обґрунтованих рекомендацій щодо прийняття управлінських рішень.

14. Доводиться, що термін «доступ до суду» є комплексною правовою категорією, основу якої складають декілька базових критеріїв, одночасне забезпечення яких гарантує реальне дотримання права особи на доступ до правосуддя як гарантійного механізму у структурі правової моделі сталого розвитку України, зокрема:

1) *фінансовий*, який передбачає обов'язок держави встановлення такого алгоритму визначення розміру судових витрат, який враховує майновий стан учасника справи та не створює перешкоди для реалізації особою самого права звернення до суду, водночас й виконує роль запобіжника зловживання правом звернення до суду.

У тих випадках, якщо особа, яка здійснює підприємницьку діяльність, потребує правничої допомоги, при цьому належить до категорії соціально незахищених громадян, національне законодавство повинно передбачати механізм забезпечення такої особи професійною правничою допомогою адвоката за рахунок держави;

2) *територіальний* – передбачає, що система судів загальної юрисдикції повинна будуватися з урахуванням територіального устрою держави, при цьому місцеві суди, які розглядають усі справи як суди першої інстанції, повинні бути територіально максимально наближені до людини.

Відносно України доцільним є розташування місцевих загальних судів у кожному районному центрі, а місцевих господарських та адміністративних судів – у кожному обласному центрі держави;

3) *організаційний (інстанційний)* – передбачає оптимальну організацію системи судоустрою, що є простою і, водночас зрозумілою та ефективною, в контексті доступу до суду та процедури захисту прав особи. Для України найбільш оптимальною є триланкова система судоустрою.

Крім того, як система загальних судів, у цілому, так і кожний окремий суд загальної юрисдикції, зокрема, повинні бути створені та здійснювати свою процесуальну діяльність у чіткій відповідності із національним законом;

4) *інформаційний*, за яким кожна держава повинна на законодавчому рівні закріпити інформування своїх громадян і суб'єктів господарювання про порядок звернення до суду, про умови забезпечення окремих категорій соціально незахищених громадян професійною правничою допомогою, яку надають адвокати за рахунок держави, а також про чинні процесуальні норми;

5) *процесуальний*, який гарантує здійснення правосуддя на засадах верховенства права, а також неупередженість і безсторонність суду та суддів, розумність строків розгляду справи судом, публічність розгляду справи та проголошення судового рішення, належне мотивування та обґрунтування судового рішення, забезпечення реального виконання судового рішення та повага до остаточного судового рішення;

6) *якості законодавства*, який покладає на державу обов'язок прийняття законодавчих актів, що відповідають вимогам доступності та передбачуваності, щоб кожна особа мала змогу отримати адекватну інформацію про обставини застосування правових норм у конкретному випадку.

Слід відзначити, що у роботі містяться й інші не менш цікаві наукові положення, які заслуговують на увагу читача й можуть стати підґрунтям для подальших досліджень, пов'язаних з проблематикою визначення теоретико-правових засад сталого розвитку держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию, принятая Конференцией ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 года. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_455#Text.
2. Резолюція A/RES/70/1, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 25 вересня 2015 року, про підсумковий документ «Перетворення нашого світу: Порядок денний сталого розвитку 2030». URL: http://www.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/Agenda2030_UA.pdf.
3. Цілі сталого розвитку: Україна: національна доповідь, 2017. URL: <https://ukraine.un.org/uk/49413-2017-nacionalna-dopovid-cili-stalogo-rozvitku-ukraina>.
4. Добровільний національний огляд щодо Цілей сталого розвитку в Україні. *Офіційний веб-портал Міністерства економіки України*. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=a0fc2a99-ada3-4a6d-b65b-cb542c3d5b77&title=DobrovilniiNatsionalniiOgliadSchodoTsileiStalogoRozvitkuVUkraini> (дата звернення: 18.11.2021 р.).
5. Акопян О.А., Власова Н.В., Грачева С.А. и др. Правовые модели и реальность: монография. М.: ИЗиСП, 2014. 280 с.
6. Єврокомісія представила новий бюджет ЄС: гроші в обмін на верховенство права. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/05/3/7081242/> (дата звернення: 10.10.2021 р.).
7. Рішення Конституційного Суду України № 15-рп/2004 від 02.11.2004 р. у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69

- Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання). *Офіційний вісник України*. 2004. № 45. Ст. 2975.
8. Рішення Другого сенату Конституційного Суду України від 18 червня 2020 року № 5-р(П)/2020 у справі за конституційною скаргою громадянки України Левченко Ольги Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) припису пункту 5 розділу III «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо пенсійного забезпечення» № 213-VIII від 02.03.2015 р. *Офіційний вісник України*. 2020. № 55. Т. 2. Ст. 1729.
 9. Мірило правовладдя / Європейська комісія за демократію через право (Венеційська комісія). Страсбург, 2016. 18 бер. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2016\)007-ukr](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2016)007-ukr) (дата звернення: 15.09.2021 р.).
 10. Рішення Конституційного Суду України від 26 березня 2020 року № 6-р/2020 у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремого положення пункту 26 розділу VI «Прикінцеві та перехідні положення» Бюджетного кодексу України. *Офіційний вісник України*. 2020. № 32. Ст. 1097.
 11. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Економічна ефективність правових норм та її оцінка через призму принципу верховенства права (на прикладі податкового законодавства). *Економіка України*. 2021. № 2 (711). С. 63–74.
 12. Устименко В.А., Джабраїлов Р.А. Дискреційні повноваження органів державної влади в період дії карантину у зв'язку з поширенням COVID-19: правові ризики їх встановлення та можливі наслідки. *Системи галузей права в умовах глобальних екологічних викликів*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (27 листопада 2020 р.,

- м. Київ). Наук. ред. В.А. Устименко. НАН України. ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України». Київ, 2020. С. 5–12.
13. Звіт про результати на 2020 рік. Представництво ООН в Україні. URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-05/UNCT_UKRAINE_Annual_Report_2020_UKR.pdf (дата звернення: 10.08.2021 р.).
 14. V Masson-Delmotte, et. al. Summary for Policymakers. In: Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty (IPCC, 2018).
 15. S Diaz, et.al., Summary for policymakers of the global assessment report on biodiversity and ecosystem services of the Intergovernmental Science-Policy Platform on Biodiversity and Ecosystem Services. Bonn. Germany: IPBES, 2019. 56 p.; Secretariat of the Convention on Biological Diversity, “Global Biodiversity Outlook 5” (Montreal, Canada: CBD, 2020).
 16. WHO Coronavirus (COVID-19) Dashboard. URL: <https://covid19.who.int/>.
 17. Challenges in the practical Implementation of EU Environmental Law. URL: <https://www.impel.eu/wp-content/uploads/2015/07/Implementation-Challenge-Report-Summary-23-March-2015.pdf> (Last accessed: 18.08.2021).
 18. Environmental Rule of Law: First Global Report. 2019. URL: <https://www.unep.org/resources/assessment/environmental-rule-law-first-global-report> (Last accessed: 19.07.2021).
 19. Prieur, M. Les indicateurs juridiques. Outils d'évaluation de l'effectivité du droit de l'environnement. Québec, IFDD (2018).

20. Measuring the Effectivity of Environmental Law. Legal Indicators for Sustainable Development. URL: <https://www.peterlang.com/view/title/75519> (Last accessed: 12.06.2021).
21. Measuring the Effectivity of Environmental Law using legal indicators. URL: <https://www.iucncongress2020.org/motion/060> (Last accessed: 20.10.2021).
22. Конституционная экономика: учебник для юридических и экономических вузов / [Баренбойм П.Д., Гаджиев Г.А., Лафитский В.И., Мау В.А.]. М.: ЗАО Юстицинформ, 2006. 528 с.
23. Савчин М. Конституційна економіка та основні моделі втручання держави в економічні свободи. *Право України*. 2018. № 5. С. 13–29.
24. Концепція конституційного забезпечення економічної системи держави (як основи законодавчого забезпечення економічної політики) / НАН України, Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк : Юго-Восток, ЛТД, 2008. 24 с.
25. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. URL: <https://drive.google.com/file/d/1ExwdnngsmvpAZJtWi836Rr6-x1quaZJQ/view> (дата звернення: 14.11.2021 р.).
26. Про внесення змін і доповнень до деяких законів України з метою вдосконалення цивільного законодавства: проект Закону України реєстр. № 2635 від 19.12.2019 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=67704.
27. Про особливості регулювання підприємницької діяльності окремих видів юридичних осіб та їх об'єднань у перехідний період: проект Закону України реєстр. № 6013 від 09.09.2021 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72707.

28. Науково-експертний висновок до Концепції оновлення Цивільного кодексу України: брошура / під заг. ред. члена-кореспондента НАН України В.А. Устименка. Київ : НАН України, ДУ «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова НАН України», 2021. 112 с.
29. Концепція модернізації господарського законодавства України: схвалена на розширеному засіданні Координаційного бюро Національної академії правових наук України (протокол від 25.02.2021 № 1), схвалена та рекомендована до друку Вченою радою Державної установи «Інститут економіко-правових досліджень імені В.К. Макутова Національної академії наук України» (протокол від 05.03.2021 № 3). *Юридичний вісник України*. 2021. 2-22 квітня (№ 13-15). С. 18–19.
30. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436. *Офіційний вісник України*. 2003. № 11. Ст. 462. (Зі змін. та допов.).
31. Коммерческий кодекс Франции. Предисловие, пер. с франц., доп., словарь-справ. и коммент. В.Н. Захватаева. Москва: Wolters Kluwer, 2008. 1272 с.
32. Вінник О. Право цифрової економіки. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 6. С. 157–163.
33. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 року. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Том 1. Ст. 2125.
34. Реформа державних закупівель. Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=38c083f3-2571-466a-9583-3b43c2804ad9&title=ReformaDerzhavnikhZakupivel> (дата звернення: 16.10.2021 р.).
35. Sustainable Public Procurement and the Sustainable Development Goals. *Nordic Council of Ministers*. 2021. URL: <http://norden.diva->

- portal.org/smash/get/diva2:1554600/FULLTEXT01.pdf; The future of public spending. Why the way we spend is critical to the Sustainable Development Goals. *The Economist Intelligence Unit Limited*. 2020. URL: <https://unops.economist.com/wp-content/uploads/2020/01/Thefutureofpublicspending.pdf> (Last accessed: 18.09.2021).
36. Kunzlik P. The procurement of “green energy”. In S. Arrowsmith and P. Kunzlik (Eds.), *Social and Environmental Policies in EC Procurement Law: New Directives and New Directions*. Cambridge: Cambridge University Press, 2009. URL: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511576041.012>.
 37. Employment and skills opportunities through procurement. Guidance and toolkit. London Council. URL: <https://www.londoncouncils.gov.uk/node/5461> (Last accessed: 19.07.2021).
 38. The Skien Model for quality of employment in the construction sector. Making Socially Responsible Public Procurement Work: 71 Good Practice Cases. European Commission. 5 p.
 39. Public Procurement for Innovation: Good Practices and Strategies, OECD Public Governance Reviews, OECD Publishing, Paris. URL: <https://doi.org/10.1787/9789264265820-en>.
 40. Guidance on Innovation Procurement. Commission Notice. C(2021) 4320 final. URL: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/45975> (Last accessed: 24.08.2021).
 41. A new Circular Economy Action Plan For a cleaner and more competitive Europe, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. COM/2020/98 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?qid=1583933814386&uri=COM:2020:98:FIN> (Last accessed: 06.11.2021).

42. Public Procurement for a circular economy. Good practice and guidance. European Commission. URL: https://ec.europa.eu/environment/gpp/circular_procurement_en.htm (Last accessed: 09.08.2021).
43. Концепція судово-правової реформи в Україні, затверджена постановою Верховної Ради України від 28.04.1992 р. № 2296-XII. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 30. Ст. 426.
44. Класифікатор галузей законодавства України, затверджений Наказом Міністерства юстиції України від 2 червня 2004 року № 43/5. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v43_5323-04#Text.
45. Гриценко А. Немає нічого більш практичного за хорошу теорію // *Дзеркало тижня*. 2018. 23-31 серп. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://zn.ua/ukr/macrolevel/nemaye-nichogo-bilsh-praktichnogo-za-horoshu-teoriyu-286338_.html (дата звернення: 03.11.2021).
46. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підруч. К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
47. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. 5-те вид., зі змінами. К.: Атіка, 2001. 174 с.
48. Тарахонич Т.І. Ефективність правового регулювання (питання теорії). *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 11–13.
49. Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності: Закон України від 11.09.2003 р. № 1160-IV. *Офіційний вісник України*. 2003. № 41. Ст. 2157.
50. Поєдинок В.В. Правове регулювання інвестиційної діяльності: теоретичні проблеми: моногр. Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2013. 480 с.
51. Познер Р. Экономический анализ права; [пер. с англ.]; [под ред. В.Л. Тамбовцева]. СПб.: Экономическая школа, 2004. В 2 т. Т. 1. 544 с.

52. Степанов Д.И, Авдашева С.Б. Критерий эффективности в правовом регулировании экономической деятельности. *Вестник экономического правосудия Российской Федерации*. 2017. № 5. С. 88–133.
53. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: Закон України від 24.12.2015 р. № 909-VIII. *Офіційний вісник України*. 2016. № 3. Ст. 152.
54. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. *Офіційний вісник України*. 2010. № 92. Т. 1. Ст. 3248.
55. Стратегія подолання бідності: затверджена Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 16.03.2016 р. № 161-р. *Офіційний вісник України*. 2016. № 23. Ст. 923.
56. Лібанова Е.М. Надмірна соціально неприйнятна нерівність: головний виклик для українського суспільства. *Вісник НАН України*. 2017. № 5. С. 22–25.
57. Савчин М.В. Принцип верховенства права та економічна система України. *Конституційні засади економічної системи України*: моногр.; [В.А. Устименко, Р.А. Джабраїлов, В.М. Кампо, Р.О. Коваленко, М.В. Савчин] / НАН України; Ін-т економіко-правових досліджень. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток», 2011. 258 с. С. 27–36.
58. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»: Закон України від 13.04.2020 р. № 553-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/553-20#Text>.
59. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»: проект Закону України № 3279-д від 11.04.2020 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68570.

60. Рішення Конституційного Суду України від 28 серпня 2020 року № 10-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень постанови Кабінету Міністрів України «Про встановлення карантину з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2, та етапів послаблення протиепідемічних заходів», положень частин першої, третьої статті 29 Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік», абзацу дев'ятого пункту 2 розділу II «Прикінцеві положення» Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»». *Офіційний вісник України*. 2020. № 76. Ст. 2433.
61. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»: Закон України від 17.09.2020 р. № 909-IX. *Офіційний вісник України*. 2020 р. № 80. Ст. 2585.
62. Деякі питання оплати праці керівників, членів виконавчих органів та винагороди членів наглядових рад суб'єктів господарювання державного сектору економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 26.10.2020 р. № 996. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2020-%D0%BF#Text>.
63. Питання умов і розмірів оплати праці керівників суб'єктів господарювання державного сектору економіки: постанова Кабінету Міністрів України від 5 лютого 2020 р. № 141. *Офіційний вісник України*. 2020. № 22. Ст. 803.
64. Питання оплати праці працівників державних органів: постанова Кабінету Міністрів України від 18.01.2017 р. № 15. *Офіційний вісник України*. 2017. № 9. Ст. 284.

65. Інформація про доходи урядовців. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/informaciya-pro-dohodi-uryadovciv?fbclid=IwAR2V3lPFx15NO2EnwwP-BTFbu9FvKXvY_6ByoPaqz_39X8DuB0edL0V0dXk (дата звернення: 04.12.2021 р.).
66. Інформація про доходи урядовців за січень 2020 року. *Урядовий портал. Єдиний веб-портал органів виконавчої влади України.* URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/informaciya-pro-dohodi-uryadovciv-za-sichen-2020-roku> (дата звернення: 04.12.2021 р.).
67. Голова «Укрпошти» Ігор Смілянський заробляє 836 тис. грн щомісяця. URL: https://zaxid.net/golova_ukrposhti_igor_smilyanskiy_zaroblyaye_836_tis_grn_shhomisyatsya_n1498010 (дата звернення: 04.09.2021 р.).
68. Про умови і розміри оплати праці керівників підприємств, заснованих на державній, комунальній власності, та об'єднань державних підприємств: постанова Кабінету Міністрів України від 19.05.1999 р. № 859. *Офіційний вісник України.* 1999. № 21. Ст. 957.
69. Середня заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності по місяцях. *Офіційний веб-портал Державної служби статистики України.* URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/Zarp_ek_m/Zp_ek_m_u/arh_zpm_u.html (дата звернення: 14.12.2021).
70. Minimum wage statistics. *European Commission. Eurostat.* URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Minimum_wage_statistics#General_overview (Last accessed: 18.07.2021).
71. Лібанова Е.М. Україна: глибина нерівності. *Дзеркало тижня.* 2016. 1 жовтня. URL: https://dt.ua/internal/ukrayina-glibina-nerivnosti-_.html (дата звернення: 26.11.2021 р.).

72. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
73. Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
74. Про внесення змін до Закону України «Про оплату праці» щодо обмеження максимального розміру заробітної плати керівників і працівників підприємств державного сектору економіки, державних службовців і працівників установ та організацій, що фінансуються чи дотуються з бюджету: проект Закону України № 2798 від 23.01.2020 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67975.
75. Про внесення зміни до деяких законодавчих актів України щодо обмеження максимального розміру заробітної плати керівників та заступників керівників державних органів, підприємств державного сектору економіки, установ та організацій, що фінансуються чи дотуються з бюджету: проект Закону України № 2798-1 від 10.02.2020 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68115.
76. Про внесення змін до Закону України "Про оплату праці" щодо обмеження максимального розміру заробітної плати керівників і працівників підприємств державного сектору економіки, державних службовців і працівників установ та організацій, що фінансуються чи дотуються з бюджету: проект Закону України № 2798-2 від 10.02.2020 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68116.
77. Лібанова Е.М. Бідність населення України: причини, масштаби, наслідки. К. КНЕУ, 2008. 328 с.

78. Sustainable development in the European Union – Monitoring report on progress towards the SDGs in an EU context – 2019 edition. *European Commission. Eurostat*. URL: <https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-statistical-books/-/KS-02-19-165> (Last accessed: 03.10.2021).
79. Earnings statistics. *European Commission. Eurostat*. URL: https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Earnings_statistics#General_overview (Last accessed: 03.10.2021).
80. Income inequality. *OECD Data*. URL: <https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm#indicator-chart> (Last accessed: 03.10.2021).
81. Статистичний збірник «Витрати і ресурси домогосподарств України у 2018 році» (за даними вибіркового обстеження умов життя домогосподарств України). Частина I. *Офіційний веб-портал Державної служби статистики України*. URL: https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publdomogosp_u.htm (дата звернення: 10.06.2020 р.).
82. Крамар О. Найбідніша країна Європи. *Тиждень.ua*. <https://tyzhden.ua/Economics/228323> (дата звернення: 17.06.2021 р.).
83. Про оплату праці: Закон України від 24.03.1995 р. № 108/95-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1995. № 17. Ст. 121.
84. Ролз Дж. Теорія справедливості: пер. з англ. К. : Основи, 2001. 822 с.
85. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року: Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 79. Ст. 2712.
86. Sacco R. (1991) Legal formants: a dynamic approach to comparative law (installment II of II). *The American Journal of Comparative Law*, Vol. 39,

- № 2 (Spring, 1991), pp. 343–401. Published by: Oxford University Press.
<https://doi.org/10.2307/840784>. URL: <https://www.jstor.org/stable/840784>.
87. Watson A., *Legal Transplants: An Approach to Comparative Law*. University of Georgia Press; 2nd edition (July 1, 1993). URL: <https://www.amazon.com/Legal-Transplants-Approach-Comparative-Law/dp/082031532X> (Last accessed: 22.08.2021).
88. Cordini G. (2007) *Lo sviluppo sostenibile per l'ambiente alla luce del diritto pubblico comparato*. In: Fois P. (ed) *Il principio dello sviluppo sostenibile nel diritto internazionale ed europeo dell'ambiente : XI Convegno, Alghero, 16-17 giugno 2006*. Pubblicazioni della Società Italiana di Diritto Internazionale (Vol. 11). Editoriale Scientifica, 2007. P. 492. URL: <http://www.sidi-sil.org/convegni-sidi-altre-pubblicazioni/> (Last accessed: 29.09.2021).
89. Meynier A. *Le rôle des concepts dans la fondamentalisation du droit de l'environnement. Révolution juridique et scientifique – Vers une fondamentalisation du droit de l'environnement*, 2014. P. 128. URL: <https://hal.archives-ouvertes.fr/hal-02097152/document> (Last accessed: 18.07.2021).
90. Sands Ph. *Principles of international environmental law, Vol I*. Manchester University Press, 1995. P. 199.
91. *Treaty on the Functioning of the European Union. Consolidated version*. 2012/C 326/01. Official Journal C 326, 26/10/2012 P. 0001 – 0390. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012E%2FTXT> (Last accessed: 18.08.2021).
92. *Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts*, 2 October, 1997. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:11997D/TXT> (Last accessed: 06.09.2021).

93. The Lisbon Strategy. Presidency Conclusions. Lisbon European Council, 23–24 March 2000. URL: https://www.consilium.europa.eu/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/00100-r1.en0.htm. (Last accessed: 27.08.2021).
94. Communication from the Commission A Sustainable Europe for a Better World: A European Union Strategy for Sustainable Development. Commission's proposal to the Gothenburg European Council, COM (2001)0264 final, Brussels, 15.5.2001. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A52001DC0264> (Last accessed: 21.08.2021).
95. Renewed EU Sustainable Development Strategy. Council of the European Union, Brussels, 26 June 2006. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10917-2006-INIT/en/pdf> (Last accessed: 28.07.2021).
96. Chapter VIII. From Stockholm to Göteborg: continuing to improve the process. European Council Stockholm. Conclusions of the Presidency, 23-24 March 2001. URL: http://aei.pitt.edu/43341/1/Stockholm_2001.pdf (Last accessed: 29.07.2021).
97. Communication from the Commission: EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth, Brussels, 3.3.2010 COM(2010) 2020 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=COM:2010:2020:FIN:EN:PDF> (Last accessed: 11.09.2021).
98. Next Steps for a Sustainable European future. European Action for Sustainability, Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, The European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions (Strasbourg, 22.11.2016 COM(2016)739 final). URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2016%3A739%3AFIN> (Last accessed: 03.10.2021).
99. Rome Declaration of the Leaders of 27 Member States and of the European Council, the European Parliament and the European Commission. Brussels, 25

- March 2017. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/STATEMENT_17_767 (Last accessed: 05.10.2021).
100. The New European Consensus on Development ‘Our World, Our Dignity, Our Future’ Joint Statement by the Council and the Representatives of the Governments of the Member States Meeting within the Council, the European Parliament and the European Commission, Brussels 7 June 2017. URL: https://ec.europa.eu/international-partnerships/system/files/european-consensus-on-development-final-20170626_en.pdf (Last accessed: 07.08.2021).
101. Joint Communique between the European Union and the United Nations: A renewed partnership in development, New York, 27.09.2018. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/STATEMENT_18_5927 (Last accessed: 12.09.2021).
102. A New Strategic Agenda 2019 – 2024. The European Council. URL: <https://www.consilium.europa.eu/media/39914/a-new-strategic-agenda-2019-2024.pdf> (Last accessed: 07.08.2021).
103. Marie-Claire Cordonier Segger and Ashfaq Khalfan. Sustainable Development Law: Principles, Practices, and Prospects. Published to Oxford Scholarship Online: March 2012. URL: <https://oxford.universitypressscholarship.com/view/10.1093/acprof:oso/9780199276707.001.0001/acprof-9780199276707> (Last accessed: 09.08.2021).
104. Керівні принципи ООН із питань бізнесу та прав людини (ухвалені Резолюцією № 17/4 Ради ООН з прав людини від 06.07.2011 р.). URL: http://www.iepd.kiev.ua/?page_id=8524 (дата звернення: 10.11.2021 р.).
105. Report of the Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises to the UN Human Rights Council Twenty-third session. A/HRC/23/32 of 14 March 2013 (par. 71 (f)) p. 21. URL: <https://undocs.org/A/HRC/23/32> (Last accessed: 09.08.2021).

106. A renewed EU strategy 2011-14 for Corporate Social Responsibility: Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions, Brussels, 25.10.2011 COM(2011) 681 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/PDF/?uri=CELEX:52011DC0681&from=EN> (Last accessed: 19.06.2021).
107. Рекомендація CM/REC(2016)3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам про права людини та бізнес (прийнята Комітетом міністрів 2 березня 2016 року на 129-му засіданні Заступників міністрів). URL: http://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2021/06/2-%D0%A0%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D0%9A%D0%9C%D0%A0%D0%84_%D1%83%D0%BA%D1%80.pdf (дата звернення: 10.09.2021 р.).
108. National Action Plans on Business and Human Rights. URL: <https://globalnaps.org/country/> (Last accessed: 18.07.2021).
109. Guidance on National Action Plans on Business and Human Rights. UN Working Group on Business and Human Rights. The updated version of November 2015. URL: https://www.ohchr.org/Documents/Issues/Business/UNWG_NAPGuidance.pdf (Last accessed: 03.07.2021).
110. Legally Binding Instrument to regulate, in international human rights law, the activities of transnational corporations and other business enterprises. OEIGWG Chairmanship Third Revised Draft 17.08.2021. URL: <https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/HRCouncil/WGTransCorp/Session6/LBI3rdDRAFT.pdf> (Last accessed: 09.09.2021).
111. Директива 2013/34/ЄС Європейського Парламенту та Ради Європейського Союзу від 26 червня 2013 року про щорічну фінансову звітність, консолідовану фінансову звітність та пов'язані з ними звіти певних типів компаній, що вносить зміни до Директиви 2006/43/ЄС

- Європейського Парламенту та Ради та скасовує Директиву Ради 78/660/ЄЕС і 83/349/ЄЕС. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU13169> (дата звернення: 15.11.2021 р.).
112. Директива 2014/95/ЄС Європейського Парламенту та Ради від 22 жовтня 2014 року, що вносить поправки до Директиви 2013/34/ЄС щодо розкриття нефінансової та різноманітної інформації деякими великими підприємствами і групами. URL: https://msfz.ligazakon.ua/magazine_article/FZZ00125 (дата звернення: 24.10.2021 р.).
113. Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council amending Directive 2013/34/EU, Directive 2004/109/EC, Directive 2006/43/EC and Regulation (EU) No 537/2014, as regards corporate sustainability reporting COM/2021/189 final. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52021PC0189> (Last accessed: 11.08.2021).
114. Regulation (EU) No 995/2010 of the European Parliament and of the Council of 20 October 2010 laying down the obligations of operators who place timber and timber products on the market URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32010R0995> (Last accessed: 19.09.2021).
115. Regulation (EU) 2017/821 of the European Parliament and of the Council of 17 May 2017 laying down supply chain due diligence obligations for Union importers of tin, tantalum and tungsten, their ores, and gold originating from conflict-affected and high-risk areas. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32017R0821> (Last accessed: 19.06.2021).
116. French Corporate Duty of Vigilance Law. 2017. URL: <https://respect.international/french-corporate-duty-of-vigilance-law-english->

- translation/; <https://respect.international/wp-content/uploads/2017/10/ngo-translation-french-corporate-duty-of-vigilance-law.pdf> (Last accessed: 28.07.2021).
117. Child Labour Due Diligence Law ('Wet Zorgplicht Kinderarbeid'), 2019. URL: <https://www.eerstekamer.nl/9370000/1/j9vvkfvj6b325az/vkbnklq1ljgyy/f=y.pdf> (Last accessed: 24.08.2021).
118. Gesetz über die unternehmerischen Sorgfaltspflichten zur Vermeidung von Menschenrechtsverletzungen in Lieferketten (Lieferkettensorgfaltspflichtengesetz), Ausfertigungsdatum: 16.07.2021. URL: <http://www.gesetze-im-internet.de/lksg/BJNR295910021.html> (Last accessed: 11.05.2021).
119. Act relating to enterprises' transparency and work on fundamental human rights and decent working conditions (Transparency Act), Last update: 12.10.2021, entry into force: 01.07.2022 according to res. 1 October 2021 №. 2919. URL: <https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2021-06-18-99> (Last accessed: 27.06.2021).
120. The Responsible and Sustainable International Business Conduct Act (draft). The Netherlands. URL: <https://www.mvoplatform.nl/en/wp-content/uploads/sites/6/2021/03/Bill-for-Responsible-and-Sustainable-International-Business-Conduct-unofficial-translation-MVO-Platform.pdf> (Last accessed: 29.07.2021).
121. Vorschlag für ein Lieferkettengesetz, Österreich. URL: <https://www.lansky.at/de/newsroom/news/infomagazin-lgpnews-022021/lieferkettengesetz-nimmt-kurs-auf-oesterreich/> (Last accessed: 20.07.2021).
122. Chambre des Représentants de Belgique. 2 avril 2021. Proposition de Loi instaurant un devoir de vigilance et un devoir de responsabilité à charge des entreprises tout au long de leurs chaînes de valeur. URL:

<https://www.lachambre.be/FLWB/PDF/55/1903/55K1903001.pdf> (Last accessed: 30.07.2021).

123. Corporate due diligence and corporate accountability : European Parliament resolution of 10 March 2021 with recommendations to the Commission on corporate due diligence and corporate accountability. P9_TA(2021)0073. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2021-0073_EN.html (Last accessed: 01.08.2021).

124. OECD Guidelines for Multinational Enterprises. URL: <http://mneguidelines.oecd.org/guidelines>; OECD Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct. URL: <https://www.oecd.org/investment/due-diligence-guidance-for-responsible-business-conduct.htm>; OECD Due Diligence Guidance for Responsible Supply Chains in the Garment and Footwear Sector. URL: <http://www.oecd.org/industry/inv/mne/responsible-supply-chains-textile-garment-sector.htm>; OECD Due Diligence Guidance for Responsible Supply Chains of Minerals for Conflict-Affected and High-Risk Areas. URL: <https://www.oecd.org/corporate/oecd-due-diligence-guidance-for-responsible-supply-chains-of-minerals-from-conflict-affected-and-high-risk-areas-9789264252479-en.htm>; OECD-FAO Guidance for Responsible Agricultural Supply Chains. URL: <https://www.oecd.org/daf/inv/investment-policy/rbc-agriculture-supply-chains.htm>; OECD Due Diligence Guidance for Responsible business conduct for institutional investors. URL: <https://www.oecd.org/investment/due-diligence-guidance-for-responsible-business-conduct.htm>; OECD Due Diligence Guidance for Responsible Corporate Lending and Securities Underwriting. URL: <https://www.oecd.org/investment/due-diligence-for-responsible-corporate-lending-and-securities-underwriting.htm#:~:text=Due%20Diligence%20for%20Responsible%20Corporate%20Lending%20and%20Securities%20Underwriting%20provides,risks%20associated%20with> (Last accessed: 02.08.2021).

125. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами: ратифіковано Законом України № 237/94-ВР від 10.11.1994 р., набула чинності 01.03.1998 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text.
126. Mandatory Human Rights and ESG Due Diligence in Europe – A Race to the Top? 12 March 2021| Europe. Legal Briefings – By Antony Crockett and Sylvia Schenk. URL: <https://www.herbertsmithfreehills.com/latest-thinking/mandatory-human-rights-and-esg-due-diligence-in-europe-%E2%80%93-a-race-to-the-top> (Last accessed: 02.08.2021).
127. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України»: проект Закону України реєстр. № 7221 від 24.03.2005 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=7221&skl=5.
128. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень: проект Закону України реєстр. № 5600 від 02.06.2021 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72106.
129. Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році: проект Закону України реєстр. № 3688 від 22.12.2015 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=57512.
130. Зельдіна О.Р. Теоретичні аспекти спеціального режиму господарювання: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юрид.

- наук : спец. 12.00.04 «Господарське право; господарсько-процесуальне право»; НАН України, Ін-т екон.-правових дослідж. Донецьк, 2007. 35 с.
131. Попович О.С., Редько К.Ю. До питання про ефективність податкових пільг у спеціальних економічних зонах. *Наука та наукознавство*. 2013. № 1. С. 31–37.
132. Редько К.Ю. Про можливості спеціальних економічних зон для відновлення економіки України. *Наука та наукознавство*. 2015. № 2. С. 95–98.
133. Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон: Закон України від 13 жовтня 1992 року № 2673-ХІІ. *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 50. Ст. 676.
134. Методика відстеження результативності регуляторного акта, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 11 березня 2004 р. № 308. *Офіційний вісник України*. 2004. № 10. Ст. 612.
135. Про утворення Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань перевірки ефективності функціонування спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку в Україні: постанова Верховної Ради України від 21 грудня 2006 року № 513-V. *Відомості Верховної Ради України*. 2007. № 12. Ст. 122.
136. Попередній звіт про виконану роботу Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань перевірки ефективності функціонування спеціальних економічних зон та територій пріоритетного розвитку в Україні. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=30016&pf35401=106389>.
137. Регламент Верховної Ради України, затверджений Законом України від 10 лютого 2010 року № 1861-VІ. *Офіційний вісник України*. 2010. № 12. Ст. 565.

138. Регламент Кабінету Міністрів України, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 18 липня 2007 р. № 950 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 9 листопада 2011 р. № 1156). *Офіційний вісник України*. 2007. № 54. Ст. 2180.
139. Про затвердження плану діяльності з підготовки проектів регуляторних актів у сфері господарської діяльності на 2021 рік: Наказ Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України від 19.11.2020 р. № 2392. *Офіційний веб-портал Міністерства економіки України*. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=44b3b443-1868-4064-b98f-3727ba11de18&title=NakazMinekonomikiVid19-11-2020-2392-proZatverdzhenniaPlanuDiiialnostiZPidgotovkiProktivReguliatornikhAktivUSferiGospodarskoiDiiialnostiNa2021-Rik>.
140. Доповнення до Плану з підготовки проектів регуляторних актів на 2021 рік, затвержене 6 липня 2021 р. *Офіційний веб-портал Міністерства економіки України*. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&tag=RozvitokTaPidtrimkaPidpriemnitstva>.
141. План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2021 рік, затверджений Постановою Верховної Ради України від 02.02.2021 р. № 1165-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1165-20#Text>.
142. План законопроектної роботи Верховної Ради України на 2020 рік, затверджений Постановою Верховної Ради України від 16.06.2020 року № 689-IX. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/689-20#Text>.
143. План пріоритетних дій Уряду на 2021 рік, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24 березня 2021 р. № 276-р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 31. Ст. 1801.

144. План пріоритетних дій Уряду на 2020 рік, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 вересня 2020 р. № 1133-р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1133-2020-%D1%80#Text>.
145. Про надання допомоги застрахованим особам на період здійснення обмежувальних протиепідемічних заходів, запроваджених з метою запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: проект Закону України реєстр. № 5300 від 24.03.2021 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71508.
146. Про надання допомоги застрахованим особам на період здійснення обмежувальних протиепідемічних заходів, запроваджених з метою запобігання поширенню гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: Закон України від 30.03.2021 р. № 1358-IX. *Офіційний вісник України*. 2021. № 30. Ст. 1701.
147. Про встановлення карантину та запровадження обмежувальних протиепідемічних заходів з метою запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: постанова Кабінету Міністрів України від 09.12.2020 р. № 1236. *Офіційний вісник України*. 2021. № 1. Ст. 14.
148. Про захист населення від інфекційних хвороб: Закон України від 6 квітня 2000 року № 1645-III. *Офіційний вісник України*. 2000. № 17. Ст. 690.
149. Аналіз проектів регуляторних актів. *Офіційний веб-портал Державної регуляторної служби України*. URL: http://www.drs.gov.ua/analysis_projects/page/445/.

150. Положення про Державну регуляторну службу України, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 24 грудня 2014 р. № 724. *Офіційний вісник України*. 2015. № 4. Ст. 68.
151. Положення про порядок роботи з законопроектами та іншими документами, що вносяться Президентом України на розгляд Верховної Ради України, затверджене Указом Президента України від 30 березня 1995 року № 270/95. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/270/95#Text>.
152. Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду від 27.11.2018 р. у справі № 826/2507/18 за позовом Публічного акціонерного товариства «Хмельницькгаз» до Кабінету Міністрів України, третя особа - Громадська спілка «Асоціація газового ринку України» про скасування постанови Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 203 та пункту 1 переліку постанов Кабінету Міністрів України, що втратили чинність, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 23.03.2016 р. № 204. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/78159531>.
153. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 40–44. Ст. 356.
154. Про правотворчу діяльність: проект Закону України реєстр. № 5707 від 25.06.2021 р. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72355.
155. Better regulation: guidelines and toolbox. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/info/law/law-making-process/planning-and-proposing-law/better-regulation-why-and-how/better-regulation-guidelines-and-toolbox_en (Last accessed: 01.06.2021).
156. Code monetaire et financier statuts de la monetaire et financier status de la Banque de France. URL: <https://www.banque->

- france.fr/sites/default/files/media/2016/11/22/statuts-banque-de-france.pdf
(last accessed: 07.07.2021).
157. Treaty establishing the European Community (Consolidated version 2002).
Official Journal. C 325. 24.12.2002. P. 0033–0184.
158. Banque de France. Responsible Investment Report. 2018. URL:
https://www.banque-france.fr/sites/default/files/media/2019/03/26/banque-de-france-responsible-investment-report-2018_0.pdf(last accessed: 07.07.2021).
159. A call for action climate change as a source of financial risk. Network for Greening the Financial System. First comprehensive report. April 2019. URL:
https://www.banque-france.fr/sites/default/files/media/2019/04/17/ngfs_first_comprehensive_report_-_17042019_0.pdf(last accessed: 07.07.2021).
160. Banks and the environment. Canadian bankers Association. November 5, 2019.
URL: <https://cba.ca/banks-and-the-environment> (last accessed: 07.07.2021).
161. Bank of England decision on the future composition of polymer banknotes.
10 August 2017. URL: <https://www.bankofengland.co.uk/news/2017/august/boes-decision-on-the-future-composition-of-polymer-banknotes> (last accessed: 07.07.2021).
162. Sustainable Finance Study Group. URL:
<https://www.mainstreamingclimate.org/sfsg/> (last accessed: 07.07.2021).
163. The social network for sustainable finance: web site. URL:
<https://thesustainablefinancenetwork.com/> (last accessed: 07.07.2021).
164. Centre on Green Finance and Investment URL: <https://www.oecd.org/cgfi/>
(last accessed: 07.07.2021).
165. Sustainable Banking Network – 2019 Global Progress Report. URL:
https://www.ifc.org/wps/wcm/connect/topics_ext_content/ifc_external_corporate_site/sustainability-at-ifc/company-resources/sustainable-finance/sbn (last accessed: 07.07.2021).

166. Sustainable insurance forum. URL: <https://www.sustainableinsuranceforum.org/> (last accessed: 07.07.2021).
167. Task Force on Climate-related Financial Disclosures. Overview. 2020. 38 p.
168. China Green Bond Endorsed Project Catalogue (2015 Edition). URL: <http://www.greenfinance.org.cn/displaynews.php?cid=79&id=468> (last accessed: 07.07.2021).
169. New Passenger Car Registration By Fuel Type In the European Union. 2019. URL: https://www.acea.be/uploads/press_releases_files/20190904_PRPC_fuel_Q2_2019_FINAL.pdf (last accessed: 07.07.2021).
170. Renita D'sounza Tanya Rana. The Role of Monetary Policy in Climate Change Mitigation. URL: https://www.orfonline.org/wp-content/uploads/2020/04/ORF_IssueBrief_350_MonetaryPolicy-Climate_Change.pdf (last accessed: 07.07.2021).
171. Climate Change Mitigation Policies. URL: <http://www.compareyourcountry.org/climate-policies?cr=oece&lg=en&page=2> (last accessed: 07.07.2021).
172. Why is this issue important? Mitigating climate change requires knowledge of the sources of CO₂ emissions. URL: <http://documents.worldbank.org/curated/en/873091468155720710/pdf/851260BRI0Live00Box382147B00PUBLIC0.pdf> (last accessed: 07.07.2021).
173. Україна не Норвегія, або Чому екологічність електромобілів – це міф? URL: <https://glavcom.ua/publications/ukrajina-ne-norvegiya-abo-chomu-ekologichnist-elektromobiliv-ce-mif-634863.html> (дата звернення: 07.07.2021).
174. Marx R. Wirtschaftsliberalismus und Katholische Soziallehre. Freiburg Discussion Papers on Constitutional Economics. 2006. № 06/3. 9 p.
175. Regulation (EU) 2019/2088 of the European Parliament and of the Council of 27 November 2019 on sustainability related disclosures in the financial

- services sector (Text with EEA relevance). URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2019/2088/oj> (last accessed: 07.07.2021).
176. Report of the United Nations Conference on Environment and Development. Resolution Adopted by the Conference. Rio de Janeiro. 1992. URL: <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/836/55/PDF/N9283655.pdf?OpenElement> (Last accessed: 20.07.2021).
177. Report of the World Summit on Sustainable Development. *United Nations*. Johannesburg, South Africa. 2002. URL: <https://undocs.org/pdf?symbol=en/A/Conf.199/20> (Last accessed: 01.08.2021).
178. Arrowsmith S. Horizontal policies in public procurement: a taxonomy. *Journal of public procurement*. 2010. Vol. 10. Issue 2. P. 149–186.
179. Global Review of Sustainable Public Procurement. *United Nations Environment Programme*. 2017. 111 p.
180. Sustainable Public Procurement Implementation Guidelines. Introducing UNEP's Approach. 2012. 77 p.
181. Зелені публічні закупівлі: передача досвіду зі Словаччини до України – результати досягнення дворічного міжнародного проекту. URL: <https://www.zhiva-planeta.org.ua/novuny/489-new.html> (дата звернення: 10.08.2021 р.).
182. National Policy and Action plan on the Implementation of sustainable public procurement in Ukraine. Greening Economies in the Eastern Neighborhood (EaP GREEN) Project. URL: https://www.oneplanetnetwork.org/sites/default/files/ukraine_spp_action_plan.pdf (Last accessed: 04.08.2021).
183. Малолітнева В.К. «Зелені» публічні закупівлі для «зеленого» майбутнього України. *Вокс Україна*. 2021. URL: <https://voxukraine.org/zeleni-publichni-zakupivli-dlya-zelenogo-majbutnogo-ukrayiny/> (дата звернення: 12.06.2021 р.).

184. Life-cycle costing tools. URL:
https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/good_practices/GP_fiche_28.pdf
(Last accessed: 19.08.2021).
185. Life-cycle costing. *European Commission*. URL:
<https://ec.europa.eu/environment/gpp/lcc.htm>.
186. TCO-værktøjer. URL: <https://csr-indkob.dk/tco-vaerktoejer/> (Last accessed:
26.08.2021).
187. Kutlina-Dimitrova Z. Government Procurement: data, trends and
protectionist tendencies. URL:
https://trade.ec.europa.eu/doclib/docs/2018/september/tradoc_157319.pdf
(Last accessed: 28.08.2021).
188. Про здійснення державних закупівель: Закон України № 2289-VI від
01.06.2010 р. (втратив чинність). *Відомості Верховної Ради України*.
2010. № 33. Ст. 471.
189. Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» та
інших законів України щодо вдосконалення системи функціонування та
оскарження публічних закупівель: Закон України № 1530-IX від
03.06.2021 р. *Офіційний вісник України*. 2021. № 53. Ст. 3271.
190. У межах Президентської програми «Велике будівництво» відбулася
презентація проекту спорудження нової обхідної дороги навколо Києва.
Президент України. URL: [https://www.president.gov.ua/news/u-mezhah-
prezidentskoyi-programi-velike-budivnictvo-vidbulas-62681](https://www.president.gov.ua/news/u-mezhah-prezidentskoyi-programi-velike-budivnictvo-vidbulas-62681).
191. Показники. 2020 рік. *Bi.prozorro*. URL:
[https://bi.prozorro.org/sense/app/fba3f2f2-cf55-40a0-a79f-
b74f5ce947c2/sheet/HbXjQep/state/analysis](https://bi.prozorro.org/sense/app/fba3f2f2-cf55-40a0-a79f-b74f5ce947c2/sheet/HbXjQep/state/analysis) (дата звернення: 08.08.2021 р.).
192. Велика кільцева без тендеру на Prozorro. *Transparency International
Ukraine*. URL: <https://ti-ukraine.org/news/velyku-kiltsevu-dorogu-navkolo->

- kyyeva-hochut-buduvaty-bez-tenderiv-na-prozorro/ (дата звернення: 09.08.2021 р.).
193. Public procurement: the Commission refers Poland to the Court of Justice of the EU for failure to comply with EU public procurement rules. *European Commission*. URL: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/IP_21_2787 (Last accessed: 10.08.2021).
194. Decision № 1/2018 of the EU-Ukraine Association Committee in trade configuration of 14 May 2018. Official Journal of the European Union. L 175/1.
195. Joined Cases C-147/06 and C-148/06, SECAP and Santorso v Comune di Torino. ECR I-03565. 2008. URL: <http://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-147/06> (Last accessed: 10.08.2021).
196. Про внесення змін до Закону України «Про публічні закупівлі» щодо створення передумов для сталого розвитку та модернізації вітчизняної промисловості № 3739 від 24.06.2020. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=69275.
197. Australia. Sub-Central Government Entities. Annex 2. URL: <https://e-gpa.wto.org/en/Annex/Details?Agreement=GPA113&Party=Australia&AnnexNo=2&ContentCulture=en> (Last accessed: 10.08.2021).
198. Guidance on the participation of third-country bidders and goods in the EU procurement market. Communication from the Commission. C (2019) 5494 final. URL: <https://ec.europa.eu/docsroom/documents/36601> (Last accessed: 10.08.2021).
199. Малолітнева В.К. «Зелені» й соціально відповідальні закупівлі держави: посилення публічних начал у правовому регулюванні та нові

- умови міжнародної конкуренції. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 3. С. 99–107.
200. Малолітнева В.К. Національна стратегія розвитку публічних закупівель: роль у реалізації Цілей сталого розвитку. *Треті наукові читання пам'яті академіка В.К. Макутова* (м. Київ, 20 липня 2021 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. Київ-Ірпінь: НАН України; ДУ «ІСПД імені В.К. Макутова НАН України», 2021. С. 68–74.
201. State Aid Scoreboard 2020 [Electronic resource] Available at: https://ec.europa.eu/competitionpolicy/system/files/2021-06/state_aid_scoreboard_note_2020.pdf (Last accessed: 25.08.2021).
202. Băcila N. The relation between state aid and economic development in the European. *The Romanian Economic Journal*. 2010. №. 36. P. 111–122.
203. Dodescu A. State aid evolution overview in European Union context during the period 2007 – 2012. *Management Strategies Journal*. 2014. Vol. 26. issue 4. P. 68–76.
204. Nicolaides P. Financial engineering instruments and their assessment under EU State Aid Rules. Bruges European Economic Policy Briefings. Brugge. 2013. 51 p.
205. Heffron R. Energy Subsidies and the Flawed Dominance of Economics in the UK Energy Sector [Electronic resource]. Cambridge University Science and Policy Exchange. 2013. Available at: http://www.researchgate.net/publication/259458690_Energy_Subsidies_and_the_Flawed_Dominance_of_Economics_in_the_UK_Energy_Sector (Last accessed: 25.08.2021).
206. Бакалінська О. Правове регулювання державної допомоги суб'єктам господарювання. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2017. № 3. С. 24–33. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2017_3_5.

207. Петруненко Я.В. Правове регулювання державної підтримки суб'єктів господарювання. *Право і суспільство*. 2018. 3. С. 132–138.
208. Про державну допомогу суб'єктам господарювання: Закон України від 1 липня 2014 р. № 2749. *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 34. Ст. 1173.
209. Guidelines on State aid for environmental protection and energy 2014 – 2020: Communication from the Commission № 2014/C/ 200/01. OJ. C200/1 – 55. URL: https://ec.europa.eu/competition-policy/document/download/4f0ae7d4-b0ec-4bed-808b-efe82c58b687_en (Last accessed: 25.08.2021).
210. State Aid Overview [Electronic resource]. European Commission, Competition DG. Available at: http://ec.europa.eu/competition/state_aid/scoreboard/horizontal_objectives_en.htm (Last accessed: 25.08.2021).
211. State aid: Commission invites interested parties to provide comments on proposed draft Climate, Energy and Environmental State aid Guidelines. Available at: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/ip_21_2784 (Last accessed: 25.08.2021).
212. Bartniczak B. Granting aid in the Context of Sustainable Development Principles. *Equilibrium. Quartely Journal of Economics and Economic Policy*. 2014. Volume 9. Issue 2. P. 41–54.
213. Український зелений курс: декарбонізація або смерть. *Сайт «Економічна правда»*. Режим доступу: <https://www.epravda.com.ua/projects/ekopromyslovist/2020/12/16/668493/>.
214. UCL Carbon Capture. Legal Programme. Site of University College London. Available at: <https://www.ucl.ac.uk/cclp/ccsfinancing-europe-stateaid-mongstad.php> (Last accessed: 25.08.2021).
215. Ukraine to boost low-carbon hydrogen development with EU help. *Neweurope*. Available at: <https://www.neweurope.eu/article/ukraine-to-boost-low-carbon-hydrogen-development-with-eu-help/> (Last accessed: 25.08.2021).

216. Про затвердження критеріїв оцінки допустимості державної допомоги суб'єктам господарювання на охорону навколишнього середовища: Постанова КМУ від 11.10.2021 № 1060. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1060-2021-п#Text>.
217. Farah P.D. Competition Law and Trade in Energy vs. Sustainable Development: A clash of Individualism and Cooperative Partnerships? *Arizona State Law Journal*. 2018. P. 497–513.
218. До щорічного послання Президента України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2015 році»: аналітична доповідь; Національний ін-т стратегічних досліджень. НІСД, 2015. 684 с.
219. Як бізнесу взяти курс на сталий розвиток: досвід України та Нідерландів. *Громадський Простір*. URL: <https://www.prostir.ua/?library=yak-biznesu-vzyaty-kurs-na-stalyj-rozvytok-dosvid-ukrajiny-ta-niderlandiv> (дата звернення: 19.07.2021 р.).
220. Маркіна І.А. Світові тенденції реалізації концепції сталого розвитку. *REPORTER OF THE PRAZOVSKYI STATE TECHNICAL UNIVERSITY Section: Economic sciences*. 2016. Issue 32. Volume 1. С. 77–83.
221. Цілі сталого розвитку і бізнес. URL: <http://sdg.org.ua/ua/sdgs-and-business> (дата звернення: 19.07.2021 р.).
222. Наїр Чандран. Держава сталого розвитку. Майбутнє урядування, економіки та суспільства. К.: Наш Формат, 2020. 288 с.
223. Котлер Ф., Лі Н. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства; Пер. з англ. С. Яринич. К.: Стандарт. 2005. 302 с.
224. Брижань І.А. Умови та чинники переходу України до моделі сталого розвитку. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2013. № 1. С. 128–133.

225. Клименко І.М. Моделі державного регулювання корпоративної соціальної відповідальності. *Вісник НАДУ. Серія «Державне управління»*. 2019. № 4 (95). С. 105–112.
226. Клименко І.М. Корпоративна соціальна відповідальність в контексті цілей сталого розвитку. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2018. № 8. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=1292> (дата звернення: 19.07.2021 р.).
227. Діагностика стану та перспектив розвитку соціальної відповідальності в Україні (експертні оцінки): монографія. О.Ф. Новікова, М.Є. Дейч, О.В. Панькова та ін.; НАН України, Ін-т економіки промисловості. Донецьк, 2013. 296 с.
228. Грищенко О.Ф., Голишева Є.О. Використання грінвошингу як технології екологізації бізнесу: поняття, детермінанти та драйвери. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2020. № 46. С. 47–54.
229. SUSTAINABILITY REPORTING / GRI. URL: <https://www.globalreporting.org/information/sustainability-reporting/Pages/default.aspx> (дата звернення: 19.07.2021 р.).
230. Масюк Ю. Корпоративна соціальна відповідальність як нова форма ведення бізнесу за сучасних умов сталого розвитку економіки. *Вісник Львівського університету. Серія: Міжнародні відносини*. 2018. Вип. 45. С. 321–330.
231. Шаповалова О.В. Адаптація господарського законодавства до вимог ЄС щодо сталого розвитку. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2016. № 32. С. 25–40.
232. Національна економічна стратегія на період до 2030 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179. *Офіційний вісник України*. 2021. № 22. Ст. 1015.

233. Рейтинг устойчивого развития украинского бизнеса – 2021. *Корреспондент.net*. URL: <https://esg-rating-2021.korrespondent.net/> (дата звернення: 19.07.2021 р.).
234. Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2019. № 16. Ст. 70.
235. Про схвалення Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. № 820-р. *Офіційний вісник України*. 2017. № 94. Ст. 2859.
236. Про відходи: Закон України від 05.03.1998 № 187/98-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1998. № 36–37. Ст. 242.
237. Directive 2008/98/EC of the European Parliament and of the Council of 19 November 2008 on waste and repealing certain Directives. *Official Journal of the European Union*. 22.11.2008. L 312.
238. Про затвердження переліку видів діяльності, що належать до природоохоронних заходів: Постанова Кабінету Міністрів України від 17.09.1996 р. № 1147. *Зібрання постанов Уряду України*. 1996. № 18. Ст. 505.
239. Про затвердження Положення про державну систему моніторингу довкілля: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.1998 р. № 391. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/391-98-%D0%BF#Text>.
240. Повідомлення про оприлюднення проекту Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо державної системи моніторингу довкілля». *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 13.08.2021. URL: <https://mepr.gov.ua/news/37895.html> (дата звернення: 05.11.2021).

241. Про затвердження Методичних рекомендацій по впровадженню системи моніторингу у сфері поводження з твердими побутовими відходами: Наказ Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 02.10.2008 р. № 295 (втратив чинність). *Інформаційний бюлетень з питань житлово-комунального господарства*. 2008. № 9–10.
242. Про затвердження Положення про моніторинг земель: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.08.1993 р. № 661. *Зібрання постанов Уряду України*. 1994. № 1. Ст. 5.
243. Про затвердження Порядку здійснення державного моніторингу вод: Постанова Кабінету Міністрів України від 19.09.2018 р. № 758. *Офіційний вісник України*. 2018. № 76. Ст. 2537.
244. Стегній О.Г. Соціологічна рефлексія екологічної проблематики: проміжні результати 25-річного спостереження. *Український соціум*. 2016. № 3 (58). С. 42–57.
245. Lockie S. What is environmental sociology? *Environmental Sociology*. 2015. Vol. 1. № 3. P. 139–142. <http://dx.doi.org/10.1080/23251042.2015.1066084>.
246. Соболь Л. Соціологічна діагностика як основа діалогу місцевої влади з територіальною громадою. *Державне управління та місцеве самоврядування: зб. наук. праць*. 2009. № 2. URL: [http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02\(2\)/Sobol.pdf](http://www.dridu.dp.ua/vidavnictvo/2009/2009-02(2)/Sobol.pdf) (дата звернення: 05.11.2021).
247. Про затвердження Методичних рекомендацій із формування громадської думки щодо екологобезпечного поводження з побутовими відходами: Наказ Міністерства з питань житлово-комунального господарства України від 16.02.2010 р. № 38. URL:

- <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0038662-10#Text> (дата звернення: 05.11.2021).
248. Міхеєнко В.М. Поводження з медичними відходами у період пандемії COVID-19. *Priorities in the development of science and education: Abstracts of XX International Scientific and Practical Conference* (Budapest, Hungary, April 13–16, 2021). Budapest, 2021. P. 65–70.
249. Гущук І.В. Нормативно-правові аспекти у поводженні з медичними відходами. *Екологічний вісник*. 2016. № 5. С. 23–24.
250. Брезицька Д.М., Гущук І.В. Проблемні питання при поводженні з медичними відходами в Україні. *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. 2019. № 3 (81). С. 44–50.
251. Про затвердження Державних санітарно-протиепідемічних правил і норм щодо поводження з медичними відходами: Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 08.06.2015 р. № 325. *Офіційний вісник України*. 2015. № 69. Ст. 2298.
252. Шульга Є.В., Карнаух-Голодняк О.В. Проблеми адміністративно-правового забезпечення поводження з медичними відходами в період пандемії в Україні. *Право і суспільство*. 2020. № 3. Ч. 2. С. 120–126.
253. Проект наказу МОЗ України «Про внесення змін до Державних санітарно-протиепідемічних правил і норм щодо поводження з медичними відходами». Міністерство охорони здоров'я України. 01.10.2021. URL: <https://moz.gov.ua/article/public-discussions-archive/proekt-nakazu-moz-ukraini-pro-vnesennja-zmin-do-derzhavnih-sanitarno-protiepidemichnih-pravil-i-norm-schodo-povodzhennja-z-medichnimi-vidhodami> (дата звернення: 05.11.2021).
254. Держекоінспекція розробила нормативно-правові документи для врегулювання поводження з медвідходами. Державна екологічна

- інспекція України. 28.10.2021. URL: <https://www.dei.gov.ua/posts/1940> (дата звернення: 05.11.2021).
255. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 р. № 222-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 23. Ст. 158.
256. Утилізація медичних відходів: оптимальні підходи до поводження з медичними відходами категорії В. *Центр громадського здоров'я Міністерства охорони здоров'я України*. 02.02.2021. URL: <https://phc.org.ua/news/utilizaciya-medichnikh-vidkhodiv-optimalni-pidkhodi-do-povodzhennya-z-medichnimi-vidkhodami> (дата звернення: 05.11.2021).
257. Стрельченко О.Г., Бухтіярова І.Г. Особливості адміністративно-правового регулювання поводження із медичними відходами. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2021. Вип. 2 (94). С. 156–170.
258. Бородина И.М. Медицинские отходы как объект гражданских прав. *Вестник Волгогр. гос. ун-та. Сер. 5, Юриспруденция*. 2014. № 2 (23). С. 92–95.
259. Про затвердження Ліцензійних умов провадження господарської діяльності з медичної практики: Постанова Кабінету Міністрів України від 02.03.2016 р. № 285. *Офіційний вісник України*. 2016. № 30. Ст. 1184.
260. Денисенко М. П., Бродюк І. В., Сташенюк Д. Г. Основні положення формування інвестиційно-інноваційної стратегії підприємства. *Інвестиції: практика та досвід*. 2016. № 22. С. 17–20.
261. Смітюх О.Ю. Впровадження інвестиційно-інноваційної моделі розвитку України в сучасних умовах. *Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета*. 2011. Вып. 30. С. 78–83.
262. Романко О.П. Інвестиційно-інноваційна складова управління конкурентоспроможністю регіону. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2014. № 2. С. 875–880.

263. Ульянченко О.В. Інноваційно-інвестиційна діяльність, як основа розвитку економіки держави. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія: Економіка*. 2015. Вип. 2. Ч. 1. С. 70–76.
264. Усманова М.Р. Теоретичні засади формування інноваційної інфраструктури в Україні. *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту. Серія: Економіка і менеджмент*. 2016. № 1. С. 74–82.
265. Юрчук Н.П., Вовк В.Ю., Топіна Р.П. Інноваційно-інвестиційна діяльність як основа реалізації концепції сталого розвитку економіки України. *Агросвіт*. 2019. № 3. С. 53–61.
266. Хаустова К.М. Роль инвестиционно-инновационной стратегии в обеспечении развития предприятия. *Современные технологии управления*. 2014. № 11 (47). URL: <https://sovman.ru/article/4712/> (дата звернення: 02.06.2021).
267. Голиченко О.Г. Национальная инновационная система: от концепции к методологии исследования. *Вопросы экономики*. 2014. № 7. С. 35–50.
268. Мартиянова М.П. Приоритетные направления инвестиционно-инновационной политики. URL: http://www.confcontact.com/2008dec/5_martiyanova.php (дата звернення: 17.06.2021).
269. Столбуненко Н.Н., Прибок В.А. Инновационно-инвестиционное развитие – стратегический курс экономики Украины. *Ринкова економіка: сучасна теорія і практика управління*. 2015. Т. 14. Вип. 2. С. 112–121.
270. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. *Official Journal of the European Union*, C 326, 26 October 2012, 344 p.

271. Ustymenko V., Zeldina O. EU Investment Policy as the Basis for Sustainable Development: Implementation Prospects in Ukraine. *European Journal of Sustainable Development*. 2019. Vol. 8. № 1. Pp. 40–52.
272. Снігова О.Ю. Щодо визначення ризиків і загроз в умовах фактичної втрати частини території та економічного потенціалу старопромислових регіонів. *Економіка промисловості*. 2015. № 2(70). С. 20–32.
273. Плетньов М.В., Кузьменко О.М. Концептуальні аспекти державної цільової програми «Відновлення та розбудова миру в східних регіонах України». *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2015. № 6 (223). С. 117–123.
274. Стратегія розвитку Луганської області на 2021–2027 роки : затверджено Розпорядженням голови облдержадміністрації, керівника обласної військово-цивільної адміністрації від 26 березня 202 р. № 246. URL: http://loga.gov.ua/sites/default/files/collections/strategiya_lugansk_2027_last.pdf (дата звернення: 25.06.2021 р.).
275. Стратегія розвитку Донецької області на період до 2027 року: затверджено Розпорядженням голови Донецької облдержадміністрації, керівника обласної військово-цивільної адміністрації від 17.02.2020 р. № 147/5-20. URL: <https://dn.gov.ua/storage/app/sites/1/strategy/strategiy2027/2020/20.03.2020/Strategy-2027.pdf> (дата звернення: 26.06.2021 р.).
276. Рейтинг інвестиційної привабливості регіонів / Ін-т економічних досліджень та політичних консультацій. Київ, 2014. 390 с. URL: http://www.ier.com.ua/files/Рейтинг_інвестиційної_привабливості_регіонів_2014.pdf (дата звернення: 11.07.2021 р.).
277. Мойсеєнко К.Є. Аналіз соціально-економічного стану постконфліктних територій Донецької та Луганської областей в Україні. *Ефективна економіка*. 2018. № 8. URL:

<http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=7018> (дата звернення: 18.07.2021 р.).

278. Сімків Л.Є., Потьомкіна Н.Ю. Особливості залучення іноземних інвестицій в регіонах України: проблеми та шляхи їх розв'язання. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. № 15. С. 404–408.
279. Алексич К.О. Особливості функціонування суб'єктів господарювання в умовах територій пріоритетного розвитку. *Економіка і організація управління*. 2016. № 4 (24). С. 277–287.
280. Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області: Закон України від 24.12.1998 р. № 356-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 7. Ст. 50.
281. Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Луганській області: Закон України від 15.07.1999 р. № 970-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 38. Ст. 351.
282. Волощенко Л. Оцінка ефективності територій зі спеціальним режимом інвестування як соціально-економічних утворень. *Схід*. 2005. № 4 (70). С. 44–46.
283. Хрімлі К.О., Гостєва О.Ю. Щодо проблем, пов'язаних із виконанням гарантій захисту прав інвесторів. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми забезпечення правотворчої діяльності*: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6-7 квітня 2018). Х.: Східноукраїнська наукова юридична організація. 2018. С. 43–47.
284. Фікс М., Федоров С. Світовий досвід регулювання іноземного інвестування. *Бізнес-Навігатор*. 2013. № 3(32). С. 117–119.
285. Новікова Л.В., Чернишова Л.В. Правові аспекти державного регулювання іноземного інвестування в Україні. *Економіка і суспільство*. 2018. Вип. № 16. С. 72–80.

286. Potter A. The Foreign Investment Regulation Review. Edition 7. United Kingdom. *The Law Reviews: веб сайт*. URL: <https://thelawreviews.co.uk/edition/the-foreign-investment-regulation-review-edition-7/1209433/united-kingdom> (Last accessed: 18.08.2021).
287. Макогін З.Я., Григорович Ю.О. Досвід зарубіжних країн у регулюванні інвестиційних потоків: *Interaction of society and science: problems and prospects*: The XXX International Science Conference «Interaction of society and science: problems and prospects», June 15–18, 2021, London, England. С. 96–99.
288. Гоцуляк Л.В. Інвестиційна політика розвинених країн в умовах становлення інноваційної економіки. *Ефективна економіка*. № 9. 2014. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=3330> (Last accessed: 18.08.2021).
289. Doing Business-2020. Comparing Business Regulation in 190 Economies. International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank 1818 H Street NW, Washington, 2020. 135 p. URL: <https://russian.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/pdf/db2020/Doing-Business-2020.pdf> (дата звернення: 16.09.2021).
290. Касянок К.Г. Міжнародний досвід залучення прямих іноземних інвестицій в умовах фінансових дисбалансів. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018. Вип. 18(2). С. 38–44.
291. Invest in Germany. Lawyers Germany.com. URL: <https://www.lawyersgermany.com/why-invest-in-germany> (Last accessed: 18.10.2021).
292. Theophile D., Chriqui O. The Foreign Investment Regulation Review. Edition 7. France. URL: <https://thelawreviews.co.uk/edition/the-foreign->

- investment-regulation-review-edition-7/1209428/france (Last accessed: 13.09.2021).
293. Invest in Hungary. URL: <https://www.companyincorporationhungary.com/invest-in-hungary> (Last accessed: 25.10.2021).
294. Руденко О.А. Особливості регулювання інвестиційних процесів та дослідження інвестиційного потенціалу в постсоціалістичних країнах. *Економіка і організація управління*. 2019. № 1. (33). С. 85–91.
295. Wellmann G. Investment Treaty Arbitration in Hungary. LEXOLOGY. URL: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=609f1d80-8494-4720-b089-e85af393a7e3> (Last accessed: 25.09.2021).
296. Investment Climate Statements: Hungary. U.S. Department of State. URL: <https://www.state.gov/reports/2019-investment-climate-statements/hungary/> (Last accessed: 05.08.2021).
297. Малахова Ю.А., Хобта М.О., Гончар Т.М. Зарубіжний досвід стимулювання інвестиційної активності підприємств. *Ефективна економіка*. 2021. № 2. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=8655>.
298. Kolodziejczy K. Poland in the European Union. Ten years of membership. *Revista UNISCI / UNISCI Journal*. 2016. № 40. Pp. 9–26. URL: <https://revistas.ucm.es/index.php/RUNI/article/view/51803> (Last accessed: 20.10.2021).
299. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
300. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16.12.1966. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043.

301. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
302. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя від 14.05.1981 № R(81). *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_133.
303. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо введення в дію та поліпшення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і торговельних справах від 07.02.1995 № R(95)5. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_153.
304. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи щодо примусового виконання від 09.09.2003 № Rec (2003)17. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_868.
305. Коверзнев В.О. Міжнародні стандарти забезпечення права доступу до суду учасникам економічних відносин. *Економіка та право*. 2020. № 3. С. 34–42.
306. Перелік апеляційних та місцевих загальних судів, в яких впроваджено систему відеоконференцзв'язку. URL: <https://court.gov.ua/vidxls> (дата звернення: 10.07.2021 р.).
307. Рішення Конституційного Суду України у справі № 2-р/2020 за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень пунктів 4, 7, 8, 9, 11, 13, 14, 17, 20, 22, 23, 25 розділу XII «Прикінцеві та перехідні положення» Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 2

- червня 2016 року № 1402-VIII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-20>.
308. Цивільний процесуальний кодекс України: *чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 13 лют. 2020 р.* Київ: Паливода А. В., 2020. 304 с.
309. Господарське законодавство України: перспективи модернізації на засадах сталого розвитку: монографія / під заг. ред. В.А. Устименка. Київ: *НАН України, Інститут економіко-правових досліджень*. 2019. 320 с.
310. Рішення Конституційного суду України від 11.03.2020 № 4-р/2020 у справі за конституційним поданням Верховного Суду щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень законів України «Про судоустрій і статус суддів» від 2 червня 2016 року № 1402–VIII, «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування» від 16 жовтня 2019 року № 193–IX, «Про Вищу раду правосуддя» від 21 грудня 2016 року № 1798–VIII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-20>.
311. Коверзнев В.О. Про стан забезпечення в Україні доступу до суду учасникам економічних відносин. *Науковий вісник публічного та приватного права: Збірник наукових праць. Випуск 3*. Київ: Науково-дослідний інститут публічного права, 2020. С. 81–89.
312. Колодій А.М. Принципи права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
313. Господарський процесуальний кодекс України від 01.11.1991 № 1798-XII (зі змін. та допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 1992. № 6. Ст. 56.

314. Коверзнев В.О. Характеристика окремих засад (принципів) господарського судочинства. *Перші наукові читання пам'яті академіка В.К. Мамутова*: матеріали круглого столу (Київ, 8 лютого 2019 р.). Наук. ред. В.А. Устименко. НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень, 2019. 264 с.
315. Правосуддя: філософське та теоретичне осмислення: колективна монографія / А.М. Бернюков, В.С. Бігун, Ю.П. Лобода, Б.В. Малишев, С.П. Погребняк, С.П. Рабінович, В.С. Смородинський, О.В. Стівба / (Відп. ред. В. С. Бігун). Київ, 2009. 316 с.
316. Нерсисянц В.С. Філософія права. Учебник для вузов. Москва: Издательская группа ИНФА-М – НОРМА. 1997. 652 с.
317. Коверзнев В.О. Правова характеристика деяких засад господарського судочинства України. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2020. № 3 (69). С. 47–52.
318. Джабраїлов Р.А. Принцип справедливості як основа трансформації економіко-правової системи держави. *Вісник НАН України*. 2017. № 7. С. 74–80.
319. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії: Пер. з нім. Київ, 2006. 436 с.
320. Хеффе Отфريد. Справедливість: Філософське введення / Пер. с нем. О. В. Кильдюшова под ред. Т. А. Дмитриева. Москва, 2007. 192 с.
321. Дигести Юстиніана: Пер. с лат. / Отв. ред. Л.Л. Кофанов. М., 2002. Т. 1. Книги I-IV. 584 с.
322. Іванюта Н.В. Функції господарського процесуального права: теоретико-практичні аспекти : монографія. Одеса: Фенікс, 2018. 516 с.
323. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: проблема справедливості; пер. з нім. О. Мокровського. Київ: Юніверс, 2004. 496 с.

324. Браєн Бікс. Теорія природного права. Філософія права; пер. з англ. П. Тарашука. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2007. 1254 с.
325. Загальна теорія права: Підручник / За заг. ред. М. І. Козюбри. Київ: Ваіте, 2016. 392 с.
326. Коверзнев В.О. Господарсько-правове забезпечення кооперації в Україні: монографія / НАН України. Ін-т економіко-правових досліджень. Чернігів: ТОВ «Видавництво Поліграф», 2017. 383 с.
327. Spranger E. Lebensformen. Geistwissenschaftliche Psychologie. Halle: Niemeyer, 1914. S. 416–522 p.
328. Фуллер Л. Мораль права; пер.с англ. Т. Даниловой. Москва; Челябинск: ИРИСЭН, Социум, 2016. 308 с.
329. F.C.v. Savigny, Vom Beruf unserer Zeit fur Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 1814. 355 p.
330. Звіт про роботу органів та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів, про стан виконання судових рішень і рішень інших органів (крім рішень про стягнення періодичних платежів) у 2018 році: форма № 1, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 23.06.2018 № 1979/5. URL: http://www.ae.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/ae.org_ua-%D0%B7%D0%B2%D1%96%D1%82-2018.pdf (дата звернення: 10.07.2021 р.).
331. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів: Закон України від 03.10.2017 № 2147-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2017. № 48. Ст. 436.
332. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 № 1402-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545.

333. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 № 2341-III (зі змін. та доповн.). *Відомості Верховної Ради України*. № 25–26. Ст. 131.
334. Коверзнев В.О. Ефективність судового захисту прав учасників економічних відносин як критерій забезпечення доступу до правосуддя. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 8. С. 82–86.

Наукове видання

ПРАВОВА МОДЕЛЬ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Монографія

Українською мовою

Відповідальний за видання Р.А. Джабраїлов
Редактор Р.А. Джабраїлов
Технічний редактор О.М. Єрмоленко

Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені
В.К. Макутова Національної академії наук України»
01032, Київ 32, бульв. Т. Шевченка, 60

Підписано до друку 29.12.2021.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 17,2. Ум. фарб.-відб. 17,2. Обл.-вид. арк. 18,5.
Зам. 0008. Тираж 70 прим.

Віддруковано ТОВ «Видавництво «Десна Поліграф»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 4079 від 1 червня 2011 року
14035, м. Чернігів, вул. Станіславського, 40
Тел.: +38-097-385-28-13